

FÄSSINGEN

Tema Gäsene härad
FRÅN BORÅS OCH DE SJU HÄRADERNA
1995

ÅRGÅNG 43

KULTURHISTORISKA FÖRENINGEN

FÄSSINGEN

Tema Gäsene härad
FRÅN BORÅS OCH DE SJU HÄRADERNA
1995

ÅRGÅNG 43

KULTURHISTORISKA FÖRENINGEN

FRÅN BORÅS OCH
DE SJU HÄRADERNA
1995

ÅRGÅNG 43

KULTURHISTORISKA FÖRENINGEN

Redaktör:
BRITT ÅSTRAND

Författarna är ensamma ansvariga
för innehållet i sina uppsatser

Från Borås och De Sju Häraderna 1995
© Kulturhistoriska Föreningen
Centraltryckeriet AB
Borås 1995

Innehåll

INLEDNING 6

BARA EN BÖRJAN 7
Gunnar Arnborg

ARKEOLOGISKA UNDERSÖKNINGAR I GÄSENE 11
Rune Ekre

TRADITION OCH VERKLIGHET I ERIKSBERG 26
Viola Hernfjäll

FÖNSTER I STUGAN 36
Svening Svenningsson

EN HÄRADSGLASMÄSTARE I GÄSENE 38
Kenneth Berg

GÄSENERÄKTEN 43
Ingrid Strömvall

KNEKT SKÖT SALUT – FÄLLDE KYRKKLOCKA 45
Tege Ekström

EKESKOG OCH GRÅ STUGOR I DET FORNA GÄSENE 48
Lennart Jacobsson

SÄMSHOLMS SÄTERI I ÄLDRE TIDER 64
Örjan Hill

UPPLOPPET I NÅRUNGA OCH POTATISBRÄNNVINET 74
Holger Korpås

KULTUR FRÅN SVÄLTANDE LAND 80
Rune Larsson

KVARNAR I GÄSENE HÄRAD 94
Tore Lindström

ARMATURFABRIKEN TA I ANNELUND/LJUNG 106
Arne Stendahl

SPONSORER 135

DE SJU HÄRADERNAS KULTURHISTORISKA FÖRENING 137

HEMBYGDSFÖRENINGARNA 141

Inledning

Välkomna till Gäsene, det nordligaste häradet i Sjuhäradsbygden! Fässingen 1995 har temat Gäsene härad, och artiklarna tar upp ämnen alltifrån medeltida kyrkmålningar till dagens moderna industri.

Författaren och hembygdsforskaren Gunnar Arnborg, född i Skölvene, inleder med att berätta om orrar och ger en översikt över häradet.

Rune Ekre, medeltidsarkeolog och f d museichef i Lödöse, redogör för utgrävningarna av ödekyrkogården i Ljur och Kvinnestadsborgen. Fil. dr. Viola Hernfjäll tar upp frågeställningar kring de medeltida målningarna i Eriksbergs kyrka.

Kenneth Berg, med gammal släktanknytning till glasindustrin, har valt att berätta om ett för oss idag okänt yrke, häradsglasmästaren. Som inledning till hans artikel skriver konsulent Svening Svenningsson om fönsterglas.

Länshemslöjdskonsulent Ingrid Strömvall fortsätter sin serie om häradsträkterna.

Lennart Jacobsson, hembygdsforskare och ägare av Ladås säteri, har valt eken som ämne. Han berättar om de grå stugorna och tillvägagångssättet när ekar skulle fällas förr i tiden.

Biolog och kulturjournalist Örjan Hill gör ett nedslag i 1600- och 1700-talen och skildrar de personer som då bodde på Sämsholms säteri.

Ingenjör Tore Lindström forskar och skriver om kvarnars teknikhistoria. I detta avsnitt tar han upp ett antal kvarnar i Vimleån.

F. kanslichefen Holger Korpås berättar om brännvinets roll i Gäsene på 1800-talet, och i ett reportage från Öra får vi av redaktör Tege Ekström en märklig historia om hur brännvinet var orsak till att Öra kyrkas klockstapel kom till Ramnaparken i Borås.

Huvudredaktör Rune Larsson har forskat i konst och dikt i Gäsene och låter oss bland andra möta Årstafrun, Ivar Arosenius och Gustaf Wahlbom.

Därefter får vi en industridokumentation. Det är f. d. ekonomichefen Arne Stendahl som skriver om "sitt" företag, Armaturfabriken TA i Annelund/Ljung.

Som avslutning presenteras våra sponsorer, som möjliggjort utgivningen av Fässingen 1995.

Omslagsbilden är fotograferad av Tore Hagman och visar en ståtlig ek från fanjunkarbostället Fataburen i Källunga socken.

Temat för nästa årsbok är planerat att bli "Vedens härad".

Borås i augusti 1995

Britt Åstrand
redaktör

Bara en början

Gunnar Arnborg

Ett orrarnas land

En kar geck te trolleken ve Svartesjö på årraspel om vårn, å dar va så mö årra ve sjön på måssen, dar va så mö så dä sprang över bena på hånom, så han ble rektit bedrövatter. Han hade alri sett så mö, vart han titta va årra, å då kom dar en å satte säk mettför bössemönninga, å ve han sköt på den, då försvann alla de andre årra... men då kåm dä ifrå Svartesjö som en stor bresla, å dä va som örna å kårper å kråker mett över hövet på hånom å svinga runtomkring. Dä va så tätt så han så inte lufta eller himmel å då föll han ner å dåna.

Det skrev bygdehistorikern och lantbrukaren *Anders Gustafsson*, Tåstared, Källunga socken, i en uppteckning 1927. Han var född 1854.

Linnar Linnarsson konstaterade detsamma om denna rikedom på småvilt i Gäsene-markerna: *När man vaknade om morgnarna, kunde man få se hela skockar av orrar sitta på gärdset omkring bigården eller i buskarna utmed stuggaveln. Där satt de lika trygga och lugna som en skock tamhöns* (Bygd, by och gård del 1).

Här var ett orrarnas land. Petter hade närpå fött upp sina barn på orre, skildrade *Gunnar Falkås* i romanen *Knallepåsen*.

Rikedomen på de gamla Svältorna var eljest inte så påtaglig. Den stentyngda jorden var ofta i tjurigaste laget. *Här var sten på sten å sten emella*, beklagade sig *Filip Gustafsson* från Grimstorp i Hudene. Enligt *Nils Hufwedson Dal*, 1719, hade häradet *blifwit så kalladt af jordmånen Gjåsejord, som kastar litet af sig och är i skattläggningar the fjerde, sidsta eller semsta graden*.

När det gäller något negativt är det emellertid lätt att skapa sensationer och överdrifter. I en beskrivning till kartan 1855 - 57 över Skölvene socken heter det: *Slöjd, smiden och handarbeten har allmogen varken sinne eller konstfärdighet för, icke befattar de sig med att fortskaffa foror utan hänga fast vid sitt styvmoderliga jordbruk och sin moder jorden, utan nyhetsbegär och nästan utan att söka på annat sätt förvärva eller förbättra sin ställning*.

Lantmätaren ville med sin beskrivning måhända skydda folket från besvärande höga skattläggningar. Eller nedlät han sig inte att besöka kamrarna, där man konstfärdigt broderade hästetäcken, eller leta sig fram till smeden, som så genialiskt kluvirigt konstruerade kistelås. Gång på gång hade han också kunnat bli åsyna vittne till folkets slit med nyodling för att få ännu en brödkaka i utbyte mot sten.

Vid tiden för kartläggningen var *StoreJohannes i Kulapöl* i begynnelsen av sin verksamhet att serietillverka s k snedklaffar, mäterligt finsnickrade i gedigen ek med intarsia i dörrarna. Då växte *Alfred Fredén* upp i Od, blev en möbeltillverkare och träsnidare av högsta klass och rönt kunglig uppmärksamhet. Herr Lantmäta-

ren kunde ha besökt en vanlig bondstuga och beundrat väverskornas resultat, till och med i bildvävnadskonst, senare företrädd av *Klara i Hornekran*. – Där vintermörkret genomskådades av *steckekäringa*, som värdigt höll *si lusestecka i järnkli-pa*, skapades allehanda ting och förnödenheter. Det var likadant år efter år, från generation till generation. Tidigare citerade Anders Gustafsson visste att berätta:

Manfolka gjole slever, skeer, rivetinna, liårv, skoper, kasteskovler, selapenna, baketråg, lagade selar m.m. Å iblann spann di på repavinna, som di hållde i högre näven, å mä dän vänstre näven laga di te dä som spans te rep, som va utå svinhår å aent som dögde te rep...

Kvennfolka hade även många arbete på kvälla: bann, stoppa strumper å vanta, karade, häcklade å vävde många sorters tu. Dä di spunnet å lin, ull å blåner så gjoles garnharver på harträt, å sina sattes harvera på garvinna å spolades te spola då di vävde, å en del nöstades te nösta...

Fyra vägar skola gå från by

På ett sätt har Gäsene varit ett genomgångsområde, nämligen för foror och resande folk från slättbygd och fala till skogsbygd. På min farmors morfars gård i Skölvene socken fanns särskilda skjul, där falebönderna på sina resor fick ställa in hästarna. Farmor *Kajsa Bengtsdotter*, 1846 - 1934, har berättat hur trångt det blev med liggplatserna, när några större foror övernattade på gården. Vid ett tillfälle tog en man soffloket, sköt in det i den stora ugnen och kröp själv efter. Där var det varmt och gott om plats. Vid bakning rymde ugnen 20 kakor.

Det var redan då en forntidsväg som användes. Den nämns i ett kungligt brev från år 1559, då vägen från Nylöse med en gren vek av vid Hol och gick över Siene och Hov till Falköping. Hovs läge utanför 3-milsgränsen från fyra städer gjorde Mörlanda till en vida känd marknadsplats ända in i början av 1900-talet. Marknaden har på senare år återuppstått med nygammalt innehåll.

Ett karaktärsdrag i Gäsene är alla dess vägar, många fortfarande bevarade i sin ålderdomliga form och sträckning. Kors och tvärs löper grusvägarna, som om de laglydigt alltjämt ville följa Jordabalken 8 i Västgötalagen: *Fyra vägar skola gå från by*.

Sveriges minsta socken

Gäsene härad är relativt litet med en största sträckning om 4,5 mil. Att det inom detta område ryms 22 socknar säger något om medeltidsmänniskornas vilja till självständighet och oberoende. Teorin skulle kunna uttryckas så, att en viss rikedom bland lövskogarnas människor gjorde det möjligt att grunda många sockenkyrkor och gårdstempel. Senare tiders karga ljunghedar och armod tvingade fram sparsamhet. I de flesta socknar fick fädernas kyrka lappas och lagas, för inte hade man råd att riva ned och bygga nytt. Ännu finns 14 medeltidskyrkor i häradet.

Norra Säm har tidvis varit Sveriges minsta socken med omkring 40 bofasta. Den kommunala självständigheten var här som annorstädes kvar ända fram till 1952. Kommunens anslagstavla stod som en demokratis enkla väktare vid kommunalordföranden *Sven Forsbergs* stenmur i Skogsbo. Sina ämbetsuppdrag hade han övertagit såsom ett arv efter fadern August. Kommunalkontor, sammanträdeslokal etc, allt i ett, hade han i sin kammare därhemma i Skogsbo, med "arkivet" som det allra heligaste. Det var skrivpulpeten, som fick den respektabla benämningen. I dess lådor förvarades kommunens handlingar och drätselskrin. Hällekistan på granngårdens mark och vallokalen i torpstugan nästgårds gav ett ansvarsfullt mångtusenårigt perspektiv på samhällsorganisation och kultur.

Måhända sved det länge i mången sämbos själsliv, då generationerna måste vandra till sina förrättningar i Skölvene och den lilla kyrkan degraderades till sädesmagasin. Det vackra kyrksilvret och brudkronan, skänkt av *Catharina Bjelke* år 1661, fick överlåtas till moderförsamlingen.

Även frikyrkligheten är dominerande inom de flesta socknar här i Gäsene. Det har emellertid inte hindrat ekumenik. För många har det varit ett behov av att få tid för både sockenkyrkan och frikyrkan.

– Den 10 november 1907 skrev *Carl Bengtsson*, Bjälkared, Skölvene, i sin dagbok: *Jag och Emeli har varit till Skraddars på predikan kl 9, var i kyrkan sedan. I e.m. har jag och mamma varit i Vimle på predikan.*

Bygdens för övrigt aktiva förenings- och bildningsarbete har ofta uppmärksamats på riksnivå och bedrivs alltjämt på ett föredömligt sätt.

En produkt av marken och jorden

Det finns nog ingen rörelse som är så fast förankrad i bygden som Gäsene Mejeri. Så formulerade sig tidigare föreståndaren Sven Hammar vid min intervju med honom 1979. – Ost är en produkt av marken och jorden. Det är så med djuren också. De är ett resultat av den här bygden.

Gäsene mejeri är nu det minsta av andelsmejerier i landet. Flera gånger har mejerijättarna försökt ta över, men gäseneborna har lyckats stå emot lockropen. Annars hade säkerligen mejeriet varit nedlagt för länge sedan. Bygdens mjölkbönder är tydligtvis också ett resultat av sin slittåliga mark och vet hur man kan övermanna den trilska stenbumling. Nu är Gäsene Merjeriförening en högst modern raritet, angelägen för alla oss, som värnar om bonde och bygd, miljö och korta avstånd mellan producent och konsument.

1951 hade mejeriet 916 leverantörer, för dagen är antalet 119. Ändå levererar denna skara ca 2 miljoner kg mjölk mer om året än de många kring 1950. Gårdarna och besättningarna har blivit större, driften intensivare, landskapet är alltjämt vackert omväxlande och odlingsbygden öppet levande. Allt genom människornas möda och boskapshållning i 200:de generationen.

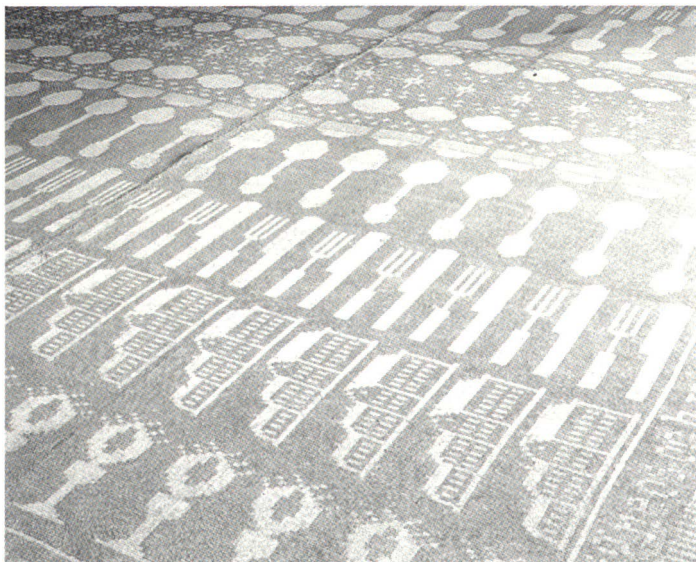
Betesgången över stora områden bidrog långt bort i historien till namn åt marker, gårdar, socknar och härad. Beteckningen för betesmark var sammansättningar med slutleden *vini, vene, ene, ne*, i vissa fall endast *a* eller *e*. Sådana ordformer speglar ännu idag boskapsskötselns betydelse. Gäsene går före med gott exempel inför häradets socknar Skölvene, Hudene, Vesene (dialekt Huda, Vese), och gårdsnamn som Blekene, Hägdene, Kläckene.

Nu har vi öppnat dörren

Gäsene härad ligger långt från E 20 och andra starkt belastade genomfartsleder. Men det är icke minst i sådana områden vi finner många exempel på den genuina, väl förankrade bygdekulturen.

Så har också häradet blivit omskrivet och utsatt för forskning kanske mer än de flesta. Därvid må nämnas verk som *Linnar Linnarssons Bygd, by och gård*, *Klas Olofssons Folkliv och folkminne i Ås, Veden och Gäsene*, dokumentär fotokonst m m av *Gustaf Ewald* etc. Det är därför naturligt, att en litterär och konstfärdig del av Gäsene fått sitt särskilda kapitel bland allt karakteristiskt i denna skrift.

Nu sitter konstnären *Jan-Owe Stappe* och gör ljuv bildmusik av motiv kring sitt sommarviste i Intabo, Vesene. Det är stället, där *Joel Andersson* bodde och verkade. Han har kommit att personifiera Odlarmödan och givit den ett ansikte, krökt rygg och kraftfulla händer. Joel i Intabo bekände: – *Vi feck socknas störste åker. Börja å bruta sten å stubba 1939 å var närpåfärdia 1964. Dä ble sju tunnelann, men åkern sulle bleet åtta. Vi sulle bara fölla gropera på dä sista tunnelant. Men så dog bror min, så då feck dä vara, se.*

Invävt:

*"Gud gje-ve os rikeligen
alt hvad vi behöfve
det os nöttigt är
och en envig kärlek
och salig död
Gud välsigne os våra barn s.v.
och dän mat vi få på vårt bord.
Gabriel O. Klara A.
1878 d. 29 ok."*

*Damastduk vävd 1878 av Klara Olsson, Vesene.
Halvlinne 124 x 207 cm. Textilmuseet. Foto Jan Berg.*

Två medeltidsundersökningar i Gäsene

Rune Ekre

I den fornminnesrika Sjuhäradsbygden ger det nordvästliga häradet Gäsene en stark koncentration av förhistorisk och medeltida kultur i fornlämningar och kyrkor – redan sockennamnen slår en med sin ålderdomliga tyngd, och tidig svensk historietradition knyts till dessa bygder, ”Erikska ättens ursprung”. Sannolikt har Gäsene också mycket att ge i arkeologiskt hänseende, såsom i de båda här presenterade undersökningarna, en kyrkolämning i Ljur och en borglämning i Kvinnestad, de båda västliga yttersocknarna mot grannhäradet Kulling.

Flertalet nutida arkeologiska undersökningar har sin orsak i markexploaterings bistra nödvändighet; de här båda undersökningarna har inte varit ”nödgrävningar” av den typen. Som gemensam nämnare har de sin organisationsform, ”hembygdsgrävning”, dvs initierade och praktiskt genomförda av en hembygdsförening eller liknande under ledning av arkeologisk expertis från Länsmuseet.

Den avdelning inom Älvsborgs Länsmuseum som haft hand om historisk arkeologi (medeltid och senare tid), Lödöse Museum, har under 1980-talet haft en ansträngd arbetssituation med exploateringsgrävningar i länets 1600-talsstäder. Hembygdsgrävningar har måst komma i andra hand, beroende av i vilken utsträckning arkeolog har kunnat ställas till förfogande, dvs i bästa fall en sammanhängande vecka. En hembygdsgrävning får alltså ibland läggas ut över flera år. Obetydliga eller inga ekonomiska anslag har förutsatt betydande ideella insatser, från hembygdsföreningarnas sida i de här fallen av mycket hög kvalitet.

Ödekyrkogården i Ljur

Ljurs socken uppgick i Närunga församling 1851; ett slags sockenrest bestod i Ljurs kyrkliga samfällighet fram till 1989. När den nya stora kyrkan i Närunga stod klar, revs Ljurs gamla träkyrka. Virket gick på auktion för ett bygge i Västergården.¹⁾ Klockan kom till Närunga, där den blev lillklocka, dopfunten kom omsider till Ornunga nya kyrka och altartavlan till Alingsås museum. En rest av en kyrkdörr har spårats till Skogsbygden.²⁾

Ljurs kyrkogård förlorade efter hand sina gamla tillfarter men har hållits i hävd av samfälligheten och försågs med en minnessten år 1916.³⁾ Att kyrkogården under senare årtionden använts för friluftsgudstjänster var en anledning till önskemålet om en klockstapel; det var i samband med dess tillkomst 1984 som en friläggning av kyrkogrundens rester diskuterades.⁴⁾ Genom anslutande arkeologisk undersökning förväntades det arbetet också kunna ge upplysningar om kyrkans äldre historia. På Länsmuseets tillskyndan gav Länsstyrelsen sitt tillstånd, och arbetet kunde börja 1985. Övåntade rön föranledde en veckas fortsättning i september samma år

och ett par kortare grävningsspass 1986 och 1988, med avslutning och återställning 1989.⁵⁾

Den kunskap som inför arbetet fanns att hämta från äldre skriftkällor kan sammanfattas så: en medeltidskyrka här skall ha förstörts av danskarna 1566 under nordiska sjuårskriget, varefter en ny kyrka stått färdig 1587 men förstörts under Kalmarkriget 1612, varefter ett nybygge tycks ha genomförts i etapper och fullbordats 1646.⁶⁾ Det var alltså den kyrkan som revs 1851. Enligt en ingående beskrivning från 1785 hade denna spånklädda timmerkyrka ett kor om 6,5 alnar, långhus om 20 alnars längd och 10 alnars bredd, alltså totalt ca 15,5 x 6 meter.⁷⁾ Den hade genom vapenhus ingång från väster och hade fristående klockstapel. Här gavs alltså utmärkt information för identifieringen av den rivna kyrkans grundlinjer vid en grävning.

Kyrkolämningen var endast partiellt urskiljbar, mest synlig i västväggens grundstenar. Mot korpartiet framträdde ett stort stensatt gravrum, som en gång tillhört adelssläkten von Schwarzenhoff, som bebott säterigården Iglabo 1627 - 1821.⁸⁾ Enligt uppgift skulle gravkammarens innehåll efter kyrkorivningen ha flyttats över till en släktgrav vid Hällestads kyrka. Av gravvårdar finns i övrigt spridda stående inskriftslösa gravstenar och två stora liggande gravhällar i rubbat läge, från 1690 resp. 1699.⁹⁾ Kyrkogården är påfallande starkt kuperad med låga kullar och bl a en mot väster expanderande svacka från långhusets nordsida ut mot stenmuren i väster. Kyrkans södra långhusgrund tycktes markerad av en vall i öst-västlig riktning. Riksantikvarieämbetets fornminnesinventering hade nöjt sig med att som fornminne notera kyrkolämningen – provgrävningarna kom mycket snart att öppna större tidsperspektiv.

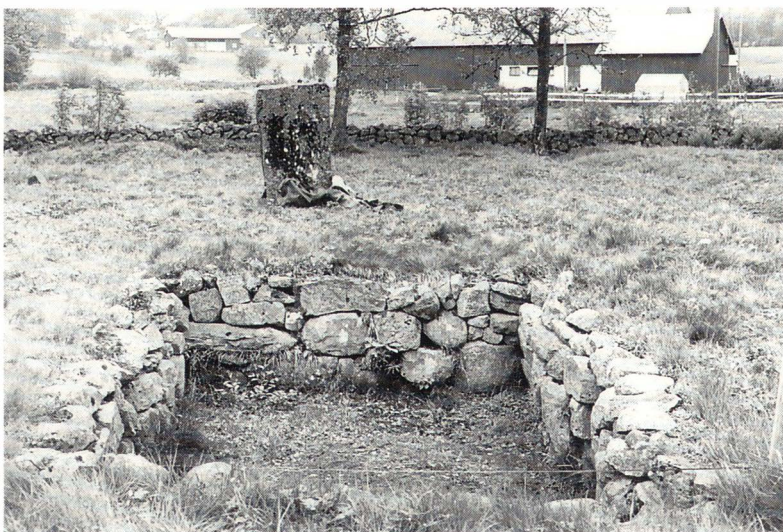

Fig 1. Ljurs kyrkogård mot väster, före grävningarna (1984). I förgrunden den Schwarzenhoffska gravkammaren och minnesstenen. Foto förf.

Grävningen

Grävningen genomfördes genomgående med tremannagrupper, ”kärrlag”, som inom sig fördelade grävning, sållning, fingenomgång och fyndskrivning, med tillfällig assistans i arkeologens dokumentationsarbete. Den dagliga uppsättningen med två kärrlag organiserades av eldsjälens Abraham Winka, kyrkosamfällighetens representant och lokala informatör, ett samarbete av utomordentligt värde.

Målsättningen för undersökningens första skede var att lokalisera mursträckningarna och få en allmän dokumentering om lämningens innehåll.

Ett inledande provschakt (I) lades i den beräknade kyrkobyggnadens längdaxel (med avbrott för gravkammaren med säkerhetsmarginal) och ett tvärschakt (II) över det förmodade korslutet. I en del av långhusets inre kunde efter avtorvning tillämpas ”normal” skiktgrävning i myllblandad mjäla, men hela korpartiet inklusive schakt II var så kompakt bemängt med sten att grävningen måste begränsas till avtorvning i avvaktan på tolkningsmöjligheter. En liknande stenkonzentration fanns även omkring den västra grundstensräckan, som f ö i schakt I innehöll en trappsten vid västra ingången – där fanns också spår av vapenhusgrund. Schakt II liksom kompletterande tvärschakt i västra långhusdelen var avsedda att ge hållpunkter för beräkning av syd- och nordvägg – det stod tidigt klart att vallen i den förmodade sydväggslinjen var en sekundär uppschaktning: bevarade grundstenar i sydväggen antydde en grundsträckning norr om vallen. Schakt II gav också tämligen klara besked om avvinkling för de sneddade hörn i korslutet som nämns i 1785 års beskrivning. När öst-västliga långschakt (IV och VI) drogs upp i norra resp södra långhuslinjerna kunde vi med viss besvikelse konstatera, att kyrkogrunden i stor utsträckning efter rivningen skattats på sitt bättre hållmaterial. Resterande var tillräckligt för lokalisering av 1600-talskyrkan men inte lovande för den planerade friläggningen. Med hänsyn till markslutningen borde kyrkans västra hälft f ö haft grundhällar i flera skift.

De frilagda öst-västliga grunderna innehöll emellertiden utomordentligt viktig detalj. Ca 8 meter österut från västväggs markanta mursträckning bryts långhusdornas linjer av tämligen stora tvärande, hörnbildande hällar. I fortsättningen mot öster tycks den fortsatta (kor)väggsgrunden ha en viss inknappning (på nordsidan upp till en halv meter) i förhållande till långhusets förlängningslinjer. Det kunde i förstone synas som en förklaring till att arkitekten Wallmark i beskrivningen 1785 skilt på korets och långhusets längd. Men det stämmer ju inte! Till de framgrävda östliga hörnvinklarna är långhusets längd endast ca 9 meter (inte 12), resterande längd för koret närmare 7 meter. – Kyrkans total längd stämmer ju annars med Wallmark.

Den bild som framträtt är utan tvekan konturen av medeltidskyrkans långhus, ca 9 x 6 meter, f ö inte ovanligt för en liten församlingskyrka. Det medeltida korets mått kan kanske med jämförbara objekt uppskattas till ca 4 x 4, max ca 5 x 5 meter.

Genom den säkerhetsmarginal vi lämnat kring gravkammaren kunde vi knappast nå något grundmaterial för ett kor med det mindre måttet, och f ö måste anläggningen av gravkammaren under 1600-talet ha inneburit svår åverkan på eventuella sådana grundrester. – En tidig medeltida kyrka kan ha varit (fast mindre troligt) en stavkyrka med jordgrävda hörnstolpar. Under hela grävningen hölls noggrann observans efter stolphål. En enda punkt misstänktes på allvar och den skulle kunna sammanfalla med nordöstra hörnet av ett fyrameters kor. Dess närmare undersökning kunde tyvärr inte inrymmas i ett provgrävningsprogram.

Här kan med en gång nämnas att kyrkans historia kom att belysas också av en serie fynd. Vid så gott som varje grävningstillfälle påträffades mynt, med stark dominans för kopparmynt från perioden 1650 - 1800, f ö övervägande från kyrkans högra långhushalva, den kollektförande, kollekttappande manssidan. Men medeltiden var också representerad: 1200-talet med en norsk brakteat, 1300-talet med en Lödösebrakteat (L inom slät ring), 1400-talet med en dansk vitten.¹⁰⁾

Den första kyrkan i Ljur har byggts senast under 1200-talet (som också dopfonten vittnar om) men hör väl troligare hemma i de västgötska kyrkobyggenas storhetstid, 1100-talet.

Det rätt stora antalet likkisthandtag får som högreståndsföreteelse i stor utsträckning hänföras till utflyttningen från gravkammaren 1851 och dess röjning från slyn och igenrasade massor under 1930-talet (enligt sagesmannen fanns det inga skelett då)¹¹⁾; fynd av människoben har i grävningen varit fåtaliga.

Sten, sten

De stora frågetecknen kom redan i det första skedet under majveckan 1985. Varför all denna sten i korpartiet? Provschakten i kyrkans ytterlinjer uppvisade också stora koncentrationer i västväggen och i sydväggens västra del. Diskussionen stod i början kring vilka effekter gravkammarens byggnad och rasering kan ha haft, snuddade vid möjligheten av ett kor eller åtminstone ett altare i sten, ev raserade grundkonstruktioner (men i så fall på fel ställen) – sådana lösningar var uppenbart otillräckliga. Några fynd av kol med brända ben kunde redan i maj ha antytt sammanhanget, men först i slutet av andra skedet, septemberveckan 1985, kom den förlösande upptäckten. Vid det alltid lika nyttiga planritandet, mitt i stensvärmen norr om gravkammaren lyste plötsligt kvällssolen på en konstellation av 4 - 5 stenar i tät och fin kallmurning och med den lutning som kan ses vid rösens baspartier. Här var en liten intakt rest av ett förhistoriskt röse som spolierats av kyrkobygge och gravkamarbygge. Ytterligare några intakta punkter kunde med denna ledtråd ge en uppfattning om rösets diameter: ca 7 meter, ev med tillägg för ett anslutande brätte. Mitt över denna väl ursprungligen rätt magnifika rundel hade koret anlagts. Kyrkan hade tagit en förhistorisk kultplats i besittning, och i sinom tid hade sentida överhetspersoners stoft förts in i järnåldershövdingens grav.

Fig 2. Kyrkolämningen i Ljur. Planritning med konturmarkering av kyrkans grundstenar, streckmarkering av det medeltida korets sannolika utsträckning och kryssmarkering av järnåldersrösen. Undersökta brandgravar markerade mellan minnesstenen och gravkammaren. Uppmätning förf., renritning Mona Larsson.

Den här upptäcken förklarade också de andra stenkongregationerna: efterhand som grävningen vidgades framstod ytterligare 3 tydliga röselämningar och ett par sannolika inom eller i omedelbar anslutning till kyrkans area.

Kol och kol

I västra långhusdelen hade provschakt I gett en del fynd av stora kolbitar (ek och fur) med övervägande nord-sydlig virkesinriktning, tydligt bränt byggnadsvirke från någon av de krigsbränder som drabbat kyrkan under 1500- och 1600-talen. Koncentrationen tycktes starkast någon meter öster om västväggs stengrund och kunde tänkas antyda en äldre västvägg. Efterhand som grävningen vidgades blev denna västväggsindikation mindre övertygande. I detta parti bör föreligga ett visst behov av golvbjälkar ha föreligga åtminstone från och med 1500-talet, då kyrkan kan ha fått trägol.

En annan typ av kol hade redan under första skedet påträffats i schakt I: ett par smärre koncentrationer av sot och finfördelat träkol tillsammans med vitbrända benfragment, alltså det typiska innehållet i järnålderns brandgropsgravar, där resterna av likbålet jordats med eller utan hölje av lerkärl, med eller utan rester av gravgåvor. I den utvidgade undersökningen påträffades i avsnittet mellan minnesstenen och gravkammaren inte mindre än 12 brandgropar på en yta av ca 8 m². Ingen var

Fig 3. Ljurs kyrkogård mot väster under utgrävning hösten 1986. Stenansamlingen i förgrunden är det stora jämslidersrösets bottenskiikt, därkyrkans kordel vilat. Foto förf.

helt intakt i denna yta som i äldre tid varit kyrkans jordgolv och senare skadats vid ombyggnader. Spår av kistbegravning inmättes i kyrkgolvet i norra långhushalvan, där flera spolierade brandgropar noterades. Men i ett par brandgropar fanns rester av väggförstärkning i lera (möjligen rester av saltorkade lerkärl). En enda innehöll ett metallföremål, en liten formlös bronsmälta.

Dateringar

De viktigaste förhistoriska fynden fanns i omrörda skikt närmare gravkammaren/stora röset på dess väst- och sydsida och de emanerar säkerligen från det förstörda röset. Några få svartgodsskärvor tycks daterbara inom en period från 200-talet f Kr till folkvandringstid. En liten silverskålla från en halsring eller prydnadsnål kommer säkerligen också från röset, är svårdaterbar liksom en liten rörformad metallspets, men hör säkerligen hemma i samma skede¹²⁾. En tämligen säker datering har getts genom C14-prov från en orörd brandgropsbotten: 530 e Kr (+-130)¹³⁾. Det ligger relativt sent i den angivna fyndperioden men gravfältets användning spänner sannolikt över en lång period.

Gravfältet

De här fynden ger onekligen en ny belysning åt den kuperade kyrkogården som gravfält med rikt innehåll. Topografiskt utgör det den i Västergötland inte ovanliga bilden av gravfält på grushöjd intill gammal kärrmark.¹⁴⁾ I den närmaste omgivningen finns fortfarande ett par skalfallosstenar – också ett sådant inslag finns i kanten av ett röse nära kyrkans sydvästra hörn.¹⁵⁾

En märklig sak med denna kyrkogård är att den kristna tidens begravningar så lite tycks ha påverkat gravfältets yta. T o m koret tycks ha inrättat sig: dess golvyta måste rimligen ha höjt sig något över långhusets. Hur har övergången till kristen tid tätt sig? Som en erövring av en heden kultplats? Som en fortlevande respekt för fädrens gravar?

Som läsaren förstått komplicerades målsättningen för grävningen. I dess andra och tredje skede (september 1985 resp 1986 - 1987) rörde det sig om ruinens framtida utseende: rösen måste givetvis bevaras, i viss konkurrens med den fragmentariska kyrkogrunden. Följaktligen måste grävningen klargöra de angränsande rösenas avgränsningar; grävningen kom efter hand att omfatta kyrkolämningens hela yta med mindre utvidgningar. Den slutbild som landsantikvarie, länsantikvarie och kyrkosamfällighet enades om innehåller inga rekonstruktioner men ett förtydligande genom markytesänkning inom kyrkorummet och närmast utanför grundsträckningarna.

Kvinnestadsborgen

I jämförelse med den delvis parallellt undersökta kyrkplatsen i Ljur representerar Kvinnestadsborgen ett mycket kort historiskt skede men har en vida större komplexitet. Även som arkeologiskt objekt har Kvinnestadsborgen något av hektiskt fältslag över sig, långt från årtusendenas idylliska friluftsgudstjänst i Ljur.

Bakgrunden till undersökningen av Kvinnestadsborgen är egentligen en historia som börjar med Gustav Ewalds bestörtning på midsommardagen 1953. Den frejdade hembygdsforskaren och tidningsmannen kunde knappt tro vad han fick se i Kvinnestad: de sägenomspunna kullarna Borrebacka och Slottet, högst respektabla fornminnen, hade bebyggts med triviala sommarstugor och vid deras fot hade placerats anskrämliga s k hemlighus! Ewald rapporterade omedelbart till Riksantikvarieämbetet, påpekade att platsen sedan mitten av 1700-talet uppmärksammats i den historiska och topografiska litteraturen och anhöll om en snar undersökning av platsen.¹⁶⁾ Inom en månad hade landsantikvarie Ingegärd Vallin från Borås gjort en besiktning, och två år senare genomfördes av Riksantikvarieämbetets fornminnesinventerare Gustav Adolf Hellman en mycket omfattande uppmätning, som resulterade i en gränsbestämning av fornminnesområdet, klassat som medeltida borgområde. Gränsbestämningen fastställdes av Länsstyrelsen 1957. Fortare än så kan inga antikvariska myndighetskvamar mala.

Men områdesbestämningen var omfattande, inkluderade hela området öster om de båda kullarna ända till kyrkan, och markägaren anförde besvär. Han fick avslag av både Riksantikvarien och Länsstyrelsen, varpå frågan gick till regeringen som stadfäste gränsbestämningen 1958.¹⁷⁾ Riksantikvariens motivering är förvisso tänkvärd: ”Att med full visshet avgränsa själva borgens utsträckning är inte möjligt utan en omfattande grävningsundersökning. Gränsbestämningen är avsedd att ska-

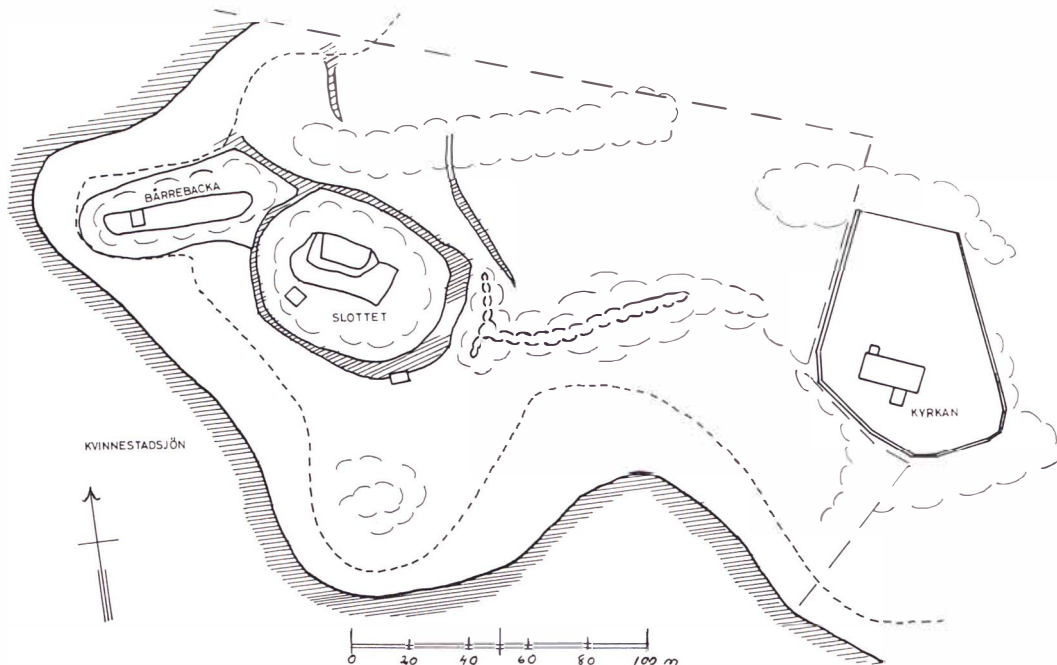

Fig 4. Extrakt av G A Hellmans uppmätningsskarta över Kvinnestadsborgen. Vallgravarna skrafferade. Kortstreckad linje = den medeltida strandnivån, före 1800-talets sjösänkning. Hellmans gränslinjebestämning streckmarkerad. Renritning Mona Larsson.

pa ett skydd för fornlämningens närmaste omgivning, för dess miljö, så att icke önskvärda ingrepp såsom trädplantering, grustäkt och olämplig bebyggelse kan förhindras.”

Före detta stadfästade hade en kollision av myndighetsbeslut hunnit ske: markägaren hade fått tillstånd till och genomfört skogsplantering på området, t o m med bidrag från Länets Hushållningssällskap. En skötselplan från Riksantikvarieämbetets vårdsektion (1973) har inte haft effekt.¹⁸⁾ Idag ser man inte mycket av kullarna för den ganska fullvuxna skogen, sommarstugorna står kvar men dassen på sjöstranden har kommunaliserats och byggt ut.

Provgrävningarna

Det var i denna trista situation som Svältornas Hembygdsförening anhöll hos Läns museet och Länsstyrelsen om provgrävningar för att kraftigare kunna hävda Kvinnestadsborgens kulturhistoriska värde: ”Att med full visshet avgränsa själva borgens utsträckning är inte möjligt utan en omfattande grävningsundersökning.” Förhoppningen var (och är) att skötselplanen skall kunna realiseras.

”Hembygdsgrävningen” på Kvinnestadsborgen kom liksom Ljur att dra ut över flera år (1985 - 1990), med obruten entusiasm från deltagarnas sida i ett inspirerande samarbete främst med hembygdsföreningens ordförande, grävningens lokale organisatör, David Andersson.

Fig 5. Kvinnestadsborgen. Provgrävning av byggnadslämning på Borrebacka 1987 (med Sven Östberg, Roland Persgård, David Andersson). Foto förf.

Jag har i ett par tidigare uppsatser redovisat sägenmaterial och äldre upplysningar kring Kvinnestadsborgen.¹⁹⁾ Här en kort resumé.

Inga skriftliga medeltida dokument kan knytas till borgen. Biskopen och fornforskaren Andreas Rhyzelius gissar omkr 1750 på lämning av ett nunnekloster, som förklaring av namnet.²⁰⁾ Närunga-pastorn och fornminnesrapportören Jonas Tengborg (1784) kände till fynd i Kvinnestad som snarast antydde ”en Skantz eller befäst ställe”.²¹⁾ Antikvitetsintendenten Gabriel Djurklou (1868) citerar dels sägner om här dränkta resp begravda skatter men har också från sitt besök upplysningar om fynd från slottet, bl a värjfasten av brons.²²⁾

Sägenfloran har med tiden vuxit och bl a fört Birger Jarl till Kvinnestad. Men den typ av skattsökande som förekommit här i äldre tid och som Hellman lokaliserat spåren av tycks inte ha uppträtt sedan Djurklous tid.

Anläggningens karaktär av medeltidsborg, starkt hävdad av bl a Hellman, bygger främst på de tämligen tydliga spåren av vallgravar runt de båda kullarna, Borrebacka på den västliga kullen mot sjön och Slottet därinnanför.²³⁾ Hellmans uppmätning (Fig 4), som varit en ovärderlig tillgång i arbetet, redovisar också öster om Slottet två öst-västliga åssträckningar, som omsluter ett sluttande ängsområde, mot öster avgränsat av den höjtplatå som innefattar Kvinnestads kyrkogård med 1200-talskyrkan. Grävningssuppgiften var alltså att ge en föreställning om anläggningens omfång, tidställning och forna funktioner.

Borrebacka

Den första provundersökningen i maj 1985 förlades till Borrebacka, med tvärande schakt över östra, mellersta och västra änden av den långsträckt kullen. ”Kultur

Fig 6. 1300-talsfynd från Kvinnestadsborgen: ryttarhammare, L. ca 24 cm (in situ), och hovslagartång, L. 18 cm, båda från Borrebacka. Foto förf.

lagret” var genomgående tunt, ca 15 cm, ett sandigt lättsållat material som saknade organiska inslag med undantag för enstaka djurben. Fyndmaterialet från Borrebacka dominerades starkt av hästkosöm – det måste ha rört sig om hästhantering under lång tid. Och det fanns åtskilliga hästskor, hela och fragmentariska, av medeltida typ. Redan första dagen hade vi myntfynd: Magnus Erikssons lilla tvåsidiga penning i starkt korroderat skick. Det blev åtskilliga av den typen, senare också exemplar av de ensidigt präglade brakteaterna från samma period, omkr 1320 - 1380. Därmed hade vi fått dels en tidsangivelse, dels en funktionsbestämning för Borrebacka; kullen hade under åtminstone något decennium, kanske flera, fungerat som stallområde. Tidiga grundlämningar av byggnader konstaterades i de här tre schakten, i samtliga fall träbyggnader. De stolphål och grundrester som konstaterades längst ut i väster kan ha tillhört ett vaktorn eller liknande i trä. En starkt rubbad grundkonstruktion av en större byggnad fanns i östra änden, där också föremål av bostadskaraktär påträffades. I nordslutningen förekom flera armborstpilspetsar som kunde tyda på att kullen vid något tillfälle attackerats från denna sida.

Det östra provschaktet förlängdes nedför slutningen på sydsidan och vinklades av mot en större grop med stora steninslag. Enligt Hellman bör detta ha varit ett av spåren efter skattletarna på 1800-talet. Det visade sig emellertid att gropen hade en annan förklaring. När lösa stenar avlägsnats kunde här konstateras lerfogade väggar i en mindre byggnadsanläggning inbyggd i kullens sluttning. Fyndmaterialet tydde på smidesverksamhet och i golvytan gavs slutligen också en datering: ett mynt från 1300-talets mitt.

Borrebacka återkom längre fram i programmet 1986 och 1987 med schakt i östra sluttningen och genom vallgravslämningen på kullens nordöstra sida. Slutsatserna från den första grävningsperioden förstärktes av fynd som sporrar, ryttarhammare och hovslagartång. Vallgraven nordöst om Borrebacka uppvisade en kraftig, nästan

lodrät stenskonig i sin nedre del, sannolikt påbyggd med någon form av palissad. Vallgravsbredden var här endast tre meter, väl tillräckligt vid en kraftigt sluttande sida av kullen.

Slottet

Den kulle som genom sitt läge kunde förväntas vara borgens centrum, har en plåtådel med en förhöjd U-formad vall kring en plan yta med öppning mot norr. Här gjordes smärre undersökningar under de första tre åren med smala vallgenomskärningar i sammanlagt fem olika riktningar. Trots detta framstår Slottet alltjämt som en gåtfull anläggning. Det står dock klart (genom fynd av brända trärester), att vallen varit påbyggd och att dess insida haft stensatt basparti, på en punkt med anslutande härd. Den av vällen på tre sidor omslutna plana ytan får uppfattas som anläggningens inre i ett souterrängplan, över vilket en större träbyggnad rest sig – en anläggningstyp i stil med Dalaborg, där bottenplanet utnyttjat marktopografin. Vad som konfunderar är att inga säkra spår av den norra väggkonstruktionen påträffats – här skulle möjligen en undersökning av i ravinen nedrasat grundmaterial kunna ge ledtrådar. Den här inre planytan är väl fö den del av borgen som mest kan ha lockat till skattsökande och därmed kan vara skadad sedan gammalt.

Även i Slottet var fynden rikliga av Magnus Erikssons tvåsidiga penning, ca 15 stycken.

De komplicerade skiktningarna i övre vallplanet, särskilt mot sydöst, kan antyda en tämligen lång användningshistoria, men till vad? Fyndmaterialets inslag av djurben har osteologiskt kunnat fastställas som matavfall (huvudsakligen nöt, svin och får som inte slaktats på stället).²⁴ Det tyder på en viss bostadsfunktion men bristen på husgerådsfynd stöder knappast tanken på en borgherres bostad, snarare byggnad för en garnison.

Slutet har under alla omständigheter blivit dramatiskt – ett fäste som bränts ned i krig?

Jakten efter en bostad

Till en välbefäst borg vill man gärna tänka sig en bostadsdel, någon byggnad för borgherren och hans hushåll. Varken huvudanläggningen Slottet eller stallområdet Borrebacka gav tillfredsställande indikationer i den vägen, och en hel del av undersökningarna 1986 - 1987 ägnades åt bostadssökande.

Hellman noterade en tydlig husgrund på den låga udden söder om Slottet – ett provschakt där gav den bäst bevarade husgrunden i borgområdet: ett väl lagt golv av plana stenar, rester av en tegelmurad härd vid sjösidan. Teglet var medeltida och en armborstpilspets låg mellan stenarna. Men byggnadslämningen här är liten och får nog närmast tolkas som rest av en badstuga. Den ingav förhoppningar om närheten till en större bostadsbyggnad och provschaktet förlängdes till den näraliggande låga

Fig 7. Rekonstruktionsteckning av Kvinnestadsborgen, sedd från sjösidan. Till vänster Borrebacka med vaktorn och stallbyggnader, i mitten huvudbyggnaden på Slottskullen, därmedanför vid stranden ekonomibyggnader, till höger ett vaktorn innanför "bastu-udden". Teckning utförd för Svälrtornas fornminnesförenings medlemsblad 1987 av Sven Magnusson efter muntlig rapport om utgrävningsresultaten; med undantag för den tills vidare obekräftade strandbebyggelsen kan den ge en tänkbar bild av den medeltida anläggningen.

kullen. Där fanns verkligen spår av en boplats, men från stenåldern.

Nästa mål för detta sökande var den vidsträckt ängen mellan åsarna öster om slottet. Den korsades av två långa sökschakt: inga förtroendeingivande bebyggelse-spår. Slutsatsen om ängen var att den närmast varit beteshage för borgens hästar, lätt att avskärma inom de omgivande åsarna.

Också åsarna öster och söder om ängen blev föremål för smärre provgrävningar men gav knappast bebyggelse-spår och nästan inget artefaktmaterial.

Det finns också ett litet ängsområde norr om Slottet, nordöst om Borrebacka, under de här somrarna tyvärr svåråtkomligt på grund av husvagnsuppställning. Vi fick nöja oss med en serie små provgröpar. Kulturlagret var också här tunt, ca 15 cm över moränsanden, men här fanns ett hoppande material i form av kol och brända lerfragment, alltså bebyggelse-spår – kanske en indikation för framtida undersökning. Om Borrebacka och Slottet kan uppfattas ha sin front huvudsakligen mot sjösidan, bör det här ängspartiet ha legat skyddat och kunnat hysa bostäder.²⁵⁾

Sjösidan

De sista korta grävningspassen 1989 och 1990 ägnades huvudsakligen åt ett slutningsparti av Borrebacka mot sjösidan, som inte berörts av 1800-talets sjösänk-

ning. Här var åter fyndfrekvensen större: mynt, sporrar, pilspetsar och framför allt stora mängder av slagg och smidesavfall. Här fanns flera husgrunder, spår av pallissader och invallningar, men hushållsmaterial fanns inte heller här. Anläggningarna hade mer med smide och militärt underhåll att göra, och det gav ännu en vink om hur innehållsrik denna borganläggning är. Vår undersökning har ju endast bestått av spatiöst utlagda sökschakt och utspelats under totalt 23 dagar.

Mynt och datering

Antalet fynd av medeltida mynt är 38, en häpnadsväckande hög siffra med hänsyn till arealen. Huvuddelen är som sagts Magnus Erikssons tvåsidiga penning (30 st), nästan genomgående i dåligt skick och svåra att avläsa. Myntet förekommer i två huvudvarianter: åtsida lejon/frånsida krona, enligt L O Lagerqvist daterbar till 1320 - 1330-tal, resp åtsida lejon/frånsida tre kronor, omslutande bokstav eller annan symbol (daterbar till 1340 - 1360-tal). I våra fynd finns ett enda säkert fall av den första typen. Av korrosionen att döma dominerar den andra typen – kvaliteten försämrades starkt mot slutet av Magnus' regering.

De övriga mynten är brakteater, de tunna ensidigt präglade silvermynt som helt dominerat 1200-talets svenska penningväsen och spelade stor roll även under 1300-talet. Av bokstavsbrakteater med slät ring är troligen en från 1320-talet (Lödöse) och två tills vidare obestämda, medan en med krönt S enligt B Malmer är kung Albrekts myntning ca 1364 - 1380. Av brakteater med strålring är en från Lödöse (1350 - 1360-tal), en är en norsk brakteat från 1360-talet (kung Håkan).²⁶⁾

Mynten är inte slutbedömda i Kungliga Myntkabinettet, men tills vidare tycks alltså produktionstiden vara ca 1320 - 1380, osäkra mynt ligger knappast utanför den tidsgränsen. Myntningen är nästan helt och hållet Magnus Erikssons, i ett fall kung Håkans och ett säkert fall Albrekt av Mecklenburgs. Huvuddelen av mynten emanerar tydligt från 1350- och 1360-talen – användningstiden kan sträckas ett par decennier framåt, kanske också ett par årtionden bakåt i tiden.

Funktionen i tiden

En stor del av mynten kan ha tappats vid *en* dramatisk händelse, men om mynten får tidsbestämma borgens huvudsakliga användningstid hamnar vi under alla omständigheter i en orolig period av svensk historia, en politisk oro som inte minst drabbade Västergötland. Magnus Erikssons svensk-norska union upplöstes från norsk sida 1355, där sonen Håkan övertog kronan. Följande år började en stormannafraktion de uppror mot kung Magnus som efter många turer ledde till hans avsättning 1364, då Albrekt av Mecklenburg inkallats och utsågs till svensk kung. Men Magnus behöll med hjälp av sin son kung Håkan greppet över Västsverige, som befästes med nya borgar (bl a Ekholm och Amneholm) och han gjorde ett försök att militärt återta sin position. Efter nederlaget vid Gata 1365 hölls Magnus

fången i Stockholm under sex år. Under tiden splittrades Västergötland. Håkan försvarade sina och sin fars intressen i väster och utefter Vänern, kung Albrekt fick herraväldet över Axvall och östra landskapet, medan danskarna 1366 gick in från söder och besatte Mark och Kind. Troligen är det danskar som anlagt de viktiga fästena Opensten och Öresten. Vi har föga kännedom om hur gränserna mellan dessa intresseområden gått, hur de med militärt maktspråk har förskjutits under den långa orostid som slutade först med drottning Margaretas nordiska union på 1390-talet.²⁷⁾

Det är i den situationen vi får sätta in Kvinnestadsborgen (liksom Vädersholm i Mogden, troligen ”Slottet i Vist” och kanske ”Stynaborg” i Bälinge). Till vilken sida Kvinnestadsborgen hört är tills vidare ovisst.

Myntfynden ger onekligen stark slagsida för Magnus Erikssons och Håkans domäner. Kanske är det inte alldeles ointressant att Magnus i sitt sista bistra kungaår i kampen för sitt sammanfallande välde besökt dessa trakter – den 18 april 1364 utfärdar han som ”Sueciae et Norwegiae Rex” en skrivelse i det närbelägna Grodha – Grude.²⁸⁾ Albrekts kungaval hade ägt rum vid Mora äng redan den 15 februari.

Men årtiondena efter Magnus´ fall är ett nästan oavbrutet inbördeskrig med växlande fronter – det kan tänkas att det är först i det avgörande dansk-svenska fälttåget mot Albrekt och Falköping/Åsle 1388 som Kvinnestadsborgens roll avslutas.

Noter och källhänvisningar

1. Ewald, G: Beskrivning över Gäsene härad. 1925. Sid 81f; Malmgren, E: Frälsegårdar i Sjuhäradsbygden. 1961. Sid 162f.
2. I gården Lunden. Uppmätning R Ekre. Rapport till Älvsborgs Länsmuseum 16 och 19/8 1985.
3. Ewald, G: a.a. sid 82.
4. Rapport den 2/6 1984 (R E), i Älvsborgs Länsmuseum.
5. Rapportmaterialet i Lödöse Museum.
6. Kyrkobok för Ljur 1722 - 1766: Landsarkivet i Göteborg (GLA) Ljur CI; skrivelser och rapporter kring ombyggnad och reparation: GLA, Gäsene häradsrätts arkiv, Dombok, A I a: 46.
7. Arkitekten Johan Wallmarks rapport den 16/3 1785. GLA, Gäsene häradsrätts arkiv, A I a: 46.
8. Winka, A: Iglabo, en gårds historia. 1986.
9. En av dessa har tjänstgjort som trappsten i Ljurs missionshus 1868 - 1920-talet, en annan under samma tid som trappsten i Västergården (muntlig uppgift av H. Hallenbo; se även Ewald, G, a.a. sid 82, där också en försvunnen tredje håll omnämns).
10. Bestämning i samarbete med H. Klackenbergs, Kungliga Myntkabinettet. Se även Klackenbergs, H: *Moneta nostra*. Monetariseringen i medeltidens Sverige. 1992. Sid 213.
11. Muntlig uppgift från lantbrukare David Blomgren, som utfört upprensningen.
12. Sahlström, K E: Bankälla och Stora ro. 1954. Sid 48ff; densamme: Kåkinds härads fornminnen. 1928. Sid 36ff; densamme: Gudhems fornminnen. 1931 - 1932. Sid 104f; Stenberger, M: *Det forntida Sverige*. 1964. Sid 329, 255. Även ett sannolikt vikingatida keramikfragment förekommer.

13. Laboratoriet för isotopgeologi. ST 11850 (8/10 1989).
14. Sahlström, K E: Bankälla och Stora ro. 1954. Sid 34.
15. En sten på Fräsegården (Brunnegårds fastighet), ditflyttad från skjutbanan nordost om kyrkogården. En annan sten på Tolsgården nära landsvägen mot Kvinnestad, nedflyttad från trädgårdsområdet. Ingen av dessa är upptagen i Riksantikvarieämbetets fornminnesinventering.
16. Riksantikvarieämbetet, Dnr 3465, 29/6 1953; Västgötabygden 1953:4.
17. Riksantikvarieämbetets fornminnesinventering. Vg Kvinnestad, fornlämning nr 30. 27/7 1961.
18. Riksantikvarieämbetet, Skötselplan, P län Kvinnestad, fornlämning 30. 1973-06-07. Utarbetad av Ingvar Jansson.
19. Västgöta - Dal 1988, En årsbok från Älvsborgs Länsmuseum, sid 99 - 112; Svältornas fornminnesförening Medlemsblad 1986 (årg 13); d:o 1987 (årg 14), sid 42ff.
20. Rhyzelius, A: Wester - Gothia Ecclesiastica et Literata. Handskrift i Skara Domkapitels arkiv.
21. I Skara Stifts- och Landsbibliotek, Sundholmska handskriftssamlingen. Återgiven i Lindskog: Skara Stifts Historia 1812 - 1816.
22. Djurklou, G: Antiquitetsintendentens Verksamhet 1868. Berättelse afgifven till KWHA, II. (Qvinnesta sid 318ff). Handskrift i ATA.
23. G Ewald i Västgötabygden 1956:2.
24. Lepiksaar, J: Analysrapport över fynd från 1985 och 1986 års grävningar i Kvinnestad. Januari 1991. (I Lödöse Museum).
25. I Västgöta - Dal 1988 (se not 19) har jag diskuterat residensfrågan. "har Kvinnestad varit en utpräglad försvarsbetonad anläggning, varvid borgherren haft sätesgård på annat håll..." Inget källmaterial från 1300-talet kan direkt knytas till Kvinnestadsborgen. Av socknens senare kända båda fräsegårdar, Uddetorp (först omnämnt Oddathorp 1413) och Riddartorp (omnämnt 1540) kunde den senare möjligen associeras till rytteriet på Kvinnestadsborgen. Närmaste tänkbara större sätesgård vore snarare Skällered i Asklanda socken, omnämnd 1420 Skelderidh. Om dessa gårdar se G Ewald: Beskrivning över Gäsene härad. 1925. Sid 98f,103.
26. Lagerqvist, L O: Svenska mynt under vikingatid och medeltid. 1970. Sid 86ff, huvudsakligen myntgrupperna XXVI och XXVII (den tvåsidiga penningen) och grupp XXVIII (strålringsbrakteater). 1300-talets bokstavsbrakteater behandlas utförligt i Brita Malmers imponerande verk Den senmedeltida penningen i Sverige. 1980. Om brakteater med slät ring, se allmänt sid 19ff, sid 33; om S-brakteaten, präglad i Stockholm (Kr SÅa, nr 227 eller 230, sid 270) sid 32f, 126,132.
27. Beträffande skedets politiska historia se Rosén, J, kapitlen Magnus Eriksson Upprorstiden 1356 - 1363, resp Mecklenburgarna, i: Den svenska historien, del 2. 1966 (Bonniers). Sid 130ff resp 162ff.
Beträffande borgar se Ekre, R: Medeltida borgar i Västergötland (i: Västergötlands äldre historia, 1985, sid 198ff, 209ff, 229ff) och Dens: Sjuhäradsbygdens medeltida borglämningar (i: Känn Sjuhäradsbygden. 5. Medeltiden, 1990, sid 40ff).
28. Riksarkivets pergamentbrev I:nr 1830, 1364 18/4. Se även Grandinsson, K G: Studier i hanseatisk - svensk historia. Del 2. 1884 - 87 (Magnus Erikssons itinerar) sid 110.

Tradition och verklighet i Eriksberg

Viola Hernfjäll

Vad kyrkans romanska målningar kan berätta

Traditionen har spännande ting att berätta om Eriksberg. Här står en kyrka som skall ha byggts på 1100-talet av Knut Eriksson som var Sveriges kung 1167 - 1195/96. Han var son till Erik Jedvardsson som enligt legenden dog martyrdöden i Uppsala omkring 1160. Knut skall ha byggt kyrkan till faderns, Erik den heliges, ära.

Enligt en annan version skall kung Erik själv ha låtit bygga kyrkan. Möjligen fullbordades den av hans son.

Djupt rotad i Eriksberg är förvissningen om att den erikska ätten här skall ha haft flera arvegods.

Enligt traditionen skall här ha funnits ett kloster.

En berömd offerkälla är nu tyvärr nästan uttorkad. Dess vatten kunde bota sjukdomar och en kyrkklocka skall ha blivit döpt i den. Den kallades Sankta Brigittas källa, men också Gullekällan eller Erik den heliges källa.

Eriksberg, en gång omgivet av stora ekskogar, var enligt Afzelius "en ljuvlig och fruktbar ort på Lidastranden". Här var goda jaktmarker och där Lidans båda källarmar möts nedanför kyrkan har i alla tider vildgässen samlats vår och höst i stora flockar. Gässen sägs ha givit namn åt häradet.

Men allt är nu förändrat och det mesta försvunnet utom den gamla kyrkan och de två berömda helgonskrinen i förgylld koppar från Eriksberg och den närbelägna Jäla kyrka. De förvaras i Statens Historiska Museum, Stockholm respektive Skaraborgs länsmuseum, Skara.

Det kan te sig ofattbart att Eriksberg skulle ha haft en sådan storhetstid och många är de som tvivlar. Kan de få kvarlevorna från 1100-talet på något sätt tala för de ovan nämnda muntligt traderade berättelserna som nu fortlevat i cirka 800 år? Vad är dikt och vad är verklighet? Skriftliga uppgifter saknas så gott som helt.

År 1992 daterades ett remstycke enligt årsringsmetoden och man fann då att kyrkan bör ha stått färdig i slutet av år 1153, d v s redan på Eriks tid.

De enda säkra fakta som finns om Erik Jedvardsson är dels en notis i en dansk klosterkrönika, där han nämns som konung av Västergötland omkring 1158, dels att han var gift med Kristina som var ättling av kung Inge d ä och drottning Helena, dels att han troligen omkring 1160 led en våldsamt död. Han var då ca 40 år.

Eftersom det tidigaste skriftliga vittnesbördet om att Erik betraktades som helgon är Vallentunakalendariet från 1198 har man förmodat att skrinläggningen skett strax före detta år.

Konungakrönikan som fogats till den äldre Västgötalagen och som skrivits vid

1200-talets mitt berättar: ”Den tolfte var konung Erik. Han blev så allt för tidigt tagen av daga. Han gav alltid ett gott föredöme, så länge han levde, och Gud gav honom god lön därför. Nu är hans själ i ro hos Gud och hans änglar, och hans ben vila i Uppsala. Och han har där genom Guds nåd visat och uppenbarat många fagra underverk”.

Om hans son Knut heter det: ”Den femtonde var konung Knut, han vann Sverige med svärd och tog av daga konung Karl och konung Boleslav. Och han hade många slag mot Sverige och segrade i dem alla och hade mycken möda innan han fick Sverige i lugn besittning. Sedan var han en god konung, då hans makt började stadga sig. Och i tjugotre år var han konung och dog i Eriksberg i Gäsene härad. Och i Varnhem ligger han begravnen”.

Den äldsta kända versionen av erikslegenden som bevarats till vår tid är från 1270-talets slut. Om Eriks död berättar den att han på Kristi Himmelfärdsdag bevistade mässan i Heliga Trefaldighetskyrkan i Uppsala, då han fick bud att fiender närmade sig. Han stannade dock lugnt kvar till gudstjänstens slut. Sedan överlämnade han sig i Guds händer, gjorde korstecknet, lämnade kyrkan och gick med sina män mot den övermäktige fienden. Det sägs att en källa sprang upp på platsen där han stupade.

Kyrkobyggnaden

skiljer sig till det yttre just inte från andra absidkyrkor, men det bör nämnas att den är stor, att takstolen har en mycket ålderdomlig konstruktion, att kyrkan anses vara ”hög och rank” samt att absiden är hög och nästan lika bred som koret, vilket skulle tyda på inflytande från kyrkobygget i Lund.

Eivind Claesson som 1989 hade tillfälle att undersöka kyrkans blottade murverk menar sig finna arkitektoniska drag som tyder på att en storman stått bakom bygget. Han anser att det finns stöd för ”hypotesen att kyrkan kan ha samband med den erikska ätten som en privatkyrka eller patronatskyrka belägen i närheten av ättens storgods” (Claesson 1991, s 89 - 93).

Strax intill kyrkan ligger Brickagården som i äldre kyrkböcker och domböcker enligt Lennart Jacobsson skrivs Brytiasgården, vilket kan tyda på att det var ”brytens” gård, dvs den gård där en stormans förvaltare eller gårdsfogde bodde.

Biskop Bengt den Gode (ca 1150 - 1190) skänkte Eriksbergs kyrka två klockor och böcker. Det ovan nämnda Eriksbergsskrinet samt den märkliga ”himmelstrappan” med tio steg från altaret upp till det lilla absidfönstret vittnar om ett ovanligt förflutet.

Vad som ytterligare ger stoff åt hypotesen om kyrkans samband med den erikska ätten som en kungsgårdskyrka är de romanska målningsfragmenten som nu närmare undersökts och analyserats. De har visat sig vara av mycket hög kvalitet och bestå av motiv som är högst ovanliga. Fragmenten består dels av fördjupningar i

putsen (i absiden), dels av figurer där endast den rödbruna, men mycket skickliga teckningen återstår (i koret) och dels av några få färgspår av en komplicerad och välteknad högromansk palmettbård runt triumfbågen och som krönbård dold av taket. Dessutom finns ett foto av triumfbågsväggen med den försvunna målningen från ca 1900, d v s före den senaste överkalkningen.

Sedan den nya kyrkan byggts 1884 stod den gamla länge öde och förföll alltmer. Så småningom flagnade vitkalkningen av och målningarna upptäcktes. Kyrkan restaurerades men eftersom man saknade medel att göra något åt målningarna kalkades de över igen. När de efter ett halvsekel (1949) togs fram och konserverades var de svårt skadade.

Kort beskrivning av målningarna

I *absiden* mitt över absidfönstret och "himmelstrappan" syns spår efter en Majestas Dominiframställning, framför allt tydliga fördjupningar i putsen, troligen efter slipade stenar eller färgade glasbitar som prytt Kristusgestaltens halsringning och purpurbandet ("clavus") över höger skuldra samt Livets Bok i hans vänstra hand. (Fig 1)

I *korets tunnvalv* finns rester av flera målningslager, av vilka minst två är från romansk tid. Nu syns i mitten en korsfäst Kristus omgiven av de sörjande Maria och Johannes och vid vardera änden en stor rundel där man åtminstone längst i öster kan skymta en kvinna i halvfigur. Hon har stora skuggade ögon och långt hår och hon har både krona och gloria. Från början har det varit fyra rundlar. Man kan urskilja konturlinjer efter de två mellersta rundlarna under korsfästelsebilden som

Fig 1. Absidmålningen rekonstruerad.
Skiss av författaren.

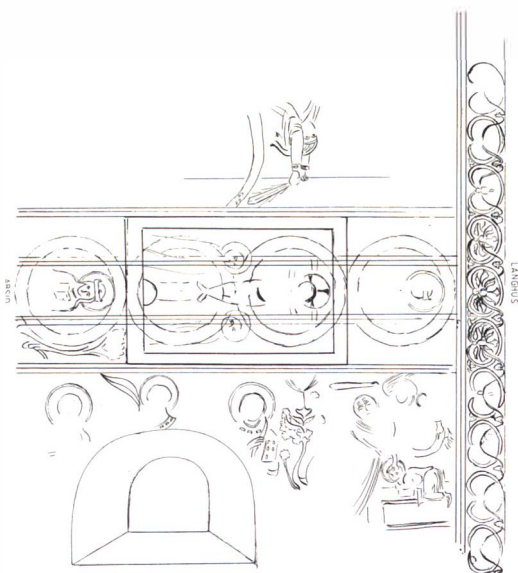

Fig 2. Korets målningar utbredda.
Skiss av författaren.

dock säkert målats redan på 1200-talet. Kristi fötter är nämligen åtskilda på romanskt sätt och ländklädet är långt. Det är överraskande att en övermålning skett så tidigt.

Rundlarna har troligen alla innehållit kvinnobilder liknande den i öster. De är med all säkerhet Dygder och eftersom de har både krona och gloria kan de vara de fyra kardinaldygderna Justitia, Fortitudo, Prudentia och Temperantia, d v s Rättvisan, Tapperheten, Klokheten och Måttfullheten. (Fig 2)

På *korets södra sida* syns ovanför och bredvid fönstret, som tagits upp senare under medeltiden, tre glorieprydda gestalter. Deras dräkter har haft halslinningar med dekor och den högra håller en palmkvist, martyrernas kännemärke, och en bok med dekorerad pärm i händerna.

Till höger om fönstret finns det motiv som är tydligast och där den eleganta kon-
turteckningen framträder nästan oförstörd. Närmast fönstret syns en stiliserad och ovanligt graciös växt, och intill, på ett altare där litet av den ursprungliga? färgen finns kvar, syns en hopkrupen person med gloria. Huvudet och ansiktet är fint tecknade med skuggor kring ögonen och kroppens rundning under dräktveckan är antydd. En hand tar ett fast grepp i hans hår. Bakom gestalten ses en hand som håller ett språkband. (Fig 2)

Figuren på altaret är Isak som Abraham enligt Guds befallning just skall offra. Det är Abrahams hand som griper tag i hans hår, men av Abraham syns tyvärr endast några dräktveck, en del av huvudet och hans höjda kniv. Språkbandet bakom Isak är spår av ängeln som Gud sände för att hindra Abraham från att offra sin son.

Strax ovanför till höger om denna scen kan man se fragment av den sällsynt eleganta palmettbård som har löpt runt triumfbågen och som ännu har tydliga färgspår kvar. Mot en mörkröd fond tecknar sig palmetter med blågröna bågar och blad med inslag av gult. Även från långhuset sett har triumfbågen omramats av en palmettbård som dock är något enklare. Högst upp på muren i långhuset finns också en palmettbård med bevarad, men något blekt färg. Den är nu dold ovan taket.

Målningarna i *långhuset* är nu nästan helt förbleknade. Mitt över triumfbågen kan man dock se två långa, ljusa språkband tyvärr utan text, och nedanför det högra syns spetsarna av två smala änglavingar. På det mycket intressanta foto som togs innan målningarna åter överkalkades omkring 1900 syns fragment av de ursprungliga motiven på triumfbågsväggen. Mitt över triumfbågen ser man där bröstbilden av en ängel inom en rundel. Ängelns dubbla spetsiga vingpar når långt utanför medaljongen.

De båda kungahelgonen

På var sida om triumfbågen kan man på fotot se fragment av två mycket stora manliga figurer, tydligen kungliga helgon eftersom de har både krona och gloria. (Fig 3)

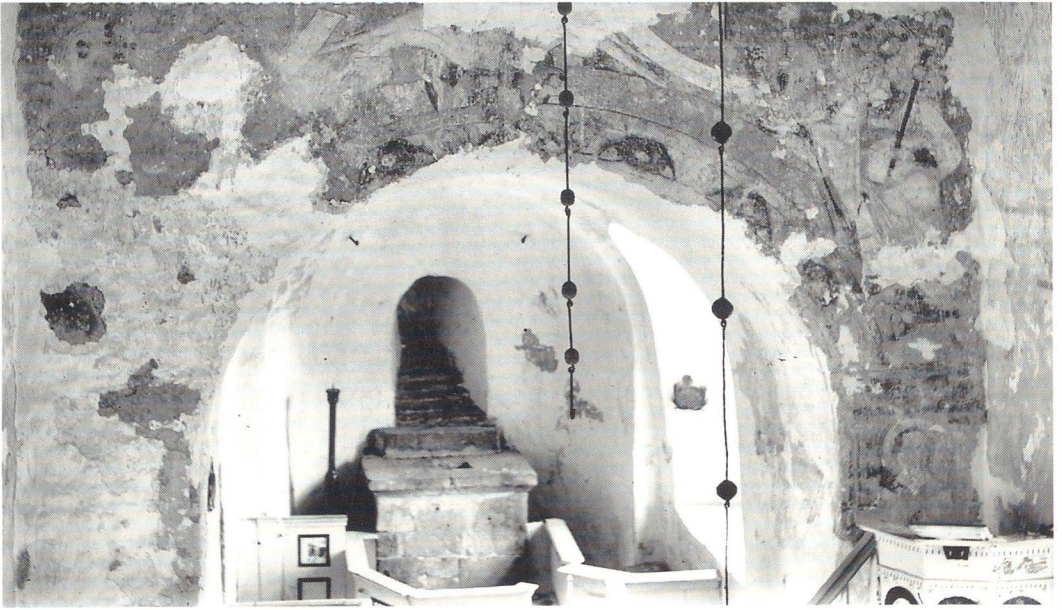

Fig 3. Triumfbågsväggen före den senaste överkalkningen ca 1900. Foto ATA.

och 4) På den norra sidan syns endast övre delen av kronan samt till höger, i höjd med glorian toppen av en liljespira. Den södra gestalten som tycks sakna skägg har en ståtlig krona, troligen med bygel, och liljespira i vänstra handen. Den högra armen sträcker han ut mot ängeln över triumfbågen och i handen håller han med tummen och långfingret ett högt och utsirat föremål likt en spira men med förgreningar. Kungagestalten har lång ljus tunika med bred, mörk dekor på ärm- och halslinningar. Även hans mantel som hänger ner i en spetsig flik över högerarmen pryds av en bård.

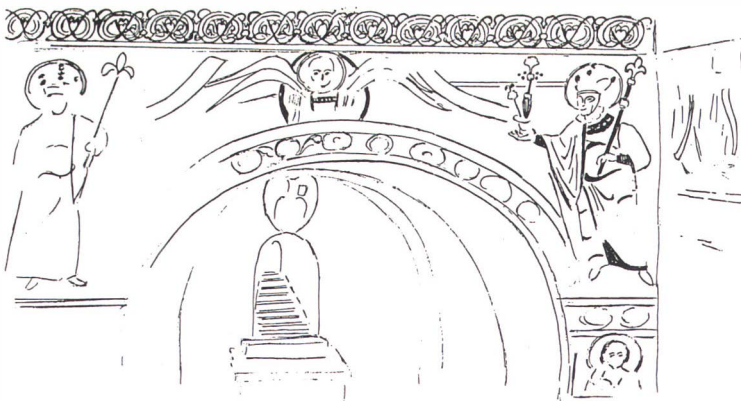

Fig 4. Förtydligande av de nu försvunna motiven på triumfbågsväggen. Skiss författaren.

Den dominerande plats helgonen har på båda sidor om triumfbågen tyder på att de är betydelsefulla personer. Det var här, på skådeväggen, som tex donatorer eller avlidna personer som man ville hedra avbildades i de romanska målningarna i Skåne och på Själland. Vem skulle väl den skägglöse kungen kunna föreställa om inte Erik den helige? Om detta antagande är riktigt har vi här att göra med den första bilden av Sankt Erik i Sverige och dessutom skulle den muntliga traditionen om ättens hemvist bekräftas. Bilden har tidigare tolkats som Erik den helige av B Thorndeman 1954 och Å Nisbeth 1986.

Vem kan då hans motpart på den andra sidan vara? En tänkbar person är Olof den helige, Norges nationalhelgon, som hade ett mycket högt anseende. Knut Eriksson, som troligen var den som bekostade målningen, hade mycket nära förbindelser med Norge, där hans båda systrar var gifta, Margareta med konung Sverre och Katarina med en högättad man, Nikulas Blaka. Det var också till Norge han flydde undan sina fiender. Det är mycket troligt att Knut ville höja det nyblivna helgonet Eriks status genom att sammanställa honom med den helige Olof.

Jag tycker mig skönja ett program i fragmenten. Ängeln med fyra vingar över triumfbågen är en av keruberna som bl a var Paradisets väktare. Paradiset finns längst inne i absiden ovanför himmelstrappan, där Kristus i Majestät har tronat på regnbågen. Dit leder de fyra kardinaldygderna, Rättvisan, Modet, Klokheten och Måttfullheten. Det var egenskaper som bör utmärka den gode kungen. Det talades på 1100-talet ofta om den ideella kungavägen, som han inte fick avvika från och den nämns också i Erikslegenden, "via regia incedens".

Kungar som i sin sista strid kunde sägas ha visat prov på ett rent och fromt sinne lag hade på 1100-talet blivit en ny typ av helgon som börjat vördas i England, där S:t Edmund och S:t Edward Martyren var bland de främsta representanterna. Kul- ten av dessa kungahelgon, vilka ansågs ha dött martyrdöden i Kristi efterföljd, var emellertid inte endast kyrkans angelägenhet utan i högsta grad av intresse för martyrens familj, som därigenom fick ett helgon som ättegrundare.

Genom den fromhet och tillit till Gud som legenden beskriver var Erik väl kvalificerad till att bli en ny kungamartyr. För Knut Eriksson innebar detta en möjlighet att få fadern helgonförklarad. Det skulle ge prestige och stärka hans egen ställning, dels i kampen mot den sverkerska ätten, dels i förhållande till grannländerna. Just under 1160-talet kulminerade moderiktningen att skaffa en kungafamilj legitimation genom en helgonkung. Då strävade bl a Danmarks kung, Valdemar den store (1131 - 1182), samtida med Knut Eriksson, att få sin far, Knut Lavard (d 1131) kanoniserad, vilket skedde 1170. Förutom Knut Lavard kanoniserades då också Edvard Bekännaren år 1161 och Karl den store år 1165. Trots att inga urkunder kan åberopas, är det, anser man, inte otroligt, att Knut Eriksson under samma tid hade samma mål beträffande sin far.

När kan då kyrkan ha målats?

Om årsringsdateringen är riktig skulle alltså kung Erik själv ha låtit bygga Eriksbergs kyrka. Möjligen kan absiden ha smyckats genast med Kristus i Majestät ovanför Paradistrappan, eftersom fördjupningarna som markerar halslinningen, purpurbandet och bokens dekor måste ha gjorts medan murbruket ännu var mjukt. Eventuellt smyckades t o m hela koret. Men målningen på triumfbågsväggen kan inte ha utförts förrän efter Eriks död (ca 1160) och dessutom efter ytterligare några år, kanske ca 1170. Konung Knut skulle alltså ha fullbordat och smyckat kyrkan för att hedra sin far som traditionen säger.

Den falang historiker som inte behårt håller sig till skrivna dokument anser det fullt möjligt att erikskulten började genast efter Eriks död. Dels, menar man, fördade det nya ärkestiftet, grundat 1164, "ett helgon av speciell uppsalakarakter", dels bör det rimligen ha varit synnerligen angeläget för Knut Eriksson att snabbt få sin far saligförklarad och en helgonlegend nedtecknad. Möjligen kan därför Erik ha skrinlagts i samband med att Knut år 1167 i Uppsala firade segern över sin motståndare Karl Sverkersson. Ärkebiskop Eskil i Lund (primas Suecie) och ärkebiskop Stefan i Uppsala kan ha medverkat till denna saligförklaring.

Den bevarade versionen av S:t Eriks legend skrevs på 1270-talet, men troligen skapades och nedtecknades redan i samband med den förmodade skrinläggningen en helgonlegend som dock gått förlorad.

Benediktinskt måleri

De målningar som närmast liknar Eriksbergs finns i Skåne och på Själland och i de kyrkor som målats av den sk Jörlundeverkstaden. Målningarna har där bekostats av den mäktiga Hvideätten 1125 - 1175. Kungligt jordinnehav och kungliga patronatsrätter har på flera ställen i Skåne kunnat beläggas på orter med romanskt måleri.

De jämförelser jag gjort mellan målningarna i Eriksberg och i andra länder, främst Danmark, Tyskland och England, tyder alla på en stil som i stort sett var gemensam under mitten av 1100-talet till ca 1175, dvs den högromanska stilen. Med stöd av dessa stiljämförelser anser jag mig kunna datera målningarna i Eriksberg till denna period, närmare bestämt ca 1170.

Stilen utvecklades framför allt i handskrifter i de stora benediktinska klostren Hirsau, Einsiedeln, Prüfening m fl i Tyskland och Canterbury, Winchester och Bury S:t Edmund i England.

Är det möjligt att benediktinmunkar varit verksamma i Eriksberg? Deras orden har ju aldrig fått fäste i Sverige. Forskaren Jarl Gallén gör emellertid gällande att det i den av Erik den helige fullbordade kyrkan i Gamla Uppsala från mitten av 1100-talet fanns ett benediktinskt katedralkloster grundat av Erik den helige. En annan forskare, Tore Nyberg, anser att det var benediktinmunkar från Odense i Danmark som kom till Uppsala. Klostret i Uppsala har "varit en härd för S:t Eriks

kult liksom klostret i Odense var centrum för kulten av S:t Knut konung och klostret i Ringsted för kulten av S:t Knut Lavard. Där har utan tvivel de första liturgiska texterna utarbetats". Kanske var det här det första utkastet till Sankt Erikslegenden skrevs och kanske kom genom dessa munkars förmedling bl a skickliga målare till Eriksberg. Klostret upplöstes emellertid redan i början av 1200-talet.

Men benediktiner kan ha kommit tidigare och på andra vägar till Eriksberg. Liksom Sigfrid i början av 1000-talet kom till Husaby, där han enligt legenden döpte Olov Skötkonung och fick hans kungsgård som gåva, så kan missionerande benediktinmunkar av vilka några liksom Sigfrid var engelsmän inte långt därefter ha välkomnats i Eriksberg. Det är möjligt att de fick mark att bygga sig ett hus, traditionens kloster! Kanske uppfördes redan tidigt en stavkyrka. Erik Jedvardssons farföräldrar lät ju ca 1100 döpa en son efter det engelska helgonet Edward (Martyren? ca 962 - 978) eller kanske efter Edward Bekännaren (ca 1003 - 1066), som bl a omgrundade Westminster Abbey. Kanske döpte man i den källa som är uppkallad efter Irlands nationalhelgon Sankta Bridget eller Brigitta. En sådan källa finns ju också i Husaby.

Beträffande helgonnamnet Birgitta, (Brigitta, Britta, Brigida, Bridget) råder en viss förvirring. Vår svenska Birgitta av Vadstena som dog i Rom 1373 och kanoniserades 1391 döptes efter det irländska helgonet Sankta Brigida (Bridget) som levde 453 - 521. Hon grundade klostret Kildare på Irland och blev dess första abbedissa. Det berättas att hon hjälpte och botade husdjur och boskap och hon vördades därför särskilt bland bönder. Relikskrinet från 1100-talet i den närbelägna Jäla kyrka kallas Brittans skrin. När både Gunnar Linde och Hilding Johansson skriver att skrinet i Jäla innehåller relik av Sankta Birgitta av Vadstena kan det ju knappast vara sant (Johansson 1956, s 125).

Här kan i stället möjligen ha funnits en av engelska benediktinmunkar införd Brigida- (Brigitta)kult som dock ingen forskare tidigare tycks ha observerat. Vid domkyrkan i Skara skall det irländska helgonet ha haft en mycket stark ställning (ibid s 97).

Det stora helgonskrinet som så småningom på 1100-talet kom till Eriksberg innehöll enligt inskriptionen relik av helgon som vördades av benediktinerna (S:t Clemens,

Fig 5. Sankta Brigida. Ur Das Stuttgarter Passionale utg A Boecker Augsb. 1923.

Fig 6. Eriksberg, korets sydvägg. Isak på offeraltaret. Abrahams hand griper tag i hans hår. Upp till t v Abrahams kniv, därneder skymtar hans ansikte. T h ovanför Isak ses ängelns hand med språkband. Foto A Dahlström.

Fig 7. Eriksberg, koret. Palmettbården mot triumfbågen. Foto A Dahlström.

S:t Pancratius, S:t Vincentius av Valencia, S:t Leo [IX]). Även Brittass skrin i Jäla innehöll relikier av ovanliga helgon vilka enligt Hilding Johansson under 1100-talet var införda i Skaras kalendarium, men endast under kort tid. De flesta återfinns i en handskrift utförd 1110 - 1120 i benediktinklostret Hirsau i sydvästra Tyskland (*Das Stuttgarter Passionale*, utg A Boeckler, 1923). Både figurer och växtslingsor stämmer f ö väl med målningsstilen i koret. (Fig 5)

De båda relikskrinen och deras inskriptioner liksom den förmodade Brigida-(Brigitta)kulten är fakta som jämte målningsfragmenten och den ovanliga paradistappan i absiden inte får förbises då det gäller att belysa Eriksbergs historia under 1100-talet.

Det kan slutligen konstateras att den starka traditionen i Eriksberg med all sannolikhet står på fast grund men utan andra dokument än de nyss nämnda. Benediktinerna grundade inga kloster som blev bestående, vilket kan ha haft till följd att de skriftliga dokumenten från denna tid är så få. Det var också en brytningstid då cistercienserna genomförde en reform inom benediktinernas orden ”varvid spåren av dennas verksamhet ej sällan sopades bort” (K Kumlien i *Hist. Tidskr.* 1962:3, s 262). Och detta tycks vara vad som drabbade Erik den helige och hans arvegods i Eriksberg. Erikskulten blev aldrig lika populär inom Skara stift som i mellansverige. Eriks namn saknas i de tidigare Skarakalendarier, och flera kalendrar från 1200-talet som använts inom Skara stift har hans namn först som senare tillägg. Skulpturer och målade bilder av S:t Erik är, kuriöst nog, mycket ovanliga i Västergötland jämfört med det övriga Sverige. Man måste också fråga sig om övermålningen i koret på 1200-talet har sin grund i samma utplåningsprocess? Mer forskning skulle behövas kring dessa frågor för att om möjligt komma sanningen närmare.

Källor som ej närmare presenterats i texten:

Claesson, E: Bakom putsen på Eriksbergs gamla kyrka, i *Skärvor och fragment, Västgöta-Dal* 1989-90, Vänersborg.

Gallén, J: De engelska munkarna i Uppsala – ett katedralkloster på 1100-talet, i *Historisk tidskrift för Finland*, H 1, 1976, årg. 61.

Johansson, H: Den medeltida liturgien i Skara stift, Lund 1956.

Nisbeth, Å: Bildernas predikan. Medeltida kalkmålningar i Sverige. Stockholm 1986.

Thordeman, B: Erik den helige i medeltidens bildkonst, i *Erik den helige. Historia – Kult – Reliker*, utg. B Thordeman, Stockholm 1954.

Den intresserade som önskar mer detaljer och noggrannare litteraturanvisningar hänvisas till min avhandling *Medeltida kyrkmålningar i gamla Skara stift*, Skaraborgs länsmuseum, Skara, 1993

Viola Hernfjäll

Mickelsbergsvägen 94, 129 50 Hägersten

Fönster i stugan

Svening Svenningsson

Från 1500-talet och under ytterligare ett par århundraden genomgick allmogens stuga gradvis en stor förändring.

Eldstaden förbättrades med bakugn och skorstenspipa. Den gamla rököppningen och samtidigt ljuskällan i taket, "ljoret", gjordes om till takfönster. "Vindögat", en öppning i väggen för att ge brasan drag, blev ett litet fönster på långsidan. Under det att Norge och Danmark behållit det gamla namnet vindöga, fick Sverige det tyska lånordet fenster. Tidigt täcktes fönstergluggarna vanligen med en tunn genomskinlig oxblåsa.

Inhemsk tillverkning av fönsterglas har funnits vid t ex Vadstena kloster under medeltiden. Importerat fönsterglas har förekommit i Sverige i varje fall från sen medeltid, men först på 1600-talet blev priset på fönsterglas någorlunda överkomligt. Limmareds glasbruk, som grundades 1741, följdes snart av flera nystartade glashyttor med bl a fönsterglas i tillverkningssortimentet. Utbudet på fönsterglas blev större, priset sänktes även om det fortfarande var högt. Oxblåsan i bondstugan började nu mera allmänt att ersättas av fönsterglas. Staten såg en möjlighet att ta del av försäljningsframgången och införde fönsterskatt 1743 (avskaffades 1809), som blev en form av förmögenhetsskatt efter principen ju större gårdar desto fler fönster. Fönsterglas förblev långt in på 1800-talet en så dyrbar vara att det blev en sedvänja att ge bort glas med graverade initialer och årtal som bröllopsgåva.

Glasmästaren köpte sitt fönsterglas från någon glashytta. Tillverkningsprocessen var ursprungligen den att glasblåsaren framställde en stor tunn glaskula med en förtjockning i botten där punteln fästes, samtidigt som glasblåsarpipan avlägsnades. Hålet efter pipan utvidgades tills slutprodukten blev en rund glasskiva. I centrum på glasskivan där punteln varit fästad, kvarstod en förtjockning som gett namnet åt metoden "månglas". Det färdigskurna glasformatet var litet, ca 10 x 15 cm, mitten delen "månen eller oxögat" såldes som sekunda.

Månglasmetoden ersattes efterhand av taffelglasmetoden. Glaset blåstes i en cylinderform, klipptes upp och sträcktes ut på en stenskiva, och metoden gav betydligt större glasformat. Fönsterglas enligt taffelglasmetoden tillverkades vid ett glasbruk, Ramnåsa, fram till 1934.

De tidigaste fönstren var fasta och kunde inte öppnas. Från början var allt fönsterglas infattat i blyspröjsar. Vid mitten av 1700-talet började träspröjsar med kitt i falsarna komma i bruk. På landsbygden förekom ändå jämsides den gammalmodiga blyspröjsmetoden till omkring 1800-talets mitt.

Det gamla blåsta fönsterglas är oftast svagt missfärgat, ojämnt i ytan och med små blåsor och sandkorn som ger en misstecknad synbild. Sådant fönsterglas är

unik och mycket värdefullt. Utbytesglas för fönster i gamla hus skall naturligtvis vara av den gamla blåsta sorten. Det kan vara svårt att få tag i gammalt fönsterglas, men vissa antikhandlare har nu specialiserat sig på äldre byggnadsdetaljer, bl a fönsterglas.

Utformningen av fönstren är intimt förknippad med den stilhistoriska och arkitekturhistoriska utvecklingen

Källor

Andrén, Erik: Skråtidens byggnadshantverkare. Fataburen 1974.

Fönster. Historik och råd vid renovering. Rapport RAÄ 1988:1.

Hermelin C F - Welander, E: Glasboken. 1980.

Norlind, Tobias: Svenska allmogens liv. 1925.

Stuga, Hällestads socken. Foto Gunnar Blomgren 1906. Borås Museum.

En häradsglasmästare i Gäsene

Kenneth Berg

I Gäsene har den något ovanliga titeln häradsglasmästare använts av två generationer ur släkten Odqvist. Först av Sven Persson-Odqvist och därefter av sonen Gustaf Odqvist. Båda var kunder hos Kosta glasbruk i Småland och åtminstone Gustaf var en flitig brevskrivare, även om hans stavning av vissa ord kanske inte hade godkänts under det skede då lärarna högprioriterade rättstavning.

Kosta glasbruk var under 1700- och 1800-talen stora tillverkare av fönsterglas, även om deras glas på exempelvis 1830-talet ansågs dyrt. Det är många intressanta detaljer som förekommer i breven från Odqvist, vilka oftast avslutas med texten ”förlåt af Hast teknar eder ödmiuke Tjenare”. Eftersom stilen ibland är annorlunda har Gustaf Odqvist antagligen fått någon annan att skriva och fråga om pengarna kommit fram och att han önskade ett kvitto. En annan avslutningsform är ”Med vördnad”.

Det är lite kuriöst att det betonas att så många av breven tillkommit i all hast. Märkligt nog förekommer Borås inte lika ofta som Jönköping. Mestadels hämtade Odqvist fönsterglas i Jönköping. I april 1825 skulle Odqvist till ”Marken den 31 denes” och han undrade om ”Herr Inspäktoren komer til jönköping”. Då gällde det beställning av en hel kista storbands och en halv småbands.

Efter det att glaset tillverkats på bruket och kylts sändes det till glaskammaren där det sorterades och därefter bands i halm. Ju större kistor ju viktigare var det att glasskivorna ”isolerades” för transporter på den tidens dåliga vägar. Storbands resp. småbands var ord som synes ha vandrat in i glasspråket från Tyskland. Att exakt ange hur många glasrutor en helkista innehöll går inte att lämna, men en generell regel var att räkna med 120 kvadratfot.

Det var ofta ganska stora beställningar som Odqvist lämnade och den 13 december 1825 önskade han glaset i Jönköping till nästa marknad. Priset förmodade han blev efter ”vandligheten”. Kosta svarade ”lovat beställningen så fort den medhinner på nyåret”.

I flera av breven är adressen ”Uptorp Påstgård”. Lite tidigare under vintern önskades ”tväne kistor got fönster glas”, som skulle till ”Herr Patron jakop Einqvist” i Jönköping. Samtidigt önskade Odqvist få veta hur mycket han kunde få för leverans av skärglas och ville taga med sig en tunna till Jönköping, varvid utbyte skulle ske vid mottagandet. Med skärv avses krossglas och överskottsglas. I övrigt stod det ”om eke det blir slädföre så skal jag anhålla at det begärda glaset eke blir afsänt för än efter vårren”. Vissa storlekar som beställdes var 27 tum, dvs hade en längd av bortåt 700 mm. Från Kosta utlovades ”sända beställningen på första goda väglag i vår”.

I juni 1826 betalade Odqvist 231 rdr, ”som är hella min skuld enligt medsänd räkning”. En riksdaler var en rest från förledet år. Därefter kom Odqvist in på lite tankar om priset i jämförelse med år 1823. Samtidigt önskades ”qvito”. Kosta svarade att de ”ärkänt remissans ingång”.

Vid ett tillfälle önskade Odqvist kredit på ett halvt år, eftersom det var ont om pengar. I maj 1826 informerade Gustaf Odqvist dessutom om att han behövde en mängd glas ”til min egen bögning” så därför önskade han det bästa pris som möjligt ske kan. Den 9 augusti 1826 sände Odqvist betalning i form av 155 rdr och tackade samtidigt för krediten och, som han skriver, tillkännagav varför han varit nödsakad att begära så lång kredit. Svaret var att ”förleden Vårfrudag tillhandlat mig ett helt säteri som heter Mollungen”. (Den adelssläkt som ägde Stora Mollungen vid nämnda tidpunkt var Reenstierna/Lilliehöök och Vårfrudagen inträffade den 25 mars.)

I september 1828 skrev Odqvist och berättade att han för en månad sedan sänt ett rekommenderat brev från Borås med ineliggande 155 rdr, som han var skyldig och önskade ett kvitto med omgående post. Svaret kom från Kosta där de meddelade att de inte erhållit något rekommenderat brev. Undrar hur Odqvist kände sig när han fick ett sådant besked.

*Odqvistska släktgården i Od.
Foto Helena Törnqvist.*

I januari 1829 önskade Odqvist sex månaders kredit, ”emedan jag skal om Gud förläna mig hälsan afbetalla nästa vårfrudag på säteriet Stora Mollungen”. Vidare att bruket inte behövde tvivla på hans säkerhet.

I april 1829 talas om att få vackert glas när det skall hämtas så långt ifrån. Brevskrivaren ansåg också att vid beställning av helkistor fick han bättre glas. Kosta glasbruk bekräftade egentligen endast remissans ingång. Man får förmoda att Odqvist tänkt sig att åka till Kosta glasbruk med häst och vagn.

Tidigt år 1830 meddelade Odqvist: ”Här På bögden går all handel På kredit”. Kosta svarade ”att leveransen skulle ske så fort ske kan”. Den 1 maj 1830 hette det ifråga om en ny beställning, om leverans kunde ske till den 28 maj ”då Marken är i Jönköping då han ville möta upp så vida Gud förläna mig hälsan”.

Under februari 1834 gjordes en stor beställning och fönsterglaset skulle lämnas hos Jakop Einqvist i Jönköping den 4 mars. Samtidigt kunde Odqvist berätta att ett tidigare brev som han sänt hade kommit i retur för felaktig portoavgift. Kosta lovade att underrätta så fort beställningen härifrån avgått.

På flera av breven skrivs att adressen är ”Jönköping Uptorp Påstgård”. Annars skrivs ”Mollungen den..”. Det svåra sjukdomsåret 1834 nämner Odqvist också ”här är så svårt om Pengar så at allting går På kredit och det är eke någon som har så til att böga för året”.

I juni 1834 meddelade Kosta på en förfrågan, att pengarna hade de erhållit, men att för närvarande hade de inget fönsterglas att leverera. Det verkar också som om Odqvist umgåtts med tanken på att själv med hästar och vagn åka till Kosta glasbruk.

Fristående ord som ”valt glas” kan kanske för en utomstående vara svårt att tolka. Men Gustaf Odqvist kände till fönsterglas och ansåg att bruket sorterade ut det bästa glaset till sina specialkunder och där ansåg häradsglasmästaren att han hörde hemma. I april 1834 skrev Kosta glasbruk och lovade beställningen ”på första goda väglag”.

December 1834 meddelade Odqvist att om hälsan var med så skulle han komma till Kosta med en mängd skärvglas och så skulle han köpa annat glas tillbaka. ”Annat glas” kan kanske tolkas som att beställningen gällde mer än fönsterglas. Vid flera beställningar betonas att kvaliteten på fönsterglaset skulle vara nr 1 och 2. Detta skall jämföras med att vissa glasmästare nästan alltid beställde av nr 3 och 4 när det gällde Kosta. Ett annat svenskt glasbruk hade faktiskt under en tid sex olika kvalitetsgrupper. Även om det var prisskillnad verkar Odqvist alltid ha beaktat kvaliteten i första hand.

Februari 1836 var det aktuellt med tre kistor storbands fönsterglas. Kosta svarade att de ”lovat ställa glaset så fort ske kan”. Den 26 september 1836 sände Odqvist 137 rdr 24 sk för sin skuld och bad samtidigt om ursäkt för att han inte skrev mer, men ”att det var af hast på Borås”.

På Mollungen den 4 februari 1837 skrevs: ”hvad Priset på fönster glaset nu kan vara På Kosta, och at jag nu som förr kan få om Gud vill och föret står så afhämta” osv. Kosta svarade med att sända ”pris Courant” och de bad Odqvist vara välkommen till bruket när som helst.

Den 17 mars 1837 måste Odqvist meddela, att hälsan under en månad varit vacklande och att han önskade att fönsterglaset i stället sändes som förr till Jönköping, mestadels av nr 1 och en kista nr 2.

Vid en beställning den 1 mars 1841 lämnades en mindre beställning av glas i storlek 22/20, 24/18 och 23/19 tum. Omräkningstalet till millimeter skiftade, men generellt räknades med 25 mm. I något av fallen härovan var storleken 600 x 450 mm. Transporten utfördes från bruket av Jonas Nilsson i Erkås den 10 mars.

Mestadels utförde häradsglasmästaren sina arbeten inom Gäsene, men av de många noteringarna i breven angående Marknaden i Jönköping går att förmoda att många affärskontakter togs och gjordes upp i smålandsstaden. Även i Borås var Odqvist en känd hantverkare.

Breven adresserades oftast till ”Högädle Herr Hofkamereren J. J. Vogt”. När bruksinspektoren och hovkamreren Johan Joachim Vogt pensionerades från sin tjänst på Kosta glasbruk flyttade han och hustrun Gunilla till Karlskrona. Dottern Charlotta Albertina var där gift med konsuln och grosshandlaren Johan August Bäckström.

För släkten Odqvist kan nämnas att amiralen Gösta Odqvist på sin tid var bosatt i Karlskrona och chef för örlogsvarvet. En namne blev flyggeneral. En senare Gustaf Odqvist än häradsglasmästaren blev godsägare och riksdagsman samt initiativtagare till det som i dag heter Moderata Samlingspartiet i södra Älvsborg och skildrad i den år 1995 utgivna boken ”Från stämma till stämma åren 1909 - 1994”. Den gamla gården Upptorp är den plats där släktmuseet finns och alltjämt minner om häradsglasmästarna Odqvist.

Visst tillverkades stora fönsterglas

En av de stora fönsterglasbruken under 1700- och 1800-talen var Kosta glasbruk i Småland. De som blåste fönsterglas var särskilt utvalda glasblåsare, benämnda stormakare, med starka lungor. Arbetet tillgick på så sätt att mästarna och deras medhjälpare blåste upp sina s. k. kulor på upp till 30 kg till riktigt stora cylindrar.

Därefter vidtog flera arbetsmoment som vi kan hoppa över, för att senare i något som benämndes ”sträckugn” planas ut till skivor. Från dessa skivor skars rutor i de olika storlekar, som bruken fått beställning på. I början av 1900-talet gjordes dessa arbetsmoment på lite annorlunda sätt i hyttorna.

Det finns bevarat några fönsterglasvalsar för hantverkstidens cylindermethod. Den allra största mäter 2,50 meter i längd. Om glaset genomgått alla momenten och blivit utplanat skulle fönsterrutan fått ett mått av 2,25 x 1,25 meter. Så nog gick det att

tillverka stora fönsterrutor. Men varför levererades inte dessa till förbrukarna? Orsaken härtill går tillbaka till 1700-talet, då skatt infördes per fönsterluft. Högst avgift erlades i Stockholm, lite lägre på en del mindre orter. Här skall även påpekas att manskap i armén var helt befriade från fönsterskatt. År 1789 kom de beslutande myndigheterna på att de även kunde gradera skatten efter storleken på fönstren, d.v. s. ju större fönster desto högre skatt. Denna skatt avskaffades ganska snart under 1800-talet.

Vidare är att märka att långt tillbaka förekom inte några innanfönster, och gick en stor glasruta sönder kostade det en vacker slant att byta ut denna, eftersom arbetet måste utföras av en glasmästare. Även efter införandet av innanfönster levde inställningen kvar att rutorna inte skulle vara för stora. Brandförsäkringsbolagen hade också vissa synpunkter på fönsterglasets storlek. Få människor ville betala några extrapremier för nöjet att ha extra stora fönsterrutor. Av dessa orsaker höll traditionen med en viss fönsterstorlek i sig.

I Sverige installerades den första fönsterglasmaskinen under senare delen av 1920-talet. Förfarandet blev då efter planglasmetoden. Men kringarrangemangen var desamma som på hantverkstiden. I "skärkammaren" synades glaset och skars till i de dimensioner som glasmästarna hade beställt. Det kan vara skäl att minna om att på 1920-talets nyklassicistiska hus minskades fönstrens storlek något jämfört med tidigare.

I affärernas skyltfönster i städerna fanns det ganska stora rutor redan från 1870-talet, vilket bevarade fotografier tydligt visar. Men modet skiftar och med tiden blev det populärt med större glasytor. Många minns säkerligen de små bakrutor som fanns på Volvo PV 444 från 1944 och ett antal år framåt. Med tiden skulle glasrutorna även där bli betydligt större.

Fönstrens utveckling genom de senare århundradena beror inte så mycket på tillverkningsförfarandet som på trender och byggherrar och arkitekters uppfattning om hur fönstren skulle se ut.

Gäsenedräkten

Ingrid Strömvall

Den första bygdedräkten från Gäsene var färdig 1938. Den togs fram under vävkurser i Gäsene med hjälp av hemslöjdskonsulent Vera Diurson och intendent Ingegärd Vallin och i samråd med Gunnel Hazelius-Berg, Nordiska museet. Det är en kvinnodräkt som ställts samman efter originalplagg som tillhör De Sju Häradernas Kulturhistoriska Förening och nu finns på Textilmuseet. Originalplaggen från Gäsene härad består av kjol, livstykke, bindmössa och stycke. Någon mansdräkt är inte framtagen.

Livstycket med 1700-talskaraktär kommer från Molla socken. Det har smal och djup halsringning, små skört, snörning och dekorativa sömmar för isatta spröt. Tyget är randigt ylletyg i rött, grönt, gult, blått och vitt med flamgamsränder i gulvitt och blåvitt. (BM 9671)

Kjolen är av randigt halvylletyg i 3-skafts kypert i blått, rött, grönt och vitt med flamgarn i rödvitt. Den har lagda veck och linning av ylleband. Originalkjolen kommer från Ljung och är enligt uppgift använd omkring 1780. (BM 2226)

Någon överdel från Gäsene har inte hittats. Den överdel som har kopierats kommer från Bollebygds hd (BM 2224). Den har fyrkantigt halshål, ärmarna är veckade och ärmlinningarna har plattsömsbroderi. Från Toarp kommer en annan överdel som kan användas till Gäsenedräkten. Den har smal halslinning och tättrynkad ärm. (BM 2306)

Bindmössan är sydd med tambursömsbroderi i färg på ljusblått siden och har stycke med spets av iträdd tyll. Originalet kommer från Ods socken. En huvudduk kan bäras över över bindmössan när man är utomhus för att skydda den mot för stark sol eller regn. (BM 25127)

Till *förkläde* används ett tryckt bomullstyg, s k kattun av 1700-talstyp med kinainspirerad mönstring av mångfärgade blommor och fåglar eller långrandigt mönster med blomsterrankor och strödda buketter. Något original finns ej att kopiera.

Till dräkten bärs *vita strumpor* och *svarta skor*. Som *smycken* används rund och hjärtformig bröstsolja av silver. *Halsklädet*, en sidensjal, brukar användas vid högtidliga tillfällen. Av *yterplagg* finns tröjor bevarade, men de är ännu ej kopierade.

*Emma Almingefeldt i dräkt från Gäsene härad,
fotograferad vid Gäsene stuga i Ramnaparken. Foto Helena Törnqvist.*

Knekt sköt salut – fällde kyrkklocka

Tege Ekström

Med all aktning för hurtbullar. Personligen finner jag behag i att flanera i stadscentra, se mig omkring, möta personer och byta några ord.

Så mötte jag en dag på Allégatan i Borås en cigarrökande politiker och postman.

– Bra att jag träffade dig, Tege. Jag har ett reportagetips.

I mitt flanerande var detta en för mig icke oväntad inledning på ett samtal.

– Du förstår jag är taxeringsordförande i Gäsene. Där är Öra enastående. Där deklarerar alla som om de levde på existensminimum – och ändå har de två bilar i varje familj.

– Det, du, det vore väl något att göra reportage om.

– Kanske det, blev mitt till intet förpliktande svar.

År lades till år. 1960-talet ändade. 1970-talet gick mot sitt slut. Då fick jag en dag se i kyrkliga meddelanden att lilla Öra var Skara stifts och Svenska Kyrkans mest generösa gåvogivare till Svenska Kyrkans mission.

– En deklara-tions-avlat?!?!

Adventsgudstjänst

Reportagetillfället om Öra var inne.

Jag kontaktade dåvarande kyrkoherde Lars Dahlström och vi kom överens om att GP-teknaren och jag skulle komma i god tid till instundande söndags adventsgudstjänst.

Kyrkoherde Lars Dahlström och kyrkvårdarna Brita Ohlsson och Sven Svensson berättade varmt om Öras goda ekumenik, goda körsamarbete församlingar emellan, fina gemenskap och öppenhet 147 örabor emellan.

Öras nedlagda skola var en välsignad tillgång som församlingshem.

Efter stämmingsfull adventsgudstjänst i den stentjocka vackra lilla kyrkan utvecklades stor och sann gemenskap under adventskaffet i Öra församlingshem.

Ja, se, knektar...

Till adventshögtidens Öra kom jag väl påläst.

Som så ofta inför mina Sjuhärads-reportage hämtade jag visdom ur framlidne majoren E E Malmgrens Ulricehamns-bok om Frälsegårdar i Sjuhäradsbygden.

Åren 1680 - 1685 förhandlade Karl XI landskapsvis fram sitt unika indelningsverk och fick därmed en insatsberedd armé.

Till indelningsverkets lokala genomförande utsåg kungen sedermera fältmarskalcken Carl Gustaf Rehnskjöld.

En läs-, skriv- och räknekunnig knekt av Älvsborgs regemente blev minnesrik i Öra.

Denne knekt liksom indelningsverkets alla knektar betydde mycket för nyodlingen i vårt land. Soldattorpet och vad detta gav var knektens sold.

Välaktad Öra-knekt spände på julafton sin häst framför skrindan, lade geväret i denna och gav sig ut att önska god jul.

Det blev många besök utöver rotebönderna. På vart ställe lämnade bondmoran i julklapp smakprover av sin julmat.

Bondens hembrända tärdes på stående fot.

Vid skymningsdags var släden full av julmat och knekten full av hembränt. Så hästen tog befälet och vände åter mot knektatorpet.

Vilken salut!

Sin soldatinstruktion kunde knekten. Så när hästen vände hemåt ryckte knekten upp sig.

Tog fram sitt gevär, laddade det enligt soldatinstruktionens 52 grepp.

I sitt saliga tillstånd fick nämligen knekten för sig att han återvände hem från ett regementsmöte på Timmele hed. Och då skulle inom hörhåll från knektatorp och by salut skjutas, som tecken på den bålades annalkande.

Så skedde. Varåt geväret riktades hade knekten ingen aning om. Av rekylen sjönk han ner bland julmaten i släden.

Det var den julen ingen kyrkklocka i arla morgonstund kunde kalla öraborna till julotta.

Kyrkklockan låg på marken i klockstapeln. Nedskjuten av saluterande knekt.

Denna Öra klockstapel står i dag intill Kinnarumma gamla kyrka i Ramnaparken i Borås.

Så fick tips om taxeringsreportage om Öra formen av Öras rekordkollekt till kyrkans mission – via saluterande knekt.

Ros

På GP:s centralredaktion bedömdes mitt Öra-reportage olika av två ansvariga. Det infördes i alla fall som högst välkommen pålysning av trettondehagens missionskollekt 1978.

Allom ovetande hade DN:s mångårige New York-korrespondent Sven Åhman som språkvetare fått Svenska Akademiens uppdrag att språksyna tidningar. Dåvarande chefredaktör Lars Hjärne bad Sven Åhman särskilt syna GP under januari 1978. GP-granskningen resulterade i en liten Sven Åhman-skrift om Ris och Ros av GP.

Min kollega Ebon Karlsson i Kinna ringde mig en dag och sade att jag borde läsa om mig själv.

Välskrivet och historiskt intressant levandegjordes det för många helt okända Öra.
Det är ett betygsdokument som är mig kärt inför mitt 40-årsjubileum som journal-
list.

Klockstapeln från Öra kyrka, nu i Ramnaparken, Borås. Foto Helena Törnqvist.

Ekskog och grå stugor i det forna Gäsene

Lennart Jacobsson

Fig 1. Ett foto från Gäsene och Eriksbergs socken när häradet var en slättbygd med "enebuskamarker". Foto från sekelskiftet.

Förr i tiden, på 1600- och 1700-talen, fanns det gott om ekskog i det gamla Gäsene härad. De gamla domböckerna och pastoratsbeskrivningarna från den tiden lämnar samstämmiga besked. Upptäcktsresanden Linné nämner också detta när han under sin "Wästgöta resa" år 1746 passerar genom Gäsene. Han kom från Falbygden, en skoglös höglätt, när han en regnig julisöndag med sitt sällskap red över Lidan vid Snipebro och var inne i Gäsene. Han var på väg mot Ollestads säteri i Hovs socken vid Sämsjön. När han passerat Hällestads och Mjäldrunga kyrkbyar, där de låg å ömse sidor av den gamla häradsvägen, och dessutom övervarit gudstjänsten i sistnämnda sockens medeltidskyrka, gör han följande anteckning i sin resehandbok: "Alla husen på orten, äro byggda av ekträ i brist på annat träslag."

Av denna anteckning förstår man att han hade tagit intryck av de båda byar han rest igenom. Det var två gamla byar, i vilka husen som nog redan på den tiden hade flera hundra år på nacken, var byggda helt av ekträ. Andra källor berättar att i Hällestads by före skiftet samtliga stugor var uppförda av endast två lager breda ekstockar på knut.

"Gran och fur finns intet", skriver prästen i en pastoratsbeskrivning från Eriksberg på 1770-talet. Med ledning av alla dessa uppgifter kan man säga att dessa båda åhundreden var ekskogens och de grå ekstugornas epok i Gäsene.

Några troliga orsaker till ekskogens dominans

Hur ekskogen hade kunnat få ett så helt dominerande herravälde över de ouppodlade markerna, så att inga barrträd fanns, kan man ju fundera över. Nu var det väl inte så att hela Gäsene eller häradet i sin helhet var ett ekskogens land. Nog fanns

det på vissa platser lite barrskog, där inte frostbenägenheten var så stor.

Troligen var det den sena vårfrosten som gjorde att barrskogen hade svårt för att etablera sig. Innan utdikningar hade skett var Lidans och Nossans dalgångar mycket frostlänta, vilket hade återverkningar även på den omkringliggande högre terrängen. Än idag kan på vissa platser granplantor bli mycket illa åtgångna av sen vårfröst.

Där ekens kronor stod täta med en undervegetation av hassel, som man vet fanns, och där solens strålar på sina ställen aldrig nådde marken, var det svårt för barrträdsfröet att komma ned och gro. Där eken en gång slagit rot och fått ett fast grepp över markerna släppte den inte gärna detta. Fram till 1950-talet fanns ett stycke sådan skog kvar på säteriet Höverös ägor i Grolanda, i Vilske härad alldeles på gränsen till Mjälldrunga. Området var ca 10 - 15 ha stort och var en kvarbliven relik från forna dagar. Den som sett denna skog, och i likhet med mig i sin ungdom plockat nötter där, kan lätt verifiera ovanstående påståenden om ekskogens täthet.

Men hur har nu dessa stolta ekskogar kunnat växa upp i lugn och ro, när man vet att bonden med sina husdjur i alla tider varit skogens värste fiende och var den som bar skulden till att ekskogarna så småningom blev förvandlade till ljunghedar?

Det var ju frågan om lövskog, och även om eken med sina garvämmen var något mindre begärlig än björk, så strök säkert de unga plantorna med när kor, får och getter sprang omkring i markerna och letade efter de fåtaliga grässtrån som fanns. Man vet ju att efter digerdöden vid 1300-talets mitt var både människor och djur reducerade till antalet. De gamla domböckerna från 1600-talet berättar om upprepade boskapspester då stora delar av boskapen dog ut. Efter sådana tider bör ekskogen ha tagit god fart. De ständiga krigen, särskilt under 1600-talet, gjorde att många gårdar låg öde, och därmed minskades trycket på markerna.

De sk dendrokronologiska undersökningar (datering utifrån antalet årsringar på träden) som gjorts med utgångspunkt i Lödöse och med material hämtat företrädesvis från några av häradets medeltidskyrkor, berättar därför om ett ekvirke av mycket varierande ålder. Läser man domböckerna och deras protokoll om utsyning av eke, får man däremot ett intryck av att alla ekar är gamla och föråldrade, ”förtorkade och försurnade”, som det hette.

Fig 2. Ek, 4 meter i brösthöjd. Mellan grenen till vänster och stammen fanns förr ett ugglebo. Ladås Säteri, Eriksberg. Foto förf.

Man kan därför inte med ledning av detta eller från andra uppgifter få något begrepp om hur lång denna ekskogsperiod varit i Gäsene. Troligen har eken spelat en stor roll i urbondens och hans efterföljares tillvaro sedan årtusenden tillbaka. Det har ju varit så att allt sedan de första människorna tog vårt land i besittning har de fått rätta sig efter naturen och ta tillvara de förutsättningar som fanns på platsen för att kunna överleva. Detta gällde även när klimatförsämringar kom och man måste bygga hus och boningar för sig själva, för de djur man hade i följe och för de foderförråd som måste insamlas. Ifrån dessa våra förfäders första tidsperioder i vårt land vet vi inte så mycket, men från historisk tid vet vi att vitt skilda förutsättningar har funnits i vårt avlånga land när det gällde byggnadsmaterial. Därför kom det sig att man i Skåne använde halm och lera till sina hus. På Falbygden kring Silurbergen kom den allestädes närvarande kalkstenen till användning. I Norrland byggde man sina hus av den norrländska furan. I ett område kring Västergötlands geografiska mittpunkt i Gäsene härad byggde bönderna sina hus av ekträ, därför att det var det enda byggnadsmaterialet som fanns på platsen. I och för sig är eket ett mycket förnämligt byggnadsmaterial och mer beständigt mot röta i jämförelse med alla andra träslag. Men det påstås sedan gamla tider att där valmöjligheter fanns, byggde man boningshusen av furu, därför att detta trä hade bättre isolationsförmåga. Eller som man skulle sagt på den tiden: Dess timmerväggar släppte inte ut värme så fort.

Andra värderingar på skogen förr i tiden

För våra förfäder i gången tid hade skogen en mycket större betydelse och grep in i människornas tillvaro på ett annat sätt än i våra dagar. Den var inte bara ett skydd och värn i ofredstider. Därifrån hämtades inte bara bränsle och virke till byggnader och redskap, utan en hel rad andra av dess nyttigheter togs tillvara. Detta gällde inte bara under missväxt och när det var hungersnöd. Bark, knoppar och örter samlades in till bröd. Skörden av hasselnötter på hösten kunde vara betydande de år som ”skogen gav”. Andra bärande träd fanns, eken inte att förglömma, med ekollon på vilka svinen åt sig feta. Ollonfläsket har varit en så stor delikatess att Gustaf Wasa på sin tid gjorde anspråk på detta från Edsvedens kronopark, som han räknade som sin enskilda jaktpark.

Löven av björk och videbuskar, i den mån sådana kunnat växa upp, blev till vinterfoder åt djuren. Träden hamlades, vilket var benämningen när lövet skattades på träden. Jakt och fångst på skogsfågel och andra villebråd kan också nämnas.

För den tidens människor hade skogen en betydelse som vi i vår tid har svårt att förstå. Krig och epidemier skördade på 1600- och 1700-talen offer, och barnadödligheten var stor. Landsbygden var glesbefolkad och var och en fick mer av den gemensamma kakan. Därför var, trots allt, denna tid bättre än den som sedan kom. När de gamla ekskogarna i Gäsene fram på 1800-talet var förvandlade till ljungher-

dar följde fattigdomen i deras spår. Barnantalet hade ökat kraftigt, man brukar ju framhålla "freden, vaccinet och potäterna" som orsak till detta. Sverige var på väg att bli det vi nu kallar ett u-land. Torpare och backstugusittare hade börjat odla ute i markerna och göra "intakor" i kronoallmanningarna som nu hade kommit i enskild ägo. Hade inte emigrationen till Amerika yppat sig så hade säkert ett och annat "nyhemman" funnits där det nu åter växer skog. Efter den stolta tiden med ekskog i Gäsene var det ljunghackarnas, enbuskmarkernas och de torra rullstensåsarnas landskap som tog vid. Ett landskap som också hade sin tid och sin historia.

Domböckerna berättar om ekskogen

Redan i den gamla västgötalagen omtalas en rad skogstrakter inom landskapet som låg öde och ännu inte nåtts av odling. De kallades allmanningaskogar. Man vet också från denna tid att kungen och kronan gjorde anspråk på att vara rätter ägare till dessa. Gustaf Wasa uttalade på sin tid att "de bygder som ligger obebyggde och öde tillhör honom själv, Gud, och Sveriges krona". På så sätt uppkom de skogar som sedan gått under benämningen kronoskogar och kronoallmanningar. Från medeltiden härstammar också den Kungl. förordning som sade att all ekskog samt storverks- och masteträd tillhörde kungen och kronan, oavsett var den växte. Dessa

bestämmelser hade framtvingsats av den framväxande örlogsflottans behov av beständig virke till sina skepp.

I och med att kronan lät skriva sig till dessa skogar som bönderna hävdade sedan urminnes tider, skedde väl ingen större förändring. Här släppte de sina djur på bete, tog sitt bränsle och gärdslvirke som vanligt och även annat virke än eke, om det nu fanns något sådant. Men domböckerna berättar om att en gång på 1640-talet försökte myndigheterna häva även denna rätt. Detta stötte dock på så hårt motstånd från bönderna, som även hade häradsrätten på sin sida, att det aldrig gick att genomföra. Det var först omkring 1830 som kronan började släppa sitt grepp över dessa skogar.

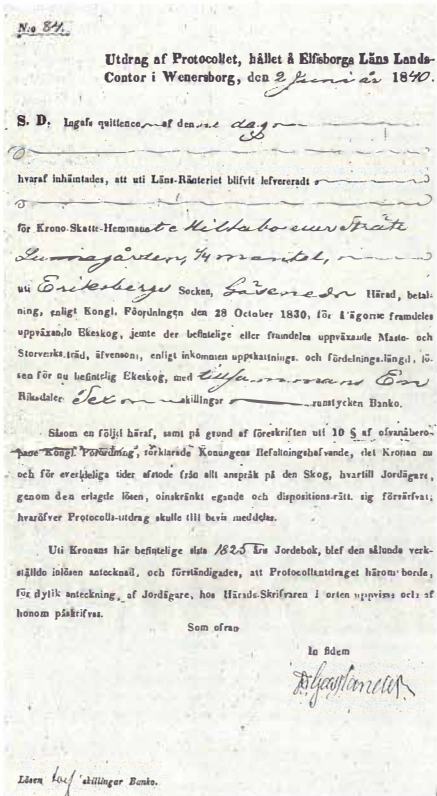

Fig 3. Ett s. k. "Ekelösensprotokoll" från ett hemman i Eriksbergs socken.

De blev då sammanslagna med böndernas samfällda sockensskogar eller blev till häradssallmänningar. Kronans rätt till ekvirke och andra större träd upphörde samtidigt. Bönderna fick för sin hemman då lösa den där befintliga ekskogen samt all för framtid uppväxande sådan skog. Det var alltså en förtida skatt som betalades helt utan orsak, för det kom att dröja mycket länge innan det åter blev skog på dessa marker. Och då var andelen ekar mycket liten. Staten har i alla tider varit mån om inkomsterna. Men någon motsvarighet till en sådan påлага har inte funnits i våra dagar.

Kronoallmänningar och deras gränser

I Gäsene fanns vid den här tiden många olika kronoallmänningar med vackra, välklingande namn såsom Hökåsen, Ornungen, Kuleskog, Röneskog, Åleskog och Våthult m fl. Kanske någon av dem var sockensskog, det framgår inte alltid tydligt av domböckerna. Svältorna omtalas ju också och är välbekant från Gäsene. Namnet har tillkommit på 1800-talet och blev benämningen på de marker, främst inom Nårunga pastorat, som i början av detta århundrade låg helt nakna och skövlade på grund av djurens betande, bönders svedjande och skogseldars ohejdade framfart. Främst av alla parker står dock Edsweden, en gränsskog mellan Kullings och Gäsene härad i Älvsborgs län och Barne och Laske i Skaraborg. Den intog sedan

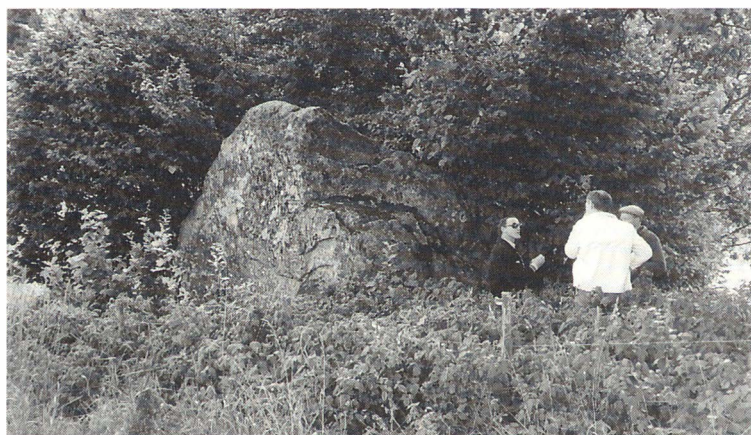

Fig 4. Nötesten gränsmärke mot Alboga. Foto förf.

gammalt en särställning. Gustaf Wasa, på sin tid, betraktade den som sin egen och lät anställa en särskild "djurskjutare" som därifrån fick leverera ollonfläsk och hind (= rådjur) till hovet. Ett rättegångsprotokoll från 1603 visar att denna park var uppmärkt med kungens och kronans vapen, fastsatta på träden runt om. De andra parkerna hade också fått en gränsbestämning rätt tidigt, troligtvis under medeltiden. Bönderna hade noga reda på var gränserna mellan krono- och sockensskog gick. Detta framgår av de gamla rättegångsprotokollen. Det var fasta och beständiga punkter i terrängen man använde sig av. Det kunde vara markerade höjder och

berg, sjöar och åar, stora stenar (jättekast) o dyl. Med ledning av gamla handlingar kan man återfinna många av dem idag. Ett typiskt sådant märke är ”Nötesten”, ett urgammalt gränsmärke mellan Alboga och Eriksbergs socknar. Trakten har väl inte förändrat sig så mycket då detta stora jättekast fortfarande är omgivet av ”nötabuskar”. I slutet av 1600-talet blev kronans parker mera noggrant markerade genom den skogskommissionens verksamhet. Troligen var det då som de sk ”femstenarören” blev uppsatta, gränsmärken med fem stenar, där de tre mittersta stenarna utvisar gränslinjen.

Häradsrätten tilldelar eke

Nu var inte bönderna under den här tiden lämnade åt sitt öde när de skulle reparera sina hus eller bygga nytt om det hade brunnit. De blev tilldelade ekskog efter ”utsyning” till sina nödiga ”tarf” (behov). Det var häradsrätten som hade hand om detta. Därför fick bönderna ge sig iväg till tingsplatsen när det var ting och inför domarskranket muntligen framställa sin begäran. Sällan eller aldrig blev det avslag på en sådan begäran om blott ortens nämndeman eller någon av grannarna intygade att behov förelåg. Vanligtvis följdes grannar åt vid sådana tillfällen. Man hade ju också andra ärenden som lades fram inför rätten. Säkert var tingsdagarna, på samma sätt som marknaderna, ett av den tidens folknöjen, då mycket folk var samlat. I regel var det vid slutet av varje ting som bönderna fick komma med sin framställan. Protokoll skrevs om vilka som erhållit virke och till vad detta skulle användas. Med den tidens korta och mærgfyllda språk är de idag mycket intressanta att läsa.

Mest är det fråga om reparationer. Troligen var husen redan på 1600-talet av hög ålder och behövde, trots att eket är mycket beständigt, en viss förnyelse. Mest är det ”syllastocken” som låg närmast jorden som behövde bytas. Den var ju också mest utsatt för väta genom ”yfsadropp”, i synnerhet då jord hävdes intill för att ”tappa golvdraget”.

När man väl hade fått ned ekarna och stockarna var kluvna och i ordning så kom de att bevaras i flera hundra år och genom många generationer. De oskadade stockarna kom att användas i flera hus efter varandra. Trasiga stockar kunde lagas, ”bötas”, om de hade spruckit eller om kvistarna hade ramlat ur. Uppfinningsrikedomen var stor. Vid arvsskifte kunde stockar och övriga delar av husen delas mellan arvingarna.

Till socknens gemensamma hus, såsom kyrka med ”väcknehus” (vapenhus) och klockstapel samt till prästgården var det vanligtvis prästen själv som fick se till att eke blev utsynt. Häradsrättens prästerskap var ständiga gäster vid tingen. Det gällde ju också att hålla ”prästavägen” i ordning. Till detta beviljades ”ekestubbar” att kasta i de värsta surhålorna så att prästen på sin häst kunde ta sig fram till annexkyrkorna. Med ekestubbar menas troligen gamla och avblåsta eller omkullfallna ekar – halv-ruttna så att det var lätt att plocka till sig bitarna. Nog fanns det många gamla ekar

kvar i häradet vid den här tiden. För till böndernas hus beviljades aldrig några färska ekar. Det var ur den "förtorkade" eller "försurnade" ekskogen eller bland ekar som var "barkfallna" som träd fick fällas. S k "risekar" med kort stam och fförvuxen krona som varit hamlade och stod till hinder i åkrarna kunde också bli föremål för utsyning.

Sätessgårdarna och deras ägare

Det var inte bara böndernas hus utan även sätessgårdarna som blev uppbyggda av ektimmer. Men det var inte alltid som deras ägare följde kunglig förordning utan fällde ekskog efter behag på sina ägor. De underlydande bönderna tog ned ekar och skylld sedan på givet löfte från säteriägaren, och detta försatte häradsrätten i bryderi. Säteriägarna var mycket svåra att komma åt, sällan var de hemna. Om det inte var krig befann de sig på resor. När det slutligen kunde bli rättegång skickade de sina fogdar eller inspektorer, som för det mesta inte kunde svara på hur det förhöll sig. Därför blev de aldrig fällda, saken uppsköts och glömdes bort. Egentligen tyckte väl inte adelsmannen att han behövde stå till svars vid en simpel häradsrätt. Om jag inte är fel underrättad så behövde han nog inte heller detta i vissa fall. När Ladås säteri i Eriksberg blev nybyggt med början 1722 begärde emellertid lagman von Knorring, som då var ägare, utsyning. Detta protokoll kan läsas i domböckerna.

Fig 5. Ladås Säteri, Eriksberg. Foto Älvsborgs Länsmuseum.

Fig 6. Flygelbyggnad av ek-timmer på sätesgården Simonstorp i Grolanda socken. Har tjänstgjort som magasin och är säkert av hög ålder, uppsatt på kallmur (= utan mur-bruk). Foto förf.

De kluvna och ca 15 cm tjocka ekstockarna sitter fortfarande kvar i manbyggnadens bottenvåning. De benämnes i ett brandsyneprotokoll från 1830 som "blyek". Flygelbyggnaderna som är uppförda omkring 1815 har endast "syllastockarna" av ek. På Hallanda säteri i Broddarp med bottenvåning från 1764 finns ekstockar till fönsterhöjd. På Simonstorp i Grolanda finns en större renoverad manbyggnad, byggd på 1700-talet med ektimmer. På Johannelund i samma socken fann man vid en renovering på 1950-talet ekstockar av ansenliga dimensioner. Från sistnämnda socken berättas om snickaren som köpte en gammal backstuga för 15 kr. Den visade sig vara gjord av så fina ekstockar att han kunde tillverka inte mindre än 8 hyvelbänkar av timret.

Än idag finns det flera hus i våra trakter som har det gamla timret bevarat i "syllastockarna". När man byggde nytt efter skiftet och längre fram tog man tillvara de bästa stockarna i de gamla husen. På Knutse gård, en gård i Hudene, finns en större stuga byggd 1847, alltså före skiftet i denna by. Hela stugan verkar vara uppförd av gammalt ektimmer som tagits tillvara. Olika längder och olika utseende på bitarna skvallrar om detta. Ortens hembygdsförening vårdar nu detta vackra och tidstypiska hus.

Hejderidarna

När bönderna hade blivit beviljade eke vid tinget, var det inte bara att ge sig hem och hugga ned den ek eller de tvenne som man fått löfte om. Nu var det hejderidaren som tillsammans med ortens nämndeman skulle syna ut de träd som bonden sedan fick ta ned. Hejderidare kallades kronans skogvaktare på den tiden. Han skulle med "kronans hammare" stämpla de träd som blivit beviljade. Han skulle också se till att de kom till rätt användning och inte blev liggande i skogen. Vidare

skulle han tillse att bönderna efter varje nedtaget träd satte två unga plantor, allt enligt skogsordningens bestämmelser. Dessa plantor fick tagas på ett mindre infredat område där man satt ollon och på så vis sörjde för plantmaterialet. De kallades för "planterhagar" och var mycket svåra att hålla intakta för får och getter, berättar von Linné under sin västgötaresa.

Hejderidarna tillhörde den s k jägeristaten och var anställda för att sköta kronans parker inom häradet. De var ständigt närvarande vid tingen och led säkert ingen brist på sysselsättning. Det förekom ju också stölder av ek, särskilt då av uthäradsbor, som skulle tingföras. Det framgår av rättegångsprotokollen att hejderidarna bar mössa och armbindel, bådadera för att utmärka sin tjänsteställning.

De grå stugornas epok

När Gäsenebönderna byggde sina hus i gängen tid följde de fädernas sedvänjor. De uppförde husen som man hade gjort i århundraden förut. Det var långa, låga hus av breda klivna ekstockar. Bland ortsbefolkningen kallades de för "ryggåstugor" på grund av att taket bars upp av en ås längst upp. "Framkammarslugor" är en annan benämning som kommit av den plan med rumsindelning som var regel med en eller två förrådkammare längs husets ena gavel. Säkert var framkammarslugor en vanlig typ också i andra delar av Västergötland. Men här i Gäsene var dessa slugor uppförda av enbart eke. Det är detta som gett dem det speciella namnet "Gäsenestugor". Det var århundradenas ritualer och knep inom det gamla bondesamhället som kom till användning när man byggde ett sådant hus eller ladugård. Först lades sylstockarna, det understa stockvarvet, ut på några flata stenar. I hörnen sattes stockarna ihop med varandra genom att man gjorde hakar i varje stock som sedan slogs ihop med klubbor. Man lät stockändarna gå ut en bit på knuten. Mellanväggarna gjordes på samma sätt med s k "utknutar" eller "laxa-knutar", och det blev

mycket starkt och stabilt. Nu hade man "knäppt" ihop knutarna, som det hette.

Fig 7. Framkammarslugan i Skölvene, uppförd på 1700-talet (dendrokronologiskt undersökt).

Ett av de viktigaste momenten på bygget var klart. Då drack man ”knäppekanna”. När man sedan timrat färdigt och lagt takåsen blev det ”röggåsakanna”. Man arbetade gemensamt i det gamla byalaget och delade också glädjeämnen gemensamt. Därmed fylldes också en social uppgift som numera försvunnit från landsbygden.

Den tidens små ladugårdar byggdes med själva fähuset timrat, ladorna gjordes av resvirke och ”skiffter”, de senare var tillyxade meterlånga bitar som lades mellan resvirket i ladorna och lätt kunde plockas bort vid behov. Längst upp lades åsstocken som vilade på höga stolpar i ladugårdens mittlinje. En mittstolpe kallas också ”mesula”, varför också namnet ”mesulaladugård” kunde förekomma.

Nu är alla gamla ladugårdar och dito stugor av eke för länge sedan försvunna från Gäsene. Men lyckligtvis finns några bevarade till vår tid. Två stycken äkta och typiska framkammarmstugor finns kvar. En av dem finns i Skölvne, ömt vårdad av ortens hembygdsförening sedan 1928, då den blev framflyttad till en plats i närheten av kyrkan. Den hade tidigare stått i Mosslanda by i Skölvne socken. Den andra stugan som är dess like, fast större, både längre och bredare, är den som sedan länge står i Ramnaparken i Borås. Dessa båda gamla ryggåsstugor har i hög grad fångat mitt intresse. Man faller i begrundan när man står framför dessa förfäders boningar. Varför byggde man så låga hus? Var det för att spara virke och värme? Troligen! Varför så höga trösklar att man får kravla sig in och ut? Visserligen var våra förfäder kortare än vi, men ändå! Det har sagts att det var lättare att ta hand om ovälkomna gäster om de kom in på alla fyra, och det kan nog vara sant. När man genom den låga dörren kommit in i förstugan har man som regel i ett sådant hus till höger själva ”stuva”, som kan jämföras med nutidens ”allrum”. Det var här man vistades, sov och lagade sin mat över elden i den öppna spisen, som murad av gråsten tog upp stor del av utrymmet i detta rum.

I denna stora gråstensmur fanns också en ”omm” som man bakade brödet på. Den bestod av en järnstenshäll som man letade reda på ute i markerna. Denna lades på en bädd av småsten för att hålla värmen bättre.

Fig 8. Ett litet hus av ek-timmer på Gate gård i Eriksberg. Har troligen använts som "kölna" = torkhus för malt.

I muren fanns också ett utrymme där barn och gamlingar kunde sova vintertid. Nog kunde denna stora gråstensmur hålla värmen bara man hade något att elda med. Att ligga på "ommen" var vanligt. Det berättas att gamle kyrkoherden i Eriksberg, Brynolfius Petri, som dog år 1648, då över 100 år gammal, den sista tiden "mest legat på ommen". Men han verkar dessintills ha varit en verkligt pigg gubbe. Enligt domböckerna avslutar han år 1647, alltså året innan han dog, ett gårdsköp.

Golvet i stugan bestod mest av flata stenhällar och tilltrampad jord. Längre bort från spisen kunde förekomma sågat eller kluvet trä.

Framkammaren, rummet vid gaveländan som ibland kunde vara två rum, var förvaringsutrymmen, där man i bastanta ekkistor förvarade det som behövdes för huset, som t ex linne. Köpebrev och andra handlingar hade också här sin plats. Uttrycket "att ha någonting på kistbotten" har säkert kommit härifrån. Sommartid var det sovrum för husets giftasvuxna dotter. Försedd med en in- och utgångsdörr eller inte benämnes det ibland för "mågakammaren". Rummet framför förstugan, och lika stor som denna, benämnes i gamla tider kök. Det var här man förvarade de olika redskap, byttor, ämbar och sådant med alla de vackra namn som nu börjar försvinna, men som förr var en nödvändighet i ett bondehushåll. Rummet till vänster om förstugan användes till visthusbod. Där förvarade man bland mycket annat "såasäa", alltså utsädet. "Sältebaljan" får man inte heller glömma. Innertak saknades och yttertaket i de gamla stugorna var av halm och torv på underlag av björknäver och kluvna unga träd (skier).

På ömse sidor om skorstenen, som hög, vitlimmad och prydlig stack upp ur det gråa taket, grenslade några hopbundna sparrar takåsen för att hålla fast halm och torv. Den här rumsindelningen, planlösningen modernt uttryckt, följde med bönderna i stort när de sedan byggde nya hus långt in på 1900-talet, även då bondstugorna exteriört sett hade fått ett annat utseende.

Gäsenestugan i Ramnaparken

Denna väl tilltagna gamla bondstuga står som en vacker exponent för gångna tiders byggnadsstil i detta härad. Då den är kommen från Tunarps by i Eriksbergs socken, kände min far, Oscar Jacobsson (1895 - 1987), som hela sitt liv bott granne med den gård varpå denna stuga tidigare stått, väl till förhållandena och hur denna stuga kom att hamna på det ställe där den nu står. Om detta har han vid flera tillfällen berättat för mig. Det är också detta som gett mig anledning och inspiration att skriva denna artikel. Avslutningsvis vill jag därför ur minnet återge vad han berättat.

Det var år 1909 som Borås Museum inköpte denna gamla stuga jämte ytterligare en likadan i grannbyn Björnarp, också i Eriksbergs socken.

Tunarpsstugan stod på den ursprungliga byaplatsen och gården hade fått ligga kvar vid skiftet 1862. Björnarpstugan hade blivit utflyttad vid skiftet i denna by

*Fig 9. Framsidan av stugan i Tunarp, som den stod i byn innan den såldes till Borås Museum.
Foto Karl Fr. Andersson, Skultorp.*

1850. De båda stugorna låg ungefär 500 meter från varandra när de togs ned 1910. Björnarpsstugan hade lämnats något år tidigare och var i sämst skick, delvis raserad. Anledningen till att den köptes var att en del stockar i Tunarpsstugan var dåliga och behövde ersättas. Den kom att byggas upp i Ramnaparken efter den plan och de mått som den sistnämnda stugan vara gjord efter. Förutom ytter- och innermått var de varandras avbilder. Som 14-åring var min far med farfar och några andra bönder i byn och transporterade dessa stockar med häst och släde ned till Ljungs järnvägsstation för vidare transport till Borås. Det var en byggmästare från Grovareds socken som för museets räkning skulle återuppbygga denna gamla stuga i Ramnaparken. Det var svåra tider och byggmästaren gick i konkurs, så betalningen för transporten till Ljung uteblev helt, berättar min far.

Med dem som bodde i Tunarpsstugan stod min far i daglig kontakt, särskilt under barn- och ungdomsår. När de lämnade den gamla stugan hade de byggt ett nytt bostadshus på gården, som efter vad kyrkböckerna visar varit i samma släkts ägo så länge som dessa visar bakåt i tiden. Kvar blev tre ogifta syskon och gården kom i andra händer. På denna gamla stugas spiselmur stod året 1777, troligen stugans byggnadsår. Min far berättade att stockarna bar spår av tidigare användning – liksom han mindes flera sådana ekestugor i sin barndom. Självt rev han och farfar ned ett par torpstugor på sin egen gård. Ett skrivbord i släktens ägo är gjord av stockarna från dessa. Nog minns jag själv några breda ekstockar som blivit över, liggande under logen.

Se för öfrigt V.F.T. III band 3 s. 4. 1897, sid. 59.

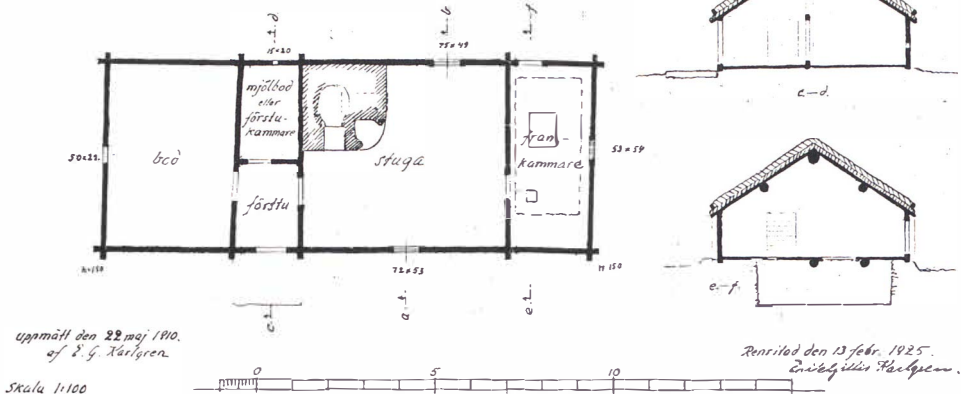

Fig 10. Framkammarestuga i Tunarp, Eriksbergs socken. Uppmått den 22 maj 1910 av E G Karl-gren. Skala 1:100.

Överste Jonas Kempenfelts hus på den gamla byaplatsen

Den gamla byaplatsen i Björnarp ligger vackert belägen vid Lidan. På det hemman som ovannämnda gamla stuga var utflyttad ifrån, stod enligt skifteskartan från 1850 en 28 m lång byggnad, varav de båda bönderna på detta hemman ägde var sin hälft. Detta var allt som fanns av boningshus på denna gård och det väckte givetvis min nyfikenhet. I domböckerna hade jag tidigare sett att ägare till denna gård från 1650-talet och framåt var en överste Jonas Kempenfelt. Han hade som sätesgård Brunlid i Siene socken, Kullings härad, men hade frälsegårdar även i Gäsene, däribland Björnarp, som var en donation av drottning Kristina.

Kempenfelt var en man som ofta figurerar i de gamla rättegångsprotokollen i ärenden angående sina gårdar och annat. År 1672 den 28 februari är han vid tinget i Ljung och begär säterifrihet för sin gård Björnarp. Med detta avsågs den frihet från skatt som adliga släkter fick genom att ställa upp för krigstjänst. Följande anteckning står då i protokollet: "... och nämnden samt tillstådsevarande allmoge vittnade att han gjort en god begynnelse på sitt säteris anrättande. Förleden sommar hade han uppfört en ny stugubyggnad och timmer hade framkörts till andra hus".

Ingen vet idag vad slags hus Kempenfelt lät uppföra på sitt tilltänkta säteri, eller om han någonsin blev färdig med en ståndsmissig byggnation. Själv avled han några år senare som kommandant på Nya Älvsborg. Men det är inte orimligt att tänka sig att detta stora hus som fanns vid skiftet 1850 är den av Kempenfelt på 1670-talet uppförda sätesstugan. Av skifteshandlingarna framgår att detta hus är

äldre men i brukbart skick. Kempenfelts änka innehade gården till sin död 1708 då den återgick till kronan. När gården sedan blev friköpt av bönder inrättades detta stora hus som bostad för hemmanets båda ägare. Vid skiftet blev ju båda dessa brukare skyldiga till utflyttning, varvid stugan blev delad i två hälfter och av allt att döma uppförd på ny plan. Det är alltså hälften av denna stora stuga som inköptes av museet och vars bästa stockar fick hjälpa till att upprätta den förut omnämnda stugan från Tunarp i Eriksberg som nu står som ett minnesmärke i Ramnaparken i Borås, minnandes om gångna tiders byggnadssed i Gäsene.

Fig 11. Tunarpsstugans baksida, med trädgårdstäppa, fotograferad en högsommar dag 1903 av Karl Fr. Andersson, Skövde.

Här följer ett utdrag ur domböckerna från ett av tingen 1712 som visar vilka som vid detta tillfälle blev beviljade eke till sina hus, som synes både till nybyggnad och reparation. Protokollet är avskrivet efter originalet, men för att underlätta läsningen är stavningen moderniserad.

”Betygade såväl länsmän Börge Bengtsson som nämnden var å en å sin ort efterskrivne nödvändigt behöva någon hjälp av förtorkade ekar till deras förfallne hus upprättelse på denna skoglösa orten av nedan nämnde skogar. Så är att rödja utur åkrarna sina de skadelige barkfallne riseekrar nämnl.

Säteriet Långås till fähusens ombyggande av kronparken Edsmären 4 st torra ekar Rustningsstommen Skattegården i Hellestad till varjehanda nödig byggnad av dito

park 2 st item (likaledes) rustningsstommen Backgården i samma by till lika byggnad av dito park 2 st.

Anders och Jöran i Stenunga Gästgivaregård till stall av dito park 2 st.

Bengt i Stenunga till stugubyggnad av dito park 2 st.

Gudmund Bengtsson i Västerglömme till varjehanda byggnad i ladugården av dess sockneskog Wåthult 3 st.

Änkan Annica Bryngelsdotter i Sträte till dess åboende kronogård som är augment (del av ett rusthåll) upprättande och bebyggande av dess sockneskog 3 st.

Skällareds till fähus av dito Wåthult 1 st.

Rustningsstommen Bossgården i Mjälldrunga till hela ladugården av dito Wåthulta skog 3 st.

Rusthållaren Anders i Hjärtorp till dess nödiga byggnad av fähus, syllar på västra Wåthult, där de är små 3 st.

Alla 3 rustningshållarna på rustningsstommen Smedsgården i Hjärtorp var sina 4 st av de barkfallne skadelige risekrarna att rödja utur deras åkrar.

Rustningsstommen Mjälldrunga Torp till stugubyggnad av sockneskogen Wåthult 2 st.

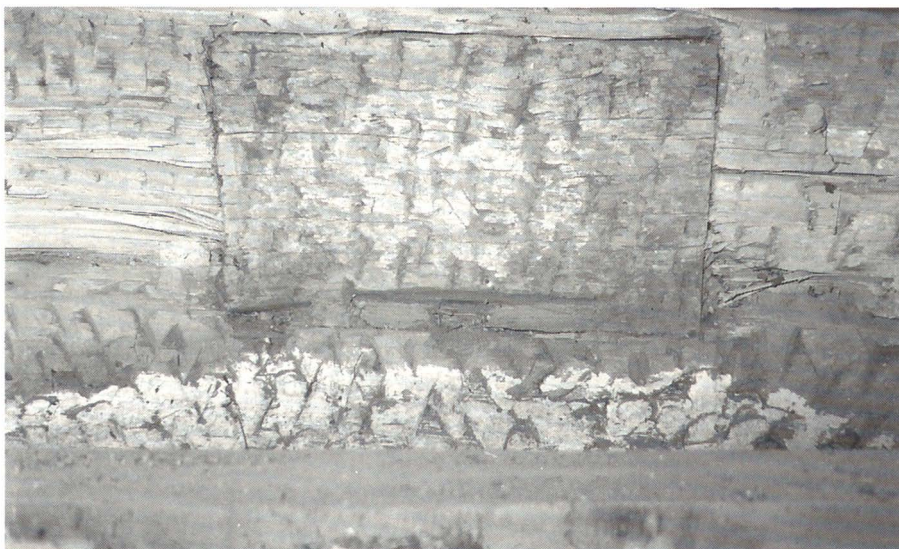

Fig 12. En lagad, "bött" timmerstock i en flygelbyggnad från Ladås Säteri. Eller är det en skattgömma? Foto förf.

Frälsebonden Anders i Muskås till ladusyllar av Björkes skog 2 st.

Anders i Backgården i Björke till fähussyllar av dito sockneskog 2 st.

Joen ibm (på samma ställe) till dito byggnad av dito skog 1 st.
Kronohemmandet Hönestorp till stall, får och fähus syllar av dess sockneskog
Ålleskog kallad där ekarna är mäst barkfallne, och alldeles förurnade 2 st.
Rustningsstormen Gudmundstorp till fähussyllar, och det mera av dito skog 2 st.
Rustningsstormen Toketorp till ladu och fähussyllar av dito skog 2 st.
Kronohemmandet Stommen i Vesene till dito byggnad av dito skog 2 st.
Rustningsstormen Mälltorp till stall och fähussyllar av dito skog 2 st.
Kusnäs krono till varjehanda byggnad av dito skog 1 st.
Götestorp till slik byggnad av dito skog 2 st.
Skråkås krono till varjehanda byggnad av dito skog 2 st.

Börandes alla ovan nämnde göra dubbel plantering, Till vilka ekars verkliga åtnjutande vederbörande åligger Högst Wälb. Hr Generalmajor och landshövding anlita.”

Rustningsstom = huvudgård, som antingen ensam, eller med hjälp av andra gårdar (som då kallas augment) hade till uppgift att utrusta en ryttare med häst och full mundering för krigstjänst. Med mundering menas hästens och ryttarens hela utrustning. En sådan gård (eller gårdar) kallades för ett rusthåll. Brukarna av dessa gårdar benämndes rusthållare.

Källor

Gäsene domböcker 1600- och 1700-talet.

Lithander, Pether: Pastoratsbeskrivning Eriksberg 1773.

Linnarsson, Linnar: Edsveden. En häradsallmänningshistoria. Lund 1954.

Linnarsson, Linnar: Bygd, by och gård. Del 1. Lund 1948.

Sämsholms säteri i äldre tider

Örjan Hill

Sämsholms säteri i Norra Säms socken är en av de klassiska herrgårdarna i Sjuhäradsbygden med anor från medeltiden. Redan i mitten av 1400-talet hade riddaren och riksrådet Tord Bonde Filipsson en sätesgård i Säm, som han 1462 gav i morgongåva till sin andra hustru Katarina Knutsdotter [Tre rosor]. Denna gård låg dock möjligen i Säms kyrkby och kan motsvara den som sedan har kallats Säm Gamlegården.

Tord Bonde dog barnlös 1484 och efter änkans död, förmodligen på 1490-talet, gick Säms gård till hennes brorson, riksrådet Erik Jönsson [Tre rosor], som skulle kunna vara den som flyttade sätesgården från kyrkbyn till det avskilda läget längre ned, men detaljerna härom är oklara och svåra att reda ut. I mitten av 1500-talet kallades sätesgården Stora Säm. Namnet Sämsholm tycks ha uppstått först på 1600-talet.

Erik Jönsson avled 1507 och samma år förrättades arvskifte efter honom, varvid både "Säms sätesgård" och "Gamla Säm" tillföll hans bror, den historiskt namnkunnige rikshovmästaren Ture Jönsson [Tre rosor], som skall ha bebott sätesgården en tid på 1520-talet (ca 1523 - 1527).

Ännu finns en flygelbyggnad kvar, kallad "Gula huset", som enligt sägen är från Ture Jönssons tid i början av 1500-talet! Den nuvarande manbyggnaden uppfördes dock först på 1860-talet av dåvarande ägaren, häradshövding Carl Hasselrot, som också lät anlägga parker och trädgårdar vid gården. Det berättas att han bland annat planterade 15 ekar, en för var och en av familjens 15 medlemmar.

Bland Sämsholms talrika ägare finner vi flera kända namn. En del av dem har gått till eftervärlden som beryktade bondeplågåre, andra som godhjärtade medmänskor.

Den omnämnde Ture Jönsson [Tre rosor] tillhörde kategorien bondeplågåre och lär ha fått en kunglig varning för att han förtryckte sina landbor. Efter inblandningar i "Västgötaherrarnas uppror" mot Gustav Vasa 1529 dömdes Ture Jönsson till döden, men flydde ur landet och undkom. Säms gård indrogs till kronan, men Ture Jönsson avled under märkliga omständigheter några år senare och gården återlämnades därefter till sonen Lars Turesson [Tre rosor].

Efter Lars Turesson övertogs Säm av dennes dotter Brita Larsdotter [Tre rosor] och sedan av hennes måg, det kända riksrådet, friherre Claes Bielke, som tidvis lär ha bebott gården. Efter Bielkes död 1623 innehades den gamla sätesgården av den ena efter den andra av hans döttrar – Brita, Helena, Gunilla och Katarina.

Mellan 1657 och 1695 ägdes Sämsholm av Claes Bielkes yngsta dotter, den godhjärtade Katarina Bielke. Gården hade då vandrat i samma släkt i minst 250 år – från Bonde till Bielke.

Katarina Bielke ägde Sämsholm 1657 - 1695

Katarina Bielke föddes 1599. Hon fick en dramatisk uppväxt. Som litet barn tvingades hon 1606 att följa sin far i landsflykt. Fadern Claes Bielke hade redan 1598 fängslats av hertig Karl, sedan han hade tagit ställning för konung Sigismund i den stora kungafejden mellan Karl och Sigismund. Hertig Karl vann striden och kröntes året därpå till konung Karl IX.

Claes Bielke fördes ut på en öppen plats i Linköping två år senare för att avrättas, men han fick behålla livet och återsändes sedan till fängelset. Där tycks han ha behandlats ganska väl och hans hustru fick tidvis vistas hos honom.

Efter brodern Hogenskild Bielkes avrättning 1605 blev Claes Bielke djupt upprörd och han lär ha skrivit ett skarpt brev från Sämsholm, i vilket han anklagade konung Karl för ett blodigt tyranni. Konungen svarade med landsförvisning och order om att Bielke inom en månad måste vara ur riket. Claes Bielke flydde snabbt ur landet och vistades därefter 10 år i Danmark eller Polen.

År 1616 fick Claes Bielke möjlighet att återvända till Sverige och Katarina bodde sedan hos sin halvsyster Margareta Bielke i Stockholm. Det berättas att jungfru Katarina blev en gärna sedd och eftersökt person vid hovet och i de högaristokratiska kretsarna i huvudstaden, särskilt hos Karl IX:s änkedrottning Kristina, som 1623 höll hennes bröllop med hovstallmästaren Knut Göransson Ulfsparre.

Katarina Bielke fick säteriet Öjared i Stora Lundby vid sjön Mjörn som morgongåva, men hon bosatte sig med sin make i Uppland. Där föddes sju barn, men fem av dem dog tidigt.

Knut Ulfsparre avled 1642 och Katarina Bielke synes då ha flyttat till sitt morgongåvegods Öjared. Två år senare gifte Katarina om sig med majoren Carl Lillie af Aspenäs. Under detta äktenskap, som blev barnlöst, avled Katarinas båda barn från giftermålet med Ulfsparre och 1653 dog även Lillie.

Katarina hade nu förlorat två män och sina sju barn samt flera syskon. För att glömma sin sorg skrev hon då en berömd "Sorgekalk" – en berättelse om sin ätts och sina egna sorgliga öden.

Ifrån denna tid levde Katarina, som det har sagts, "i människokärlekens tjänst för att tjäna Gud och glömma sina sorger". Det finns en stark tradition om hennes godhet. Hon bodde på Öjared, som skall ha blivit en tillflyktsort för fattiga och nödlidande. Bland annat lär hon ha inrättat en skola för bygdens fattiga barn och flera fick på hennes bekostnad studera till präster. Tillsammans med en kvinnlig släkting skall hon också ha suttit och stickat strumpor och sytt kläder åt fattiga barn.

På Öjared, berättas det, fanns även en skomakare, som endast arbetade för de fattigas behov. I portgången skulle ha funnits en stuga, där vandrande tiggare kunde få mat.

År 1662 gifte Katarina sig för tredje gången, 63 år gammal. Hennes nye make blev 64-årigt riksrådet och guvernören över Bohuslän, friherre Harald Stake.

Sämsholms säteri. Foto Helena Törnqvist.

Stake uppehöll sig efter bröllopet på Bohus medan Katarina mest vistades på Öjared. Det sägs att förhållandet dem emellan skulle ha varit hjärtligt. De sände gåvor och besökte varandra då och då. En gång – enligt en ofta återberättad tradition – skulle Katarina ha anlänt till Bohus som gäst och Stake lät då till hennes ära avlossa kanonerna kring fästningen, men Katarina blev så skrämnd att hon svimnade. Stake skulle ”på det ömmaste” ha ursäktat sig och försäkrat att avstå från ”slika komplimenter för framtiden”.

År 1676 gick danskarna till anfall mot Bohus slott. Harald Stake befallde då kommandanten på Bohus, överste Börje Drakenberg, att antända staden Kungälv. En del av staden ödelades, men danskarna drog sig tillbaka.

I samband med dessa oroligheter, den s k Gyldenlövefejden, tvingades Katarina Bielke fly från Öjared och ta sin tillflykt till Sämsholm. Åren 1677 till 1679 underskrev hon flera handlingar från Sämsholm, vilket visar att hon verkligen bodde där vid den tiden.

Harald Stake avled 1677 och Katarina blev änka för tredje gången. Hon återvände efter några år till Öjared, där hon avled den 17 april 1695.

Katarina Bielke var stor jordägare och hade många gods och gårdar på olika håll i landet. Hon skänkte många dyrbara gåvor till både Stora Lundby och Norra Säms kyrkor och utövade också välgörenhet i hemmet och i tysthet. Emellertid överskattade hon sin rikedom och vid sin död hade hon stora skulder, framför allt till sin avlidne släkting Erik Gyllenstiernas barn, detta på grund av obetalda räntor efter di-

verse fastighetsaffärer med honom och hans hustru Beata von Yxkull.

Den 30 september 1686 tvingades Katarina Bielke att inteckna Sämsholms gods till Erik Gyllenstiernas arvingar – Claes Rå lamb (gift med Elisabet Gyllenstierna), Eva Lewenhaupt (änka efter Conrad Gyllenstierna) samt Christoffer och Carl Gyllenstierna.

Erik Gyllenstiernas arvingar ägde Sämsholm 1695 - ca 1705

Efter Katarina Bielkes död 1695 övertog fordringsägarna eller Erik Gyllenstiernas arvingar Sämsholms gods. Därmed var släktlinjen efter Tord Bonde Filipsson på 1400-talet bruten! Så småningom, senast 1705, blev Conrad Gyllenstiernas änka Eva Lewenhaupt ensam ägare till Sämsholms gods.

Öjared kom efter många turer att övertas av Erik Gyllenstiernas son, greve Christopher Gyllenstierna.

Gabriel Oxenstierna arrenderade Sämsholm 1691 - 1696

Katarina Bielke hade i ett testamente av den 8 juli 1691 givit greve Gabriel Oxenstierna af Korsholm och Wasa befogenhet att ”okvald behålla och till godo njuta sätesgården Sämsholm och alla lösören för egna med fri disposition över dess underliggande gods, skog och ägor”.

Greve Oxenstierna, som var gift med Katarina Bielkes släkting Magdalena Catharina Stake, kom att bebo Sämsholm under slutet av Katarina Bielkes liv. Han arrenderade gården från den 17 juli 1691 och flyttade därifrån sannolikt sommaren eller hösten 1696, då bönder arrenderade Sämsholm.

Några år senare fick Oxenstiernas fru ett par stora egendomar genom testamente, Nääs slott utanför Alingsås och en gård vid namn Ek, men på grund av ekonomiska svårigheter tvingades hon och hennes make att sälja Nääs 1718. Oxenstierna avled 1719 på Ek, hustrun tre år senare.

Gabriel Oxenstiernas arrendetid på Sämsholm har efterlämnat några spår i domböckerna. Vid Gäsene härads sommarting 1696 anklagades Oxenstierna för att vara far till en liten flicka, som hans ogifta piga Kerstin Persdotter hade framfött den 25 mars 1695. Kerstin hade först angivit en soldat Hans Westman som barnafader, men vid tinget berättade hon, ”under gråtande tårar”, att det var ”greven på Sämsholm, högvälborne herr Gabriel Oxenstierna”, som var fader till ”hennes lilla flicka som hon på armarna bar”.

Greven var inte närvarande vid tinget och Kerstin varnades för att ”skjuta skulden på en så förnäm herre uti dess frånvaro, sedan hon först bekänt på en annan”. Men Kerstin stod på sig och förklarade att hon först hade uppgivit soldaten som far till barnet för att undvika ”missämja och oenighet mellan herr greven och dess grevinna”.

Målet uppsköts och avgjordes vid sommartinget 1697, då greve Oxenstierna kom

till tingsplatsen i Ljung. Han nekade och frikändes.

Vid sommaringet 1696 inleddes en annan rättegång mot Gabriel Oxenstierna. Riksrådet Erik Gyllenstiernas arvingar, d v s Claes Rålamb, Eva Lewenhaupt, Christoffer och Carl Gyllenstierna, stämde greven på Sämsholm för ”husröta och vanbruk samt olovligt ekhygge” under arrendetiden. Han skulle också hösten 1696 ha tagit halva årsgrödan från de nya arrendebönderna på Sämsholm, vilka hade tillsatts av Gyllenstiernornas frälsefogde Anders Torstensson Wahlberg.

Målet avgjordes vid hösttinget 1697 trots att Oxenstierna hade rest till riksdagen och således var frånvarande.

Beträffande husrötan dömdes Oxenstierna att ersätta ett brygghus och ett torkhus, som han låtit riva ned, med 27 daler silvermynt. Varje träd skulle ersättas med 9 daler till jordägarna och 12 marker till kungen, häradet och jordägarna, vilket gjorde sammanlagt 336 daler silvermynt. Han skulle också plantera två unga ekar för varje av de huggna, d v s 56 stycken. Dessutom skulle han betala rättegångskostnaderna och redan tidigare hade han dömts att lämna tillbaka årsväxten till de nya arrendatorerna. Gyllenstiernorna fick således rätt i alla punkter.

Domböckerna från denna tid kan också berätta om några missväxtår. Vid sommaringet 1697 inställde sig rättsaren på godset, Sven i Sverkelstorp, och beklagade missväxten året före. Godsets frälsebönder ville ha ett intyg av häradsrätten, så att de skulle kunna ansöka hos ”deras nådiga herrskap” om minskning av skatten. Länsmannen och nämndemännen betygade att säden hade lidit stor skada av den våta väderleken.

Vid hösttinget 1699 kom frälsebönderna på Gunnagården, Gamlegården, Västlycke, Bastorp, Björstorp, Sverkelstorp, Tångarp och Skogsbo och berättade att ett ”gruveligt stort hagel” hade skadat deras mogna åkersådd samma sommar. Det intygades att haglet hade varit så stort att både löv och bark hade slagits till marken från träden. Sämsholms frälsebönder fick ännu en gång be herrskapet om någon minskning av skatten.

Eva Lewenhaupt ägde Sämsholm ca 1705 - 1721

År 1705 lät Conrad Gyllenstiernas änka Eva Lewenhaupt inteckna Sämsholms gods till Kunglig Majts ständers bank för ett lån av 5000 daler silvermynt. Det är första gången hon nämns i källorna som ensam ägare av Sämsholm.

Grevinnan Eva Lewenhaupt var född 1657 och dotter till riksrådet och generalen Ludvig Wierich Lewenhaupt. Hennes bror var den bekante Adam Ludvig Lewenhaupt, en av Karl XII:s yppersta generaler. Hon blev hovfröken hos änkedrottningen 1671 och gifte sig med Conrad Gyllenstierna fyra år senare. Mannen avled 1684.

Eva Lewenhaupts frälsefogde Anders Wahlberg stämde två av godsets bönder vid hösttinget 1708 för husröta. Änklingen Jon Andersson hade bott med sin nu

avlidna hustru Elin Esbjörnsdotter i 30 år på Västlycke och han skulle nu gottgöra Eva Lewenhaupt med 32 daler 16 öre silvermynt för brister på gården. Änkan Malin Håkansdotter hade bott i 31 år på Tångarp med sin nyligen avlidne man Anders Jacobsson och hon skulle, med sonen Håkan Anderssons medgivande, betala 30 daler silvermynt till grevinnan Lewenhaupt.

Eva Lewenhaupt sålde Sämsholm med underlydande (Bastorp Väster- och Östergården, Björstorp, Skogsbo, Sverkelstorp, Säm Gamle- och Gunnagården, Tångarp och Västlycke i Säms socken samt Alboga Stommen, Heden, Högsättra, Högevalla och Örum Väster- och Östergården i Alboga socken) den 3 augusti 1721 till friherre Johan Didrik von Köhler för 9658 daler 29 öre 17 1/3 penningar silvermynt.

Johan Didrik von Köhler ägde Sämsholm 1721 - 1758

Friherre Johan Didrik von Köhler föddes förmodligen 1693 på gården Gullbringa i Bohuslän, där hans far Fredrik von Köhler hade sin sätesgård. Fadern, som hade invandrat till Sverige från Livland, blev så småningom general och upphöjdes till svensk friherre 1719.

Mellan 1700 och 1712 var fadern överste för ett västgötskt tremänningsregemente och där började också den unge Johan Didrik sin militära karriär, mitt under Karl XII:s krig. Johan Didrik blev löjtnant hos sin far redan 1709 och kapten året därpå.

År 1712 förflyttades Johan Didrik till ett regemente i Uppland, där fadern hade blivit chef samma år. Han gifte sig 1719, efter freden, med friherrinnan Anna Catharina Thegner och i februari 1721 utnämndes han till major vid kavalleriet, just före köpet av Sämsholm. Karriären kröntes så småningom med en överstetitel 1757.

Köhler kom att bebo Sämsholm och lät uppföra ny manbyggnad m m på gården. Hans första hustru Anna Catharina Thegner dog i barnsäng 1722. I augusti 1726 gifte han om sig i Stockholm med Anna Barbara von Kochen, som dock avled 1730. Köhler gifte om sig ännu en gång 1733. Den tredje hustrun var den 27-åriga landshövdingdottern Johanna Margareta Ehrenstrahl.

Baron Köhler skrev den 18 oktober 1723 kontrakt med sina drygt 30 frälsebönder på Sämsholms gods. Det visade sig snart att Köhler var en hård husbonde och några år senare uppblussade en häftig strid mellan honom och bönderna. Innan kontrakten med bönderna skrevs gjorde baron Köhler klart för hela "godselaget" att han utöver vad som skulle stå i kontraktet krävde att de skulle hjälpa till med framkörande av material till "den nya byggningen", annars skulle han inte skriva något kontrakt med dem. Stillatigande tvingades bönderna gå med på detta och i kontraktet infördes sedan bara de vanliga punkterna om t ex åker och äng, skjutsande, skatterna och "en behållen städje oxen vart 3:e år eller 12 daler i silvermynt".

Sommaren 1726 blev det missväxt och sannolikt hösten därpå lät bönderna, ge-

nom förre länsmanen Anders Persson i Hägna, författa en klagoskrift till landshövdingen över sin husbonde.

Bönderna hävdade att baron Köhler hade tvingat dem till dagsverken, körslor och ovanliga skatter långt utöver vad kontrakten innehöll, så att de ”genom en sådan daglig tunga skola vara så utfattiga blivna, att de hädanefter intet förmå med sådana skatter och besvärligheter uthärda”. De berättade vidare att de hade gått till Köhler på Sämsholm för att avsäga sig sina hemman, men de hade då ”blivit avspisade med hugg och slag, att de måst taga flykten”.

Några bönder tog då saken i egna händer och lämnade sina gårdar utan Köhlers medgivande eller vetskap i januari och februari 1727.

Stridigheterna mellan Köhler och hans bönder behandlades vid Gäsene härads sommarting 1727. Först och främst stämde ”majoren högvälborne herr baron Johan Didrik von Köhler” alla sina frälsebönder, 33 stycken, för att de ”genom en ingiven klagoskrift till högvälborne herr greven och landshövdingen skolat honom oanständigt angripit” och sedan åtta av dessa för att de hade ”avflyttat sina hemman och dem öde efter sig lämnat”.

Protokollen ger flera intressanta detaljer om hur samspelet mellan adel och bonde kunde se ut på den tiden. Trots att bönderna vid rättegången hade viss hjälp av lagman Jöran von Knorrings fogde Jacob Lilliedahl gick Köhler vinnande ur striden. Bönderna hade begått misstaget att gå med på Köhlers krav om hjälp med dagsverken vid den nya byggningen. Detta betraktades av domstolen som ett muntligt löfte, som bönderna hade givit innan kontrakten fastställdes, och inte som extra bördor utanför kontrakten.

För övrigt kan man se att Köhlers villkor till sina bönder, även i kontrakten, var betydligt hårdare än till exempel ovannämnde lagman von Knorrings. Den sistnämnde krävde endast en daler om året i städjengar, medan Köhler tydligen skulle ha en behållen städje ox eller 12 daler vart tredje år.

Soldaten Per Lustig berättade att han hade bott på Bastorp i tre år, erlagt sin skatt till Köhler och fullgjort sina skyldigheter, men att han för fattigdom inte längre förmått bruka hemmanet och att han därför sex veckor före jul 1725 hade gått till Sämsholm för att avsäga sig gården. Han hade då haft sällskap med sina gårdbor Jon och Per, som tillika med Lustig skulle leverera skatten till Köhler. Baronen hade då nekat honom uppsägning. Vid tinget förklarade Köhler att Lustig hade utsatt höstråg på Bastorp hösten 1726 och att han knappast skulle ha gjort det om han hade sagt upp sig, men Lustig hävdade att han hade övertalats till detta av Köhlers förrymde dräng Olof Beckman.

Måns Olofsson i Örum, Jöns Olofsson i Högevalla och Håkan Andersson i Tångarp lät genom frälsefogden Jacob Lilliedahl berätta att de vid Tomasmässotiden varit på Sämsholms herrgård för att säga upp sig från sina gårdar och bruk. Köhler hade varit bortrest, men de hade gjort uppsägningen till hans kock och trädgårds-

mästare Johan Fredrik Vogt. Böndernas ombud Lilliedahl menade att eftersom Köhler inte hade haft någon annan fogde på Sämsholm, så borde Vogt haft fullmakt att godkänna en sådan uppsägning, men Köhler sade att hans kock, som sedan skulle ha rymt från sin tjänst, absolut inte hade sådan befogenhet. Däremot hade Köhler bett löjtnant Jonas Hellberg på Bro i Eriksberg att ha uppsikt över Sämsholm under baronens frånvaro, men det hade inte bönderna känt till.

Köhler visste också att Håkan Andersson, liksom Per Lustig, hade sått höstråg hösten 1726, men Håkan försvarade sig med att han hade gjort detta eftersom hans förfäder tagit emot hemmanet av förra herrskapet med lika mycket vintersäd som han nu utsått. Han trodde helt enkelt att han hade skyldighet att så denna mängd höstråg innan han flyttade och han ville göra rätt för sig.

Per Olofsson i Örum berättade att Köhler hade slagit honom en söndag när de skulle gå till kyrkan. Köhler svarade vid tinget: ”Då en frälsebonde är uppstutsig mot sin husbonde, har han efter adliga privilegierna makt en sådan att näpsa och aga”.

Fem av de 33 bönderna nekade till att ha medverkat till klagoskriften och de kom att frikännas. De övriga 28 dömdes till 1 daler 16 öre i böter vardera för ”oanständigt skriftligt besvär över sin husbonde”. De åtta som hade lämnat sina gårdar dömdes till 1 daler 16 öre i böter för ”olovlig avflyttning”. Tre av åtta hävdade, att de hade haft kocken Vogts tillstånd att flytta och de överklagade därför domen till lagmansrätten. Dessutom dömdes bönderna att ersätta Köhler med sammanlagt över 140 daler i rättegångskostnader.

Vid samma ting stämde baron Köhler också soldaten Bengt Boman och dennes hustru Ingeborg Torstensdotter. De skulle den 9 april 1727 ha antagit bruket av Säm Gamlegården men aldrig flyttat dit. Boman kom inte till tinget. Man berättade att han var ute i bygden och tiggde. Hustrun infann sig dock och beklagade sin stora fattigdom och målet uppsköts till vidare utan att tas upp igen.

Vid vintertinget 1728 stämde Köhler byggmästaren Ambjörn Andersson i Töve, Vings socken. Denne skulle ha skrivit kontrakt med Köhler om att bygga ett stall och ett fähus på Sämsholm men inte fullföljt uppdraget trots att han hade tagit emot 4 daler i betalning. Byggmästaren erkände att han inte hade fullföljt kontraktet, men berättade att han först hade kommit med sju karlar till Sämsholm och påbörjat arbetet, men att dessa sju snart hade avvikit från herrgården. Han hade då begivit sig hem till Ås härad och skaffat nya arbetskarlar. Dessa skulle möta byggmästaren vid Od, men de kom aldrig. Det visade sig att de blivit avrådade att komma till Sämsholm, som började få dåligt rykte. Ambjörn dömdes förstås att ersätta Köhler.

Samma år behandlades vid tinget ett mål mot nämnde kocken Vogt. Vid trettontiden 1727 skulle han, som var ogift, ha begått lägersmål med likaledes ogifta pigan Ingrid Eriksson under deras tjänstetid på Sämsholm. Vogt var då i tjänst hos generalen Wilhelm Kruse.

Baron von Köhlers frälsebönder på Sämsholms gods 1727

Säms socken

Per	Bastorp	
Anders Andersson	Bastorp	
Änkan Ingrid	Bastorp	
Jon Nilsson	Bastorp	
Per Lustig	Bastorp	Lämnade gården 29/1 1727
Änkan Kerstin Svendsdotter	Bastorp	
Jöns Persson	Björstorp	
Jonas Larsson	Björstorp	
Anders Persson	Skogsbo	
Anders Larsson	Skogsbo	
Sven Svensson	Sverkelstorp	
Jöns Andersson	Sverkelstorp	
Per Persson	Sverkelstorp	
Bengt Larsson	Sverkelstorp	Ej med på klagoskriften
Sven Andersson	Säm Gamlegården	
Anders Persson	Säm Gamlegården	
Jon Persson	Säm Gunnagården	
Torsten Jonsson	Säm Gunnagården	
Håkan Andersson	Tångarp	Ej med på klagoskriften Lämnade gården 12/2 1727 Överklagade till lagmansrätten
Jon Andersson d ä	Västlycke	
Jon Andersson d y	Västlycke	
Jakob Andersson	Västlycke	

Alboga socken

Erik Larsson	Alboga	
Anders	Alboga	
Änkan Elin Persdotter	Alboga	Lämnade gården 12/2 1727
Rättaren Anders Larsson	Heden	Ej med på klagoskriften
Anders Arvidsson	Högsättra	Lämnade gården 11/2 1727
Anders Jonsson	Högevalla	
Jöns Olofsson	Högevalla	Ej med på klagoskriften Lämnade gården 12/2 1727 Överklagade till lagmansrätten
Per Olofsson	Örum Västergården	Lämnade gården 12/2 1727
Änkan Märta	Örum Västergården	
Måns Olofsson	Örum Östergården	Ej med på klagoskriften Lämnade gården 11/2 1727 Överklagade till lagmansrätten
Sven Hanssons änka		
Elin Jonsdotter	Örum Östergården	Lämnade gården 11/2 1727

Baron Johan Didrik von Köhler deltog senare i pommerska kriget och avled i Pommern 1758. Hans änka Johanna Margareta Ehrenstrahl bodde kvar på Sämsholm, där hon dog 1770. Vid Norra Säms kyrkoruin finns ännu en gravhäll med följande text:

”Denna grav har friherrinnan och överstinnan Johanna Margareta von Köhler född Ehrenstrahl låtit förfärdiga åt sig och sina efterkommande 1762.”

Källor

Borås Stadsbibliotek

Domböcker, Gäsene och Ås häradsrätter

Jordeböcker, Älvsborgs län

Landskapshandlingar, Älvsborgs län

Almquist, J E: Herrgårdarna i Sverige under reformationstiden (1523-1611). Skrifter utgivna av rättsgenetiska institutet vid Stockholms högskola. 3. Stockholm 1960.

Berg, G: Öjared och dess ägare.

Edgren, F E: Vädle härad. Göteborg 1928.

Eksell, G: Ture Jönsson Tre Rosor. (I: ”Västergötlands Fornminnesförenings Tidskrift 6:3-4”).

Elgenstierna, G: Den introducerade svenska adelns ättartavlor. Band I-IX. Stockholm 1925-1936.

Ewald, G: Beskrivning över Gäsene härad dess pastorat, socknar och gårdar. Ur Älvsborgsbygdens hävder. Del II. Alingsås 1925.

Ewald, G: N. Säm. Sveriges minsta socken (i ”Västgötabygden nr 1, 1946”).

Jonsson, K: Glömda segrare. Öden och äventyr i västra Sverige. Stockholm 1943.

Karlsson, K H: Släkten Tre rosors godsarkiv. (I ”Västergötlands Fornminnesförenings Tidskrift 2:8-9”).

Ortnamnen i Älvsborgs län. Gäsene härad.

Widell, E: Skallsjöboken. En sockenhistorik.

Upploppet i Närunga och potatisbrännvinet

Holger Korpås

”Allmogen är i allmänhet af et godt och fromt sinnelag.... Lefnadssättet i mat och dryck är inrättat efter Åkerjordens ringa afkastning, helst af bättre Sädessorter, de der merendels afyttras till skattens betalande, och Allmogen åtnöjer sig med Slösädden och Agnarna til upehälle. Af denna spis hafva dock många, hälst i Skogsbygden intet tillräckligt förråd av sina hemman, utan måste antingen för penningar el. arbete skaffa sig nödtorftigt upehälle el. upblanda det lilla slösäds quantum de äga med ben, mask (mäsk?), Höfrö, Linknopp och dylikt, hvilket de sedan använda både til Brö- och Kokemjöl. Dricka kunna de sällan någon gång i de bästa år bestå sig.”

Så beskriver kyrkoherden Jonas Tengborg förhållandena i Närunga pastorat 1784, dvs några år efter de svåra nödåren 1771 - 1772. Men så nämner han en nyhet: ”Potatoes har i sednare tider nog allmänt börjat planteras i Kålg. och Träg: täpper.” Där antyds början till det, som skulle medföra en radikal förändring inom jordbruket i Närungabygden med socknarna Närunga, Ljur, Skogsbygden, Ornunga, Asklanda och Kvinnestad. Man lärde sig att odla potatis och upptäckte, att den magra jorden var god potatisjord. Matvanor ändras långsamt, och tekniken att förvara potatisen över vintern var i början dålig, så det dröjde rimligen, innan potatisen blev det centrala livsmedel, som den nu är. Det som stimulerade den snabba ökningen av potatisproduktionen var kanske främst, att den visade sig lämplig för brännvinstillverkning och gav avsevärt bättre ekonomiskt utbyte per ytenhet än odling av säd. Avkastningen – mätt i brännvin – anges ha blivit upp till tre gånger större vid odling i god spannmålsjord. Här var skillnaden möjligen ännu större.

Husbehovsbränningen hade släppts fri 1787, samtidigt som statsmakterna propagerade för att man skulle använda potatis i stället för säd som råvara. När sedan brännvinsbränning på säd temporärt förbjöds 1812 – efter finska kriget – förbättrades ekonomin i potatisodlingen ytterligare. Därmed steg också värdet på lämplig potatisjord och den sociala spännvidden ökade mellan de brukare, som hade jord tillräckligt för avsaluproduktion – och därmed inflöde av kontanter – och de brukare, som endast med nöd kunde producera mat för det egna hushållet. Exempel finns i bygden på att förmögna brännvinsbönder lånade ut pengar till andra, som hade svårt att försörja familjen över vintern. Vid lämpligt tillfälle sades lånet upp och låntagaren tvingades gå från gård och grund. Ett nyupptaget torp på socknens allmänning kunde då bli vad som återstod. Långgivaren kunde däremot få kontroll över ytterligare jord.

Situationen i Gäsene härad (och inte minst i dess västligaste del, Närungabygden) belyses av landshövdingens 1828 avgivna femårsberättelse till Kungl. Maj:t för perioden 1822 - 1826.

”Att jordbruks-näringsen ganska mycket beror af bränningsrättighetens fria utöfning, måste dessutom medgifvas; och, till exempel härpå, kan för detta Län i synnerhet åberopas förhållandet inom Gäseneds Härad, Hvarest Allmogen, under senare åren, företagit sig att på en för öfrigt nog otacksam jord odla potatoes i stort och deraf tillverka brännvin, som afsattes på andra orter med betydlig vinst för Häradets annars vanlottade jordbrukare och till ej ringa lättnad för dem vid kronoutskylders godtgörande.”

Så gick åren. Kunnandet ifråga om potatisodling och brännvinsproduktion ökade. Nya marknader i Göteborgsområdet byggdes upp. I landshövdingeämbetets femårsrapporter nämns fortlöpande brännvinsbränningen och därmed sammanhängande välståndsökning i det fattiga Gäsene. Den förbättrade levnadsstandard hos den besuttna delen av befolkningen skymdes i viss mån av den snabba folkökningen, som skapade ett allt större proletariat av torpare, backstugusittare och hjon. Emigrationen var ännu ej någon säkerhetsventil mot det ökade befolkningstrycket.

Efter en generation kastades allt över ända. 1855 förbjöds husbehovsbränningen. Efterhand hade synen på brännvinet som en nödvändig hälsodryck ersatts av ett växande medvetande om de sociala och medicinska vådorna av brännvinskonsumtion. Förbudet kunde därför presenteras som en nykterhetsfrämjande åtgärd, även om syftet uppenbarligen i första hand var att förstärka statskassan. Det var tillåtet för alla med i mantal satt jord att fortsätta att bränna men bara under perioden 15 oktober - 15 december och endast efter att en månad i förväg ha betalt en betydande avgift. Endast en volym, 15 kannor (ca 39 l), tilläts i praktiken och brännvinet skulle säljas i parti. Mot större avgift kunde särskilda brännerier etableras men med invecklade bestämmelser även då. Utminutering och utskänkning skulle på landsbygden ske genom gästgiverierna. Bestämmelsernas konstruktion syftade uppenbarligen till att ge en skatteteknisk kontroll över hela hanteringen. Även om de nya förordningarna gav skatteintäkter, så omöjliggjorde de i praktiken legal produktion i liten skala och bäddade för lönnbränning och lönnkrogar i hela landet.

I spannmålsproducerande områden kompengades inkomstbortfallet i viss mån av stigande exportpriser på säd, som en följd av Krimkriget. Ryssland var tidigare stor exportör till England. Sverige övertog nu en del av handeln. Men det hjälpte inte Närungabygden. Det som återstod för de tidigare brännvinsproducenterna där, var alltså att upphöra med sin näring och drabbas av ett kännbart ekonomiskt bakslag, detta i varje fall om de böjde sig för statsmakternas beslut. Men det visade sig inte vara självklart. Produktionstekniken fanns där, de gamla affärskontakterna fanns där och samförståndet inom bygden var uppenbarligen gott. När min farfar flyttade till bygden ungefär 15 år efter det att bränneriförbudet infördes, fick han besök av en grupp allvarstygda grannar. Exakt hur samtalet flöt, vet jag inte, men huvudtemat i grannarnas ärende var, att man räknade med diskretion gentemot alltför nyfikna myndighetspersoner. Min farfar var läsare, och det skapade uppenbarligen oro i grannskapet – det var innan väckelserörelsen i bygden tagit fart. Av allt att

döma saknade samtalet inte dramatik.

Dramatik saknade inte heller bygdens relationer till myndigheterna. Oskar Lidén uppger i boken "Svältorna och livet i Svältbygden förr och nu" att man i bygden organiserat ett bevaknings- och varningssystem, så att allt bevismaterial skulle kunna skaffas undan, innan kronobetjäningen kom fram. Detta bekräftas av en person, född på 1880-talet, som berättat för mig, att hennes mor bildade en vaktkedja tillsammans med bl a sina syskon. Hon var då i 10- 12-årsåldern. I det då skoglösa landskapet kunde man ju se länsmansskjutsen på ganska långt håll.

Men ännu bättre var det att slippa störande besök. Det skedde enklast genom att muta länsmanen. Lidén återoppar "Petter i Ljur", som uppgavs vara ledare för en informell samverkan inom Ornunga och Ljur och dessa socknars diskreta kontaktman med överheten. Petter var borta långt före min tid, men jag minns från min ungdom, att Petter nämndes med stor aktning i bygden.

Lidén återoppar också insändare i ett par tidningar och citerar därur bl a: "Få orter om ens någon inom riket kan nämnas där en länsman finnes, vilken icke gjort något för att förekomma laglösheten och ändå... under ett fjärdedels sekel fått behålla tjänsten." Lidén konstaterar, att tidningarna inte blev åtalade och att länsmanen teg.

Men så kom en ny, energisk länsman, K G Belfrage, som bragte hela systemet i oordning. På själva julafton 1870 gjordes en razzia, som ledde till flera beslag, bl a i Höghult i Närunga socken. Lidén beskriver den fortsatta händelseutvecklingen:

"Razzian på julaftonen efterföljdes helt oväntat av en ny redan 14 jan. 1871. Länsman B. och hans tre assistenter råkade, på väg till Höghult, där man redan hade nya brännvinsredskap i bruk, bli observerade på en gård, där ett dansnöje pågick. Och, när de, framkomna till Höghult, väl hunnit göra sitt beslag, fann de sig omringade av en folkhop på en 25 man, därav fyra beväpnade med laddade gevär. Det blev en kalabalik som slutade så, att kronobetjäningen måste lämna ifrån sig vad som beslagtogs och ge sig på flykten.

Men nu var måttet rågat. Den 24 febr. fick man ta emot en militärföreläggning på 50 man under befäl av två löjtnanter och tre underofficerare. Och den 2 mars anlände länets hövding, Erik Josias Sparre, åtföljd av kronofogde och tvenne länsmän m fl till Höghult, där gårdens ägare häktades, och där landshövdingen fick ge militären en del instruktioner.

Landshövdingen tittade också i förbifarten in i några allmogehem, och han blev djupt rörd av den fattigdom, som överallt grinade emot honom.

– Stackars bygd skall han ha yttrat, nog hade den behövt få behålla sina brännvinspannor. Och den uppfattningen var han inte ensam om. År 1867 väckte Svältbygdens riksdagsman Johan Andersson i Grude i riksdagen motion om återinförande av rätten till husbehovsbränning. Annars skulle befolkningen i hans hembygd gå under, yttrade han."

Lidéns redogörelse baseras på nära kännedom. Han föddes på Korpås i Omunga

en månad före oroligheterna. Det är naturligt, att han under sina ungdomsår ofta fick höra berättelser om vad som hänt, detta inte minst som en följd av att julaf-tonsrastian också ledde till beslag hos två rågångsgrannar till Korpås. Han hade också redan som ung för vana att föra anteckningar om sådant, som föreföll intres-sant.

Personligen har jag minnesbilder från 1930-talet, där bygdens mellanhavanden med länsman kommenterades. Det som berättades, var oftast situationer, där läns-man blivit dragen vid näsan, men där kom också anspelningar, som hade med överhetens besticklighet att göra.

Händelserna i Närungabygden på 1870-talet har efterhand skapat bilden av en nersupen och förslummad bygd. Att bygden var extremt fattig är uppenbart, men ingenting i allmänna handlingar tyder på att problemen kring brännvinskonsumtio-nen i bygden var värre än på andra håll.

Bilden av det försupna Närunga tycks ha kommit från predikanten G F Nord-qvists bok "Läseriet i Norunga 1859 - 1899, ett fyrtioårsminne". Nordqvists be-skrivning ger en antydning om språkbruket hos den tidens förkunnare inom väckelse-rörelsen, där livet i synden kontrasteras mot väckelserörelsens budskap.

"Bland de på trakten förhärskande synderna spelade den s k 'smygbränningen' en mycket framstående rol. Huru grundligt denna fördärfbringande skötesynd att idka oloflig brännvinsbränning behärskade ortens befolkning, bevisar det faktum, att under ett enda år ej mindre än aderton brännvinsredskap blefvo af ortens kronobe-tjäning konfiskerade.... Huru dessa idkare af den olofliga handteringen sökte med våld och list förhjälpas hvarandra att undkomma 'fiskaleras' påhälsningar, därom skulle kunna anföras mer än en sorglustig historia.... Ja, brännvinet flöt, trots myndigheternas energiska försök att hämma floden, i strida strömmar. Drycken-skapen fann den rikligaste näring vid den olofliga brännvinsbränningens giftiga modersbröst, och förfärande voro i sanning följderna häraf...."

Vi hafva i det föregående sökt återgifva några spridda drag från lifvet i Norunga, sådant det tedde sig, innan den helige Andes väckande och lifgivande pingstvindar begynte susa fram genom trakterna. Vi stå nu vid gryningen till en ny dag. Gud vare lof. 'Öfver dem, som bo i mörka skuggors land, skall ett ljus skina' (Es. 9:2)."

Att den snabbt växande väckelserörelsen påverkade den allmänna inställningen är uppenbart, detta särskilt efter 1877, då missionsföreningen införde förbud mot rus-drycker för sina medlemmar. Samtidigt uppkom ett behov att kontrastera den nya livsföringen mot den tidigare, som kom att framställas i allt mörkare dager. Till-gången till brännvin skapade förvisso många tragedier, men det är tveksamt om bygden i det hänseendet var mera drabbad än andra. Däremot medförde överbefolk-ning och jordbrist, att många tvingades leva under förhållanden, som vi idag har svårt att föreställa oss. Hur levde alla de, som tvingades ge sig ut och bryta ny mark på socknens allmänning? Hur livnärde de sig de första åren? Hur bodde de?

Gammalt hembränneri, Skogsbo, Mjälldrunga socken. Foto Ingegärd Vallin 1961.

Oroligheterna i Höghult fick naturligtvis kännbara konsekvenser för de inblandade. 125 år senare ter sig ändå mycket av det som hände förstäeligt. Om det är sant, att det genom mutor hade etablerats någon form av samförstånd mellan tidigare länsman och hembrännare, så är det rimligt, att orsbefolkningen uppfattade länsman Belfrages visitationer som ett brott mot etablerade spelregler och därför kände sig ha den moraliska rätten på sin sida, detta desto mer, som den nye länsmannen störde julfriden. Hembränning uppfattades då rimligen inte som något allvarligare brott än svartslakt idag. Händelserna skall också ses mot bakgrund av den svåra missväxt, som drabbat bygden ett par år tidigare med ökat armod som följd. Att många fanns samlade i nöjsamma former i en granngård gjorde naturligtvis situationen ännu mera brännbar. Det ter sig idag uppenbart, att det i första hand var ekonomiska faktorer, som drev fram oron. Det är också väl känt, att oroligheter utbröt på andra håll i landet, bl a i Östergötland och Blekinge.

Landshövdingeberättelsen för 1856 - 1860, upprättad några år före oroligheterna, ger en god sammanfattning av effekterna av hembränningsförbudet. Den pekar också fram mot de faktorer, som främst ledde fram till att lönnbränningen efterhand blev mindre viktig ur ekonomisk synpunkt.

"I Kullings fögderi, der, särdeles inom Kullings och Gäseneds härader, potatesodling och husbehovsbränning bedrivits i större skala, har genom den förändrade brännvinslagstiftningen en del av befolkningen försatts i stort trångmål. En mängd överträdelse af denna författning hafva också här måst beifras, men i öfrigt har inom befolkningen, som visat en jemn tillväxt, ej förmärkts synnerlig osedlighet. En mager och stenbunden jordmån lemna åt denna befolkning, som i mindre mån än i återstående härader af länet sysselsatt sig med binäringar, en knapp bergning; men sedan laga skiften numera öfvergått nästan hela distriktet, arbetas med iver på stenbrytning och jordens uppodling, hvilket i förening med de här redan verkande dels under anläggning varande jernvägar, samt den af Kongl. Maj:t i nåder beslutade skogsplanteringen å inom dessa härader belägna Svältorna, genom det föredöme som sålunda lemnas enskilda, utan tvekan verka till upphjälpande af denna för närvarande minst väl lottade del af länet."

Järnvägsbygge och skogsplantering på kronomarken gav nya arbetstillfällen och inkomster i reda pengar. Inom jordbruket var det inte bara skiftet, som stimulerade nyodling. Tillgången till handelsgödsel gav också nya förutsättningar och framemot slutet av århundradet hade den odlade arealen ökat starkt. Samtidigt hade emigrationen gett nya möjligheter för de jordlösa och därigenom inneburit en social avlastning i bygden.

I anslutning till landshövdingens kommentar rörande stenröjning och nyodling i bygden förtjänar en positiv effekt av hembränningsförbudet att nämnas. Enligt förordningen skulle en femtedel av avgifterna för minuthandel och utskänkning av brännvin tillfalla hushållningssällskapen i landet, vilket innebar en reaktivering av sällskapen till fromma för framförallt småbruken.

Biskop Esaias Tegnér skrev i en redogörelse för Växjö stift att välståndet i stiftet ökat "med tack till freden, vaccinen och potäterna". Den sammanfattningen lär duga också för samma tid i den karga Närungabygden.

Källor

Kungl. Maj:ts nådiga Förordning ang. villkoren för brännvinstillverkning. 18 jan 1855.

Femårsberättelser avgivna av landshövdingen i Älvsborgs län.

1700-tals Beskrifningar öfver de fyra församlingarne Norrunga, Algutstorp, Hohl, Lena. Utgivna av Margit och Håkan Brunnegård.

Lidén, Oskar: Svältorna och livet i Svältbygden förr och nu.

Linnarsson, Linnar: Vägen Skara-Lödöse.

Nordqvist, G F: Läseriet i Norunga 1859 - 1899, ett fyrtioårsminne.

Osvald, Hugo: Potatisen, odlingshistoria och användning.

Kultur från Svältans land

Några nedslag i diktens och bildkonstens Gäsene

Rune Larsson

*Och Hudenegumman som trodde
så fast på att Herren dög
att signa Hudene bönder
så havren blev grann och hög
ska hon vandra på Hudenevägar
där uppe i höjderna blå?
Ja, ack om man bara visste,
om man bara visste ändå!
I Alboga, Od och Öra
där duger det gott att bo.
Ska Gud lyfta upp i näven
till himlen de socknarna, tro?*

Ingen diktare har skrivit så vackert om Gäsene som Britt G Hallqvist i ”Frågor till en Västgötapräst”. Inte nog med att hon berikar poesin med exempel från fyra av häradets socknar – hon aktualiserar spörsmål, som ger inte bara fromma Gäsenebor utan hela församlingar en plats i den himmelska geografien.

Det är annat det än de litterära vrångbilder från ”Svältans land”, som var på modet under förra seklet. Den i livet misslyckade skalden Wilhelm von Braun gick som så ofta i spetsen med en schvungfullt rimmad grimas:

*Naturens vän, om du vill läsa
Tryckfelen i dess stora bok.
Så far till Svältans land, till Gäsa
och tårar gjut, din arma tok!
Se dessa åkerfält, som lida
Av brist på allt förutom sten
Se dessa landsvägar som sprida
Förfäran genom märg och ben.*

Wilhelm von Braun kan inte beskyllas för att sakna kunskap om Gäsene. På 1820-talet tillbringade han några barndomsår hos änkefru Charlotta Lovisa Lilliehöök (1772 - 1841) på Sällershög i Asklanda. Där fick han umgås med ungdomar med gott gry, men dessvärre tog han inte tillräckliga intryck av föredömen.

Direktörer för resande teatersällskap publicerade under förra seklet inte sällan minnen från sina händelserika liv. Några av dem Erinrade sig strapatsrika färder, när Svältorna skulle forceras.

Frans Hedberg, en på sin tid ansedd författare, berättar om en skakande resa mellan Timmele och Alingsås. Den gick över ”de i hög grad ruskiga och för ögat tröttande ljungedar, som kallas för Svältorna och som verkligen gör skäl för namnet”.

Nog är det märkligt, att en bygd, som utmålades som karg och frånstötande, in-
nebar en sådan lockelse på litteratörer av skilda schatteringar. Det var som om dik-
tarna tycktes ge sig i kast med Det stora äventyret, när de meddelade intryck från de
hiskliga Svältorna.

Själve August Strindberg behagade uppmärksamma Svältorna, även om han på
sin något irrande Västgötaresa 1890 trodde sig ha missat anblicken. I ett brev från
Vårgårda ifrågasätter han till och med Svältornas existens. ”Detta är lögn!” utropar
han förgrymmad. Men så småningom finner han det enformiga landskapet. I ”Pro-
sabitarn från 1890-talet” ger han ord åt ödsligheten, ett redovisande, monotont refe-
rat, som illustrerar att konstnären underordnat sig motivet:

*”Stensvälta med en-skelett, ensvälta med ljung med starrtuvor och sten. Björksväl-
ta i madäng med en och sten. Björkmosse med stenknallar och mjölonris. Ung tall-
mo med en, björk och ljung, därpå en torvsvälta och så floden Lidan.”*

Selma Lagerlöf lär ha haft dåligt samvete, för att hon på grund av tidsnöd inte fick
möjlighet ägna Västergötland tillbörlig uppmärksamhet i ”Nils Holgerssons under-
bara resa”. Det magra kapitlet bygger hon kring Skalundajätten, men självfallet
finns Svältorna med som kittlande ingrediens.

Jätten tar på sig ansvaret för kalhygget:

*”Men det var så, att när jag skulle göra bröllop åt en av mina döttrar, behövde vi
mycken ved att lägga i bakugnen, och då tog jag ett långt tåg, slog det omkring all
skogen på Svältorna, drog omkull den med ett enda ryck och bar hem den. Jag
undrar om det nu för tiden finns någon, som kan rycka omkull så mycken skog
med en gång?”*

Selma Lagerlöf är i alla fall hygglig nog att återupprätta Svältornas anseende. Jätten
får nämligen besked av en västgöte:

*”Men det vet jag, att i min ungdom låg Svältorna nakna och ofruktbara, och att folk
nu har planterat skog över hela området. Det räknar jag också som en manlig gär-
ning.”*

Sångbart om Svältorna

Tack vare Gunnar Wennerberg har Svältorna beretts en plats i den sångbara dikten.
Och nog hade man gärna suttit som lyssnande västgöte den där kvällen i januari
1889, då ecklesiastikminister Wennerberg gav supé för blivande statsministern

Gustaf Åkerhielm. Denne hade uttryckt en önskan att få höra flickorna Wennerberg sjunga. Deras talang var väl känd.

Flickornas mor, Hedda Wennerberg, kunde i ett brev stolt rapportera:

”Såsom Gunhild den qvällen sjöng Tösa på svältera – det var något famöst. Alla människor gräto.”

Brevet finns citerat i Sven G Svenssons biografi över Gunnar Wennerberg. Wennerberg har skrivit både text och musik till visan. I en fotnot upplyser han om, vad som menas med ”svältera”:

”Svältera kallas de fattigaste och magraste socknarna i mellersta delen av Västergötland, där på de skoglösa sandhedarna såväl människor som kreatur svälta sig fram.”

Wennerbergs visa på dialekt är en gripande tidsskildring. En flicka sitter på tröskeln till stugudörren och gnolar en klagosång:

*Ja vänner ja vure så långt härifrå
Långt, långt bort i marken hos kråka!
För far han ä full,
Så faseli full
Å snaglar
Å saglar
Å raglar;
Å mor karar ull
Så uschlier ull,
Å äter
Betäter
Å träter.
Tvi, tåcka vulningar, tvi!*

Vulningar skall tydas som omständigheter. I visans fortsatta handling törnar den berusade gubben mot ett skåp, faller omkull och slår ut ”filibonken”, det enda som finns att äta i huset. Det får flickan att brista i gråt.

Visan ställer krav inte bara på sånglig förmåga utan också på dramatisk framställning. Att Wennerbergs dystra bild av nöden i Svältans land – något helt annat än de glada gluntarna – rörde publikens hjärtan framgår ju av Hedda Wennerbergs redogörelse.

Od och Näckens polska

Meningen med den här artikeln är inte att upprätta någon katalog över Gäsene i dikt och konsten. Några belysande nedslag i det omfattande materialet får räcka.

I en översikt av det här slaget, är det svårt att gå förbi Ods andel i klenoden ”Näckens polska”.

Arvid August Afzelius (1785 - 1871) var ständigt på jakt efter folkvisor. I Stockholm delades hans intresse av svägerskan Tulla Elisabet, född Brun, från Od, som hade vacker röst och kunde spela både klaver och harpa. Hon var gift med prästen Lars Peter Afzelius, som 1817 kom till Alingsås som kyrkoherde.

I Stockholm hade det unga herrskapet hjälp av en pålitlig jungfru från Od, torpar-dottern Britta Maja. En kväll – året var 1811 – höll Britta Maja på att skura i köket. Hon trodde sig ensam och sjöng för fullt. Orden var långt ifrån vackra, men melodin var makalös. Arvid August var på besök och stod lyssnande vid köksdörren. Han blev helt betagen, men när han ville veta mer om visan, blev Brita Majatopp tunnor rasande och gav Afzelius en överhalning:

– En magister och präst därtill borde skämmas att vilja höra sådana visor. Vi därhemma i Od tycker att skam följer den som står och lyss!

Nästa dag fick Arvid August Afzelius hjälp av sin för visforskning mer förstående svägerska Tulla Elisabet. För henne berättade Britta Maja, att hon i sin ensamhet sjungit Näckatrallen med de otäcka ord, som drängarna hemma i Gäsene brukade använda. Tulla Elisabet tog fram sin harpa och började spela den vackra melodin. Arvid August gick förnöjd sin väg, mumlande för sig själv:

– Orden är för skabrösa, men nog är jag man att skriva vackra ord till en så vacker melodi.

Så blev det också. ”Djupt i havet på demantehällen näcken vilar i grönan sal...”

Så lyder historien om bakgrunden till ”Näckens polska” så som den berättats av borgmästaren i Norrköping, Carl Axel Rudolf Lothigius. Han publicerade redogörelsen i ”Ur gamle Borgmästarens papper”. Tulla Elisabet Afzelius var hans mor.

En sak är säker: ”Näckens polska” hör till pärlorna i vår folkviseskatt. Britta Maja från Od skurade fram rena smycket den där kvällen 1811 i våningen vid Blasieholmstorg.

Bland författare med rötter i Gäsene står Märta Helena Reenstierna – Årstafrun – i särklass. Hennes dagböcker, skrivna 1793 - 1839, är levande litteratur samtidigt som de har ett stort dokumentärt värde.

Märta Helena Reenstierna tillbringade sin barndom på Håkantorps i Hov. Hon skrev inte mycket om sin födelsebygd men gör en intressant notering i dagboken. Hennes brorson, kammarherre Abraham Alexander Reenstierna, skulle resa till Gäsene. Årstafrun oroade sig för den strapatsfyllda färden:

”1839. April 3. Onsdag. Jag vet intet antekna mer än att den Älskade vännen, min Brorson, var här på eftermiddagen och tog afsked för att i morgon bittida göra en resa till Vestergötland, till Sems socken och Semsholms gård – 1/4 mil nära det ställe eller Rusthållet Håkantorps, där jag, min bror och syster blefvo födda.”

Psalmdiktare

Långt ifrån alla känner till, att Gäsene håller sig med en framstående psalmförfattare, Johan Hjertén (1781 - 1835) från Hjärttorp Smedsgården i Öra. Alla omvärderingar och stränga gallringar till trots är han representerad även i 1986 års psalmbok. De två första verserna i en av de mer kända psalmerna, nu nummer 274, är hans. Den skrevs redan 1816, samma år som Hjertén blev kyrkoherde i Hällstad.

*Jesu, gör mig så till sinnes
såsom du till sinnes var
I all nöd mig för till minnes
Hur ditt kors du tåligt bar
Och om människor hata mig
Jesu, lär mig, likna dig:
Deras brott och nöd begråta
Deras oförrätt förlåta*

I 1937 års psalmbok finns ytterligare två Hjerténpsalmer med. Det är nr 166 ”Kom Helge Ande med ditt ljus” och nr 503 ”I Herrens namn far jag åstad”. Ingen av dessa finns med i nya psalmboken.

Kaleb Johnson (1888 - 1965) från Lilla Sjötorp i Ornunga förtjänar att nämnas samtidigt med Johan Hjertén. Han finns visserligen inte med i Den svenska psalmboken, men hans kristna budskap i ord och ton har haft stor genomslagskraft.

Kaleb Johnson emigrerade till Amerika 1903 och blev officer inom Frälsningsarmén. Han var mycket verksam och produktiv. Runt 1500 sånger har skrivits och komponerats av utvandren från Ornunga. Många av dem finns med både svensk och engelsk text och sjungs alltjämt ofta, inte bara inom Frälsningsarmén. Till de mest kända hör ”Jesus skall komma”:

*Jesus skall komma på himmelens sky,
Då skall all fruktan och oro bortfly,
Natten försvinna och morgonen gry;
Härliga, saliga dag.
Kör:
Jesus skall komma i ära och prakt,
Komma på himmelens skyar med makt;
Så har han lovat och så har han sagt;
Ordet och löftet är sant.*

Docent Torsten Lindblad har berättat om vilket outplånligt intryck denna sång gjorde, då den 1950 framfördes i Asklanda-Ornunga missionskyrka av familjen Kaleb Johnson på Sverigebesök.

Historiskt romanstoff

Gäsene erbjuder ett omfattande historiskt romanstoff, vilket bland andra den flyhänkte författaren Carl August Cederborg utnyttjat. I ”Hans Våghals” är handlingen hämtad från Gustav Vasas första regeringstid. I det tolfte kapitlet står kungatrogne Mats Kavle på Hallarna i Broddarp i centrum. Med Hallarna förstås den gamla sätesgården Hallanda.

Vid det tillfälle Hans Våghals som kungens kurir en blåsig aprilkväll gör oväntad entré på Hallanda finns även kyrkoherden Petrus Andrae i Eriksberg med i bilden.

Mjälldrunga har också erövrat utrymme i den svenska litteraturen. Nils Haselskog var väl förtrogen med traktens ortnamn, särskilt som han en tid hade Herrljunga som högkvarter för sina funderingar om Grönköping i helg och söcken.

När hr oljemålaren Xsons tvivelaktiga affärer granskas under delrubriken ”Pinsam tavelskandal” leder spåren även till Gäsene. Tack vare extra lantpolis Fröblom kan bevisas, att ”Juliskymning”, ”Augustistämning” och andra naturmotiv enligt ”fullständigt identiska kopiefynd” avyttrats både i Stenstorp, Flakeberg och – Mjälldrunga!

Eljest har ju Mjälldrunga uppmärksamats i litterära sammanhang mest tack vare Carl von Linnés iakttagelse vid gudstjänsten i kyrkan den 2 juli 1846.

Linné lade märke till den egendomliga kollektседen. Mannen med håven såg till att mynt, som lades i av en bonde på manssidan, också kunde brukas av bondens hustru på kvinnosidan... Tillvägagångssättet gav Linné något att fundera på under den fortsatta färdvägen till Alexander Blackwell på sätesgården Ollestad.

I motsats till en del senare resenärer klagar inte Linné över några förskräckliga svältor. Tvärtom fröjdas han över det ljuvliga och lövrika landskapet.

Till de skrivande och målade konstnärer som upptäckt naturens skönhet i Gäsebygdens ansluter sig Birger Sandzén (1871 - 1954), kallad Svenskamerikas främste målare och grafiker. När han i ”Pennteckningar från en resa” 1905 beskriver midsommarfäringen i Asklandabygden är det en nästan hötorgsvacker tavla som återges, utan pensel och palett:

”Jag skall aldrig glömma hur överväldigad, nästan berusad jag blev av det svenska landskapets skönhet, när vi gingo vägen framåt mellan blommande nyponbuskar, väldiga stenmurar av granit, jättebuketter av ormbunkar och en oräknelig mängd prästkragar, blåklockor och allsköns blommor, och blickade ut över guldkimrande sädesfält, kantade med blåklint, gröna ängar och vackra lövskogar och blånande kullar vid horisonten.”

Lika betagen blev Birger Sandzén – som 1905 gästade sin bror Gustaf Sandzén, präst i Asklanda – då han öppnade dörren till vapenhuset och trädde in i den till riv-

ning dömda Ornunga gamla kyrka. Här var allt ursprungligt – de gamla bänkarna, målningarna, den rikt ornerade predikstolen och den tio fot höga altarprydnaden.

– Det är ett brott mot svensk kultur och svensk historia att riva en sådan gammal märklig byggnad, utropade Birger Sandzén, konstnär från Lindsborg i Kansas.

Birger och Gustaf Sandzén drog med hjälp av inflytelserika krafter i gång en framgångsrik räddningsaktion för den gamla kyrkan. Lustvandringen vid midsommartid 1905 gav bestående resultat.

*Fig 1. Ornunga gamla kyrka. Litografi (1915/16) av Birger Sandzén. Privat ägo.
Foto Helena Törnqvist*

Ornunga gamla kyrka hör till Birger Sandzéns mest bekanta grafiska arbeten. Men konstnären har också bidragit till utsmyckningen av den nya kyrkan i Ornunga. Han har utfört dels en altartavla, dels en lika stor tavla i långhuset. Enligt uppgift fann han inspiration genom att sitta i den gamla kyrkan och måla verken till den nya.

Sämsholm ett Ekeby

I en skildring – låt vara summarisk sådan – av artisternas Gäsene måste givetvis kapitlet Ivar Arosenius och Sämsholm uppmärksammas.

Arosenius (1878 - 1909) har målat in Gäsene i svensk konsthistoria. Några av hans mest kända verk har motiv från Skölvne och Norra Säm. Och Sämsholm är av central betydelse i berättelsen om den excentriske konstnärens korta liv.

Sämsholm ägdes i början av seklet av lantbrukaren och mejeristen Jöns Adler Andersson och hans hustru Johanna Bondesson. De hade också andra intressen i Västsverige, bl a drevs mjölkhandel i Göteborg.

Egendomen i Gäsene var ingen lönsam affär, tvärtom gick den med ständig för-

lust. Men familjen älskade gården och naturen och särskilt under sommarhalvåret var Sämsholm en tillflyktsort. Då var det liv och rörelse runt sjön. I den omfattande vänskan ingick ett flertal konstnärsbohomer, som glatt utnyttjade gästfriheten och umgicks med de fem konstintresserade barnen. Karl Asplund kallar den tidens Sämsholm för en motsvarighet till Selma Lagerlöfs Ekeby med Ole Kruse, Gerhard Henning, Carl Kylberg och andra målare, som uppvaktande kavaljerer.

En av döttrarna på Sämsholm, Ida Andrea Cecilia, senare kallad Eva, omsatte sitt sinne för skönhet, form och färg bl a i studier på Valand. Hon lärde känna Ivar Arosenius, och tog honom sommaren 1905 med till Sämsholm. Arosenius kom tillbaka till Sämsholm som vän i huset; han blev särskilt förtrogen med Evas yngste bror, Nils Adler.

På Sämsholm levdes ett stilla och stärkande liv, vilket gav den fysiskt och psykiskt sargade Ivar Arosenius nya krafter. Roddturer och skogspromenader stod på programmet. Så mycket målat blev det inte. Arosenius nöjde sig med att spela konstnärskolleger spratt, som när han träffade på John Gottowts staffli vid sjöstranden. Där fanns en sentimental solnedgångstavla. Arosenius ”bättrade på” den genom att måla dit en ful gumma, som gått och hängt sig i ett träd. Arosenius dragning åt det makabra tog sig ofta uttryck.

Vänskapen mellan Eva Adler och Ivar Arosenius fördjupades och övergick i kärlek och 1906 beslöt de förena sina öden i äktenskap.

Bröllopet ägde rum på Sämsholm söndagen den 25 februari 1906. Vigseln förrätades av den originelle kyrkoherden i Skölvene, Gustaf Albert Guldbrand. Det höll på att bli spektakel, för brud, präst, anförvanter och gäster väntade, men ingen brudgum syntes till. Till sist kom han, lugnt vandrande från skogen, skrudad i jaktkläder och med gevär. Då han uppmanades att snabbt byta om, vägrade han.

– Duger jag inte i de kläder jag har på mig, så får det vara!

Och så blev det. Ivar Arosenius i full jaktmundering lovade älska sin Eva i nöd och lust.

Historien om bröllopsintermezzot på Sämsholm berättades 1977 av Nils Adler, född 1885. Paret Arosenius kyrkskrevs i Säm, men efter smekmånad på Sämsholm flyttade de till eget hem, först i Åby i Östergötland och sedan i Älvängen.

Det är givetvis av intresse att studera i vilken utsträckning Gäsene satt spår i Ivar Arosenius´ konst. Den mest bekanta tavlan är en temperamålning från 1907, kallad ”Vinterlandskap i Skölvened”. Den ensamme vandraren i småblåsten, med händerna djupt i byxfickorna, kan man tycka synd om mot bakgrund av det ödsliga landskapet och dess stämning. Flera experter – Axel R Romdahl och Karl Asplund t ex – talar om ”den lille rödfrusne bonddrängen” på tavlan. Någon förstärker med antagandet att tavlans figur är ”brännvinstörstande”.

Inget belägg finns för att vandraren på vintervägen i Skölvene är en dräng. Kanske är han en av traktens välbärgade bönder.

Fig 2. Ivar Arosenius, *Vinterlandskap från Skölvened*. Tempera 1907. Göteborgs Konstmuseum.

Samma miljö med bestyrkt anknytning till Skölvene finns också i pennteckningen "Kallt" (troligen från 1907). Människans frusenhet och ensamhet illustreras även här.

Missnöjd modell

Strax efter bröllopet på Sämsholm 1906, målade Ivar Arosenius en strålande akvarell, kallad "En lantbruksinspektör". Modellen hade tillitsfullt kommit till Arosenius och väddat om, att nye mågen i huset skulle måla ett porträtt. I rödaste rippet blev inspektorens önskan uppfylld. Arosenius tillät sig att något driva gäck med modellen, som tog sig själv på stort allvar. Målaren hade säkert roligt, när han ironiskt och med fina medel underströk tafattheten och uppblåstheten hos den poserande lantmannen, för tillfället högtidsklädd med söndagsblad och cigarr som attribut.

Beställaren blev inte alls belåten med resultatet, men missnöjet lär ha gått över med tiden. Vissheten om att ha inspirerat en berömd konstnär till en prisad miljöskildring – den brungula tapeten, den randiga gardinen och Oscar II:s porträtt understryker det tidstypiska – var orsak nog till befogad tillfredsställelse.

Ett mycket fint porträtt, målat på Sämsholm, kallar Arosenius rätt och slätt "Fröken Karin Anderson". Asplund skriver:

"Vilken intensiv stämning har han inte lyckats fånga i de milda och dämpade färgerna i rummet med spjäljalusin och bomullsgardinerna och de fattiga blomkrukorna på den rutiga bordduken. Och hushållsfröken med det knotiga ansiktet och den

svärmiska blicken är given med något av Wilhelmsons trohjärtade och sanna framställningskonst.”

Man kan utgå ifrån, att Karin Anderson målades med förståelse och kärlek. Hushållerskan på Sämsholm omfattades nämligen med stor sympati av Arosenius. Hon var en skicklig matmamma, som vann Arosenius hjärta. De var ofta inbegripna i djupa resonemang. Arosenius hade stark känsla för enkla och okonstlade människor och hade då lätt att få kontakt. Mot allt, som han tolkade som brackighet, markerade han avståndstagande.

Fröken Karin Anderson på Sämsholm var nu ingen dussinmänniska. Hon skrev till och med böcker. 1909 gav hon ut ”En hushållerskas poesi” och 1913 ”Filosofiska betraktelser på vers och prosa af en olärd kvinna.”

En dikt är skriven ”Till Ivar Arosenius minne”. Hon skildrar begravningen och de efterlämnade:

*På allt göts solens milda glans
på blommor, kullar, vacker krans
På korset, kvinnan, barnet, allt
på barnets tjusande gestalt*

I olika sammanhang har det gjorts gällande att verklighetens kakelugn på den berömda tavlan ”Flickan och ljuset” fanns på Sämsholm.

Flertalet förståsigpåare är emellertid eniga om, att motivet hämtats från den unga familjen Arosenius´ stuga i Älvängen.

Åtminstone ytterligare ett verk har bestyrkt anknytning till Sämsholm. När Carl Andersson, ”Kräftkungen” kallad, 1912 förvärvat Sämsholm hittade han vid storstädning på vinden en egendomlig målning, ”Ein Mord”.

En underligt klädd man går över Sämån och i hans fotspår flyter blod. En gammal gumma i trädet – påminnande om den som John Gottowts solnedgång ”förstärktes” med – en avgrundsande som tittar upp ur det mörka vattnet och längst upp Guds vakande öga... Mycket talar för att ett övermålat motiv finns på tavlan. Alldeles uteslutet är det väl inte, att fler målade Sämsholmsgäster än Arosenius kan ha haft sina penslar med i förverkligandet.

Äktheten ifrågasattes till en början, men sakkunniga har senare konstaterat att ”Ein Mord” är ett – om än ofullbordat – Aroseniusverk.

Efter Carl Anderssons död såldes tavlan på auktion våren 1962 och ropades då in av Svante Andersson. I dag ägs den av Anders Andersson och finns på Sämsholm.

Nämnas kan, att ”Lillans bilderbok”, ett linjerat skolhäfte på 47 blad, ritades på Sämsholm 1907. I den förekommer Lillan själv, Pappa och Mamma, Huset, Båten, Mannen med den röda näsan, En glad ko, En ledsn katt och så vidare. Häftet kan ses som föregångare till ”Kattresan” (1908).

En konstens pionjär

Som slutvinjett vill jag rikta uppmärksamheten på en konstnärsgärning av banbrytande format med starka band till Gäsene.

Gustaf Wahlbom (1824 - 1876) tillbringade sin uppväxttid i Hov under mycket fattiga förhållanden. Armodet till trots lyckades han ta sig till Stockholm och förverkliga sina drömmar om att bli artist. Han blev en pionjär på bildsatirens område med xylografiska illustrationer som specialitet och grundade 1862 Söndags-Nisse, landets under flera år ledande skämttidning.

En kännare som Lena Johannesson tvekar inte att kalla Gustaf Wahlbom för vår genom tiderna främste bildsatiriker. Men i dag är han sorgligt bortglömd. Han nämns inte ens i flertalet detaljerade uppslagsverk.

Berättelsen om Gustaf Wahlboms levnadsöde innehåller många mörka inslag, särskilt från hans barndomstid. Jacob Gustaf Wahlbom var född i Gudhem. Föräldrar var mjölnaren Carl Gustaf Wallbom, född 1788 i Partille, och Sara Jacobsdotter, född 1790 i Slöta.

Carl Gustaf Wallbom hade stora bekymmer med bärgrningen, särskilt som hans hälsa var vacklande. Redan under Gudhemstiden bodde familjen inhyses, i Åkatorp. 1827 flyttade C G Wallbom med hustru och son till Knipe i Skölvne. I början av 1832 avled han till följd av lungrot.

Änkan och den lille pojken bodde först inhyses under Hovs Herrgård. Efter husförhör 1835 noteras i kolumnen för anmärkningar, att ägaren till Hov Herregården ”protesterar mot dessa personers skrifning hos sig”. Ytterligare något år senare har de två hamnat vid socknens slut.

Någon ordnad skolgång blev det sannolikt inte tal om för gossen Gustaf. Han fick tidigt hjälpa till med brödfödan, främst som vallgosse. De konstnärliga anlagen tog sig tidigt uttryck. Han började rita av sin omgivning och en närboende godsägare, som upptäckt pojkens talang, uppmuntrade honom med ritmaterial. Publicisten Frans Hodell förmodar i en minnesruna, att träsnidaren Wahlbom ”föddes” vid bysnickarens hyvelbänk.

Gustaf Wahlbom gick i lära hos olika hantverkare, både skraddare, skomakare och snickare. Men när han som femtonåring 1839 flyttade till Borås, var det som skomakarlärling. Den titeln förekommer i inflyttningslängden för Hov 1842. Gustaf återvänder nämligen till Gäsene socknen för att tjäna dräng på Hovs Herrgård.

Året därpå blev livsavgörande för Gustaf Wahlbom. I Hovs husförhörslängd finns han antecknad som utflyttad till Stockholm den 16 oktober 1843.

Vägen till den konstnärliga framgången blev lång och mödosam i mer än en bemärkelse. Frans Hodell skriver:

”Vid nitton år blef honom stugan för trång. Han kastade vestgötapåsen – ej krämarpåsen, ty den skrattade han åt, nej den tarfliga matsäcken – på ryggen och vandrade till fots till Norrköping. Men det var nära att han huggit i sten den gången, om han

ej kommit på tanken att skära i svart papper. Han skar gubbar och taflor åt hvem som ville ha dem och förtjenade på det viset respengartill Stockholm, som länge hägrat för hans tankar.”

I Stockholm lyckades Gustaf Wahlbom – han hade vid det laget övergett stävningen Wallbom – anmärkningsvärt snart etablera sig. Tack vare inflytelserika vänner vann han inträde vid Konstakademien, där han blev en uppmärksammad och belönad elev.

BT-journalisten Bengt Rune Dungel kartlade i en artikel 1977 det mesta i Gustaf Wahlboms liv. Dungel gör en intressant iakttagelse. När Wahlbom kom till Stockholm, fanns sannolikt också hans välgörare från Gäsene där, godsägaren, som nu var riksdagsnotarie. Dennes namn var Carl Hasselrot – i början av 1840-talet verksam i Gäsene som tingsjurist och sedermera som häradshövding bosatt på Sämsholm. Hos Hasselrot i Stockholm hade Wahlbom så kallade matdagar.

Fig 3. Wahlbom som illustratör: xylografi i Svea 1856.

Vass och farlig penna

I "Den svenska boken" (Stockholm 1983) tecknar Lena Johannesson ett äreminne över Gustaf Wahlbom. Hans konstnärliga position var betydande och som politisk tecknare och xylograf erövrade han en både aktad och fruktad ställning. Som satiriker gisslade han överheten i både den populärt inriktade konservativa pressen och i rabulistpressen. Hans vassa och farliga penna och gravstickel satte djupa spår. I alla lägen slog han vakt om sin självständighet som bildjournalist.

Wahlboms bildlösningar betecknas av Lena Johannesson som djärva och fria i förhållande till akademiska doktriner. Han anpassade gravyrstilen efter det medium han arbetade för. Gustaf Wahlbom fann sig väl tillrätta i det unga frifräsargäng som

graverade för Söndags-Bladet på 1840-talet, och han tog med sig respektlösheten och nyskapar-andan, när han grundade Söndags-Nisse 1862. Den dåtida maktens representanter hukade sig besvärat inför de radikala illustratörernas anstormning. Humorn var dock det främsta vapnet, inte giftigheten. Söndags-Nisse hade som valspråk:

Alla sätt äro bra – utom de tråkiga.

När det blev typografstrejk en gång ändrades mottot till:

Alla sättare äro bra – utom de bråkiga.

Gustaf Wahlbom medarbetade som illustratör i Albert Bonniers ansedda folkkalender Svea (anmärkningsvärt med tanke på att Wahlbom inte drog sig för att i bild grovt kränka och förlöjliga judar) och i det stora verket ”Fregatten Eugenie's resa omkring jorden 1851 - 1853”. Här har Wahlbom ensam xylograferat de tjugofyra träsnitten.

Fig 4. Gustaf Wahlbom.
Vinjett till SöndagsNisse
1878.

En omständighet att fundera kring, är att Gustaf Wahlbom tilltalades av och utförde bilderna till Wilhelm von Brauns nidverser i ”Läsarepresten”. Kanske sammanträffade konstnären och skalden i Stockholm på 1850-talet. I så fall ventilerades säkert minnen från Gäsenebygden.

Gustaf Wahlbom beskrivs som en hjärtegod och vänfast människa. Med sina bitska bilder måste han ha sårat och retat åtskilliga av etablissemangets upphöjda företrädare, men tack vare sin blida personliga läggning tycks han ha sluppit agg och bitterhet av bestående art.

I en runa i Folkkalendern Svea återger författaren Axel Krook Wahlboms egna ord:

”Jag dör lugn i det glada hopp att jag icke har någon ovän”.

Kan man dö lyckligare, frågar Krook som avslutning i sin minnesartikel.

Källor

- Afzelius, Arvid August: Tidskriften Iduna 1812 (Neckens polska).
- Anderson, Karin: En hushållerskas poesi. Alingsås 1909.
- Anderson, Karin: Filosofiska betraktelser på vers och prosa af en olärd kvinna. Mariestad 1913.
- Asplund, Karl: Ivar Arosenius. Stockholm 1928.
- Borås Tidning, flera årgångar.
- von Braun, Wilhelm: Läsareprästen (ur kalendern Knut). Ill. upplaga. Stockholm 1849.
- Cederborg, C Aug: Hans Våghals. Göteborg 1945.
- Folkkalendern Svea 1877. Gustaf Wahlbom, runa av Axel Krook.
- Hallqvist, Britt G: Frågor till en Västgotapäst. Bl a i I Västergötland. Prosa och poesi (red Hugo Swensson). Stockholm 1955.
- Hasselskog, Nils: Grönköping i helg och söcken. Stockholm 1930.
- Hedberg, Frans (pseudonym Palle Block): Fyra år vid landsortsteatern. Stockholm 1857 - 58.
- Johannesson, Lena: Den inbrutna bildens entré. I Den svenska boken 500 år. Stockholm 1983.
- Lagerlöf, Selma: Nils Holgerssons underbara resa genom Sverige, andra bandet. Stockholm 1907.
- Lidén, Oskar: Svältorna. Lund 1949.
- Lindblad, Torsten: Kaleb Johnson. Svältornas fornminnesförening 1991.
- von Linné, Carl: Västgöta resa. Malmö 1978.
- Lothigius, Carl Axel Rudolf: Ur gamle Borgmästarens papper. Del I. En bakgrund. Stockholm 1914.
- Reenstierna, Märta Helena: Årstadagboken, tre volymer. Stockholm 1993.
- Romdahl, Axel: Ivar Arosenius. Stockholm 1944.
- Sandström, Sven G: Ivar Arosenius. Stockholm 1959.
- Strindberg, August: Sveriges Natur, Stockholm 1901. (Prosabitar från 1890-talet, Samlade skrifter 17).
- Svensson, Sven G: Gunnar Wennerberg. Stockholm 1986.
- Söndags-Nisse. 9 april 1876, runa över Gustaf Wahlbom av Frans Hodell.
- Wallin, Sigurd: Årstafruns västgotasläkt (Från Borås och de sju häraderna 1955).
- Wennerberg, Gunnar: Smärre dikter. Stockholm 1885.

Ett särskilt tack till Lilian Andersson på Stadsbiblioteket i Borås för värdefull hjälp vid sökandet efter material.

Kvarnar i Gäsene härad

Tore Lindström

Gäsene härads många åar och bäckar har under århundraden givit drivkraft åt skvaltkvarnar och större kvarnar. I varenda bäck med någorlunda fall stod skvaltorna som små grå oansenliga byggnader, men nu är de för länge sedan borta, inte en enda finns kvar som kan visa dagens generation hur de såg ut. Går man utefter bäckarna kan man på många ställen hitta lämningar efter dämmen, grundstenar och kanske någon kvarnsten, vilka utgör de sista spåren efter vad som en gång var ett rikt inslag i bygdens liv. Namn som Kvarnbäcken och Kvarnegärde är också påminnelser om tidigare kvarnverksamhet.

Då den vattendrivna kvarnen gjorde sitt intåg i Sverige under tidig medeltid innebar den en teknisk revolution i bondesamhället. Sedan urminnes tid hade all malning av säd utförts på handkvarn, ett tungt och monotont arbete som föll på kvinnornas lott att utföra.

Med vattenkvarnen kunde bonden under vår- och höstflod mala hela årsbehovet av mjöl, och då blev det också möjligt att baka större mängder bröd som räckte i flera månader. Varje hushåll fick i princip tillgång till en kraftkälla, som utförde det tidigare så mödosamma arbetet att mala säden.

Skvaltkvarnen blev den typ av kvarn som först kom till användning i Gäsene härad och som blev allmogens husbehovskvarn. Vattendragen utforskades efter lämpliga kvarnfall, helst belägna så nära den egna gården som möjligt. I Hudene erbjöd Nossan flera lämpliga fall och här låg tolv kvarnar i en lång rad, ”det var kvarn intill kvarn så långt strömmen räckte” berättas det.¹⁾ Även i de andra större åarna, Lidån, Vimleån och Sävån utnyttjades varje tänkbart kvarnfall, vartill kom alla de små bäckskvaltorna i Kvarnbäcken, Stålarpa bäck, Lillån och många andra mindre vattendrag.

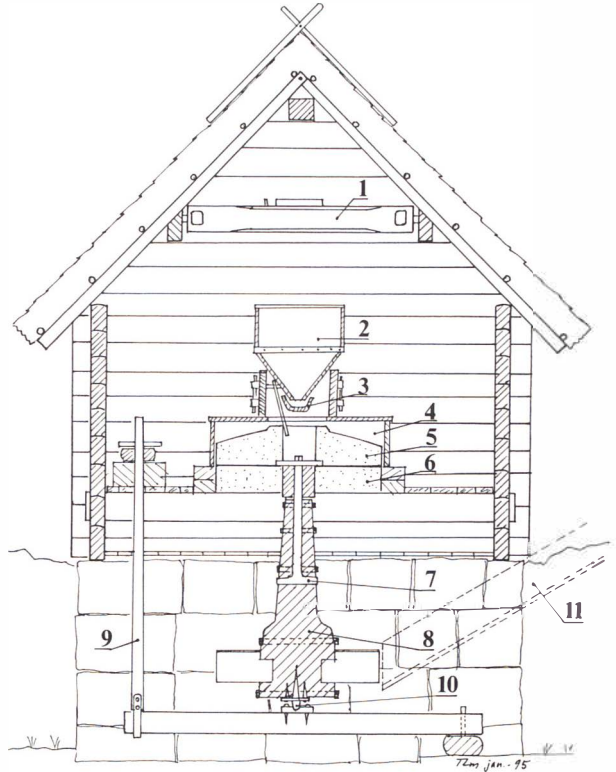
Skvaltkvarnen hade med dagens mått en blygsam kapacitet. Från Hudene berättas att kvarnstenarna ibland inte var mycket större än de, som förekom i gamla handkvarnar.¹⁾ Trots sin enkelhet kom dock skvaltkvarnarna upp i en kapacitet som överträffade handmalningen många gånger om. Så länge kvarnen hade vattentillgång kunde den ju mala dygnet om utan att förtrötts. Kvällar och nätter utnyttjades med viss förkärlek, då många ansåg att vattnet hade större kraft om natten. På många platser i landet, t ex i Kinnarumma socken, berättas att det förut var en allmän tro bland de äldre att ”vattnet ä mö starkare när dä ä mört”.²⁾

Vattenkvarnarnas exakta ursprung är okänt, men både litterära källor och arkeologiska fynd visar, att det fanns en högt utvecklad teknik för kvarndrift i det romerska riket under de första århundradena e Kr.

Från medelhavsområdet spred sig vattenkvarnarna långsamt norrut och nådde

Fig 1. Genomskärning av skvaltkvarn (fotkvarn) från Möllebäck, Istorps sn, Älvsborgs län. Kvarnen står numera på Borås Museum. Kvarnarna i Gäsene härad var av liknande konstruktion och bestod av en lutande vattenränna från kvarndammen till det horisontella vattenhjulet samt ett kvarnhus som innehöll ett parkvarnstenar. 1. Vindstock (för resning av överstenen vid hackning av malytan).

2. Kvarntratt (här hällde man i den säd som skulle malas). 3. Kvarnsko (skakade fram sädeskornen till hålet i överstenen). 4. Kvarnkar. 5. Översten (löpare). 6. Understen (liggare). 7. Långjäm. 8. Hjulstock med skovlar (vattenhjul). 9. Lättstång. 10. Bottendubb med lager. 11. Vattenränna.

Sverige i slutet av 1100-talet eller början av 1200-talet.³⁾

Forskarna anser att nordborna bör ha lärt känna vattenkvarnar på sina vikingafärder och tagit kunskaperna med sig hem. Även munkarna, som kom till Sverige på 1100-talet, torde ha haft betydelse för kvarnarnas införande och spridning. Arkeologiska fynd av kvarnar har gjorts bl a vid Varnhems kloster, Gamla Lödöse och Helgeandsholmen i Stockholm, men mycket spännande kvarnhistoria finns fortfarande gömd i den svenska jorden och väntar på att bli klarlagd av arkeologerna.

När de första kvarnarna kom till Gäsene härad finns det endast sparsamma uppgifter om. Den tidigaste handling som påträffats är en skrivelse från 20 juli 1347 där Önder i Närunga, Östen i Ornunga m fl på tinget utsedda synemän avger ett intyg om grävningen av ett dike vid Hovsbro "från översta dammen och nedom kvarnhuset".⁴⁾ Ett annat tidigt dokument är ett pergamentsbrev år 1462, där riddaren Tord Bonde Filipsson gav sin hustru Carin Knutsdotter Tre Rosor Säms gård i morgongåva samt Björstorp med torp och kvam, Fölene en gård med kvam etc.⁵⁾

Även om uppgifterna är knapphändiga tyder de på att det fanns enstaka vattenkvarnar i området på 1300 - 1400-talet.

I och med jordeböckernas tillkomst i mitten av 1500-talet ökar våra kunskaper om kvarnarnas förekomst. Där förtecknades alla jordegendomar med uppgift om man-

tal, grundskatt och även innehavet av kvarnar. Följande gårdar fanns tidigt antecknade som ägare till kvarn: Haga i Molla socken enligt jordebok 1547, Broddarp 1560, Långared i Ljurs socken 1560, Stommen i Hudene 1563, Lars Hanssons kvarn i Hudene 1563 och Tångbacken i Närunga socken 1563.⁶⁾

Från slutet av 1600-talet finns en intressant och detaljerad källa om kvarnarna, nämligen Kvarnkommissionens protokoll. I Gäsene, Kullings och Ås härader för rättades kommissionen i juni 1699 med uppgift att rannsaka och döma över kvarnar i allmänningsåarna samt att kontrollera att väder- och skvaltkvarnar inte var till men för de gamla tullkvarnarna och minskade deras inkomster. Nossan och Lidan kallades allmänningsåar som kommissionen ansåg vara kronans egendom, och kvarnarna i dessa åar skattlades enligt instruktionen.⁷⁾ Kommissionen skattlade för övrigt också kvarnarna i Vimleån och Säveån – de enda som undgick skattläggning var de kvarnar som låg på enskild frälse mark samt de som specificerades som skvaltor. I de tre häraderna gjorde kommissionen en noggrann genomgång av alla kvarnar. Gäsene hade följande kvarnar år 1699:

fotkvarnar	56
kronokvarnar	9
mjölkvvarnar	3
skvaltor	32
väderkvarnar	4
<u>sågkvarnar</u>	<u>3</u>
Summa	107

De som kallades fotkvarnar, kronokvarnar och mjölkvvarnar låg alla vid Nossan, Lidan, Vimleån och Säveån. De påfördes av kommissionen en skatt av 1 till 4 skäppor spannmål per år vilket nog inte var så betungande, eftersom kvarnarna hade så god vattentillgång att de kunde mala en stor del av året.

En grupp om 32 kvarnar antecknades till namnet och betecknades skvaltor. De skulle tjäna till hemmanens underhåll och blev fria från skatt, fast med den reservationen att de enbart fick mala till husbehov vid ett vite av 40 mark silvermynt. De nio kvarnar som var särskilda lägenheter, t ex Hårdakvarn, Kullakvarn och Stoms kvarn infördes i jordeboken som kronokvarnar.

Tekniskt sett finns ingen skillnad mellan fotkvarnar och skvaltkvarnar, de är båda av den typ som visas på fig 1. Skillnaden ligger däri, att de som kommissionen kallade fotkvarnar skattlades och tilläts att mala åt andra, medan skvaltorna endast malde till husbehov och därför befriades från skatt. Möjligen var en del av fotkvarnarna större än skvaltorna, men i övrigt var de helt lika.

Inte en enda hjulkvarn finns i kommissionens protokoll, utan alla de 100 vattenkvarnarna tycks ha varit av typen skvaltkvarnar. Det skulle dröja till 1800-talet innan hjulkvarnarna blev allmänna. De fyra väderkvarnarna fanns vid Stomlanda,

Mollungen samt Nord - och Södergården i Ornunga. De var små kvarnar som nyttjades för husbehovsmalning och befriades från skatt liksom skvaltorna. Att de sattes upp måste ha berott på att lämpliga kvarnfall saknades.

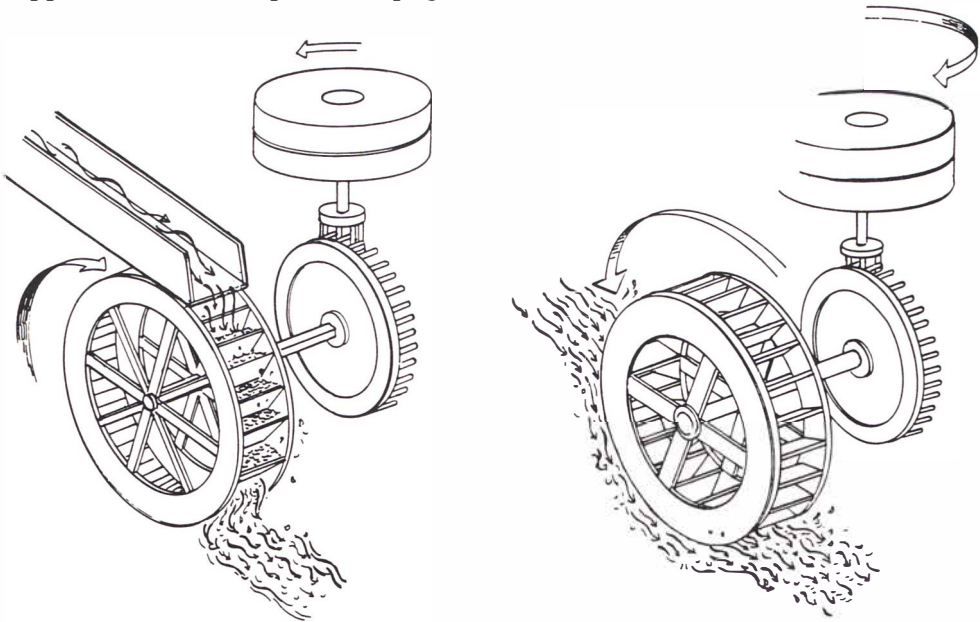

Fig 2. Principbilder av kvarnar med överfalls- och underfallshjul. Teckningar Carl-Otto Schander 1992.

De så kallade sågkvarnarna hade bara ett sågblad och drevs av underfallshjul.⁸⁾ Trots sin enkelhet innebar de, liksom skvaltkvarnarna, ett tekniskt genombrott som i högsta grad underlättade arbetet.

De första skvaltkvarnarna fick namn efter den bonde som byggde kvarnen, t ex Gustafs kvarn i Vimle och Torbjörns kvarn i Hudene. De hade i allmänhet ingen anställd mjölnare, utan bonden skötte själv malningen. Eftersom skvaltkvarnen hade en så enkel konstruktion kunde en händig bonde själv sätta upp en sådan. Virke hade han själv och arbetskraften var gratis. Vad som i övrigt behövdes var en del smide, som antagligen kunde skaffas i byn, och två kvarnstenar. På 1800-talet köptes kvarnstenarna från Lugnås kvarnstensbrott nära Mariestad, men varifrån de tidigaste stenarna kom är inte helt klarlagt. Fynd vid gamla kvarnplatser tyder på att lokala stenbrott förekommit.

Ibland gick byborna ihop och byggde en gemensam kvarn, t ex Lystorps by, som på 1600-talet hade "en fotqvarn" i Nossan.

Hjulkvarnarna som kom senare var mera komplicerade och byggdes av speciella kvarnbyggmästare. Ett namn som påträffats i äldre handlingar är Gustaf Larsson från Granared.

I Kvarnkommissionens protokoll 1699 upptages inte mindre än 43 kvarnar som

helt öde. Några av dem försvann för gott och föll i glömska, andra rustades senare upp och fortsatte sin verksamhet efter kortare eller längre perioder ”i ödesmål”.

Om två kvarnar i Hällestads socken säges i ett protokoll 1743: ”Berättas nu som wid förra jordrannsakingen att dessa ödeqvarnar aldrig mera kunna uppbyggas emedan icke en gång finnes tecken till var de stått”. Av samma protokoll framgår att orsaken till många kvarnars ödesmål var för dåligt kvarnfall.⁹⁾

Under mitten av 1800-talet bröt en ny tid in. Genom laga skiftet omkring 1850 fick varje gård sina ägor samlade, vilket möjliggjorde ett rationellare jordbruk. Ny mark odlades upp och genom den stigande levnadsstandarden ökade kravet på bättre mjöl. Skvaltorna övergavs eftersom nya, större kvarnar byggdes på många platser. Nu kunde bonden bege sig med sitt mäldlass till närmaste större kvarn och få malet på dagen, i den egna husbehovskvarnen fick han passa på att mala under vår- och höstfloden. Det kunde bli åtskilliga dagars och natters väntan medan skvaltvarnen långsamt malde årets skörd. Med de nya vindar som blåste tog detta för mycket av bondens tid, och husmödrarna ville dessutom ha det bättre mjöl som tullkvarnarna kunde erbjuda.

Det vertikala vattenhjulet kunde driva betydligt större kvarnstenar än vad ”fothjulet” orkade med, och många tullkvarnar hade dessutom två eller tre par stenar, vilket gjorde att en enda tullkvarn malde långt mer än flera skvaltvarnar tillsammans. När bonden for med sitt kvarnlass till kvarnen visste han att det ändå kunde ta lång tid, trängseln var ibland stor vid kvarnen, men resan innebar också ett visst nöje eftersom han skulle träffa vänner och bekanta och få höra senaste nytt från andra byar. Bönderna som förde säd till kvarnen fick som ersättning för malningen lämna en del av säden till mjölnaren. Den taxa som tillämpades i Gäsene härad var 2 kappar på tunnan, vilket var kvarnens inkomst. Det gick 32 kappar på en tunna och betalningen utgjorde alltså ca 6 % av mälden, av detta skulle Kronan ha en fjärdedel i skatt.¹⁰⁾ Denna betalningsform, tullen, användes under flera århundraden och gav upphov till benämningen tullkvarnar.

I och med tullkvarnarnas tillkomst blev det yrkesmjölnare som skötte malningen. I vissa fall var kvarnägaren själv mjölnare och hade då bara ett litet jordbruk.

Den första kvarn i Hudene som byggdes om från fotkvarn till hjulkvarn var Knutse kvarn som ägaren till Ollestads säteri, baron Georg von Knorring, satte upp omkring 1730.¹⁾ I mitten av 1800-talet hade alla kvarnarna i ”Huda ström” byggts om till hjulkvarnar, likaså i Vimleån.

I Lidan ändrades Brusheds skvalta till tullkvarn, likaså Broddarps som sedermera kallades Starekulla kvarn och drevs av ”vasshjul” ända till 1941.¹¹⁾ Moddarps kvarn kallades 1699 ”en liten fotqvarn” men byggdes senare om till hjulkvarn.

Även fotkvarnar i Sävåän förändrades till hjulkvarnar, t ex Långareds säteris och Ljur Stommens kvarnar. Ljunga kvarn i Od, som varit skvalta 1699, malde för tull 1787. Konkurrensen mellan tullkvarnarna var hård allteftersom fler och fler bygg-

des. När Sverkelstorps kvarn i Säms socken skattlades 1851 fanns inom 1,5 mils radie Ljunga kvarn i Od, tre kvarnar i Vimle by, Kullakvarn, Hårdakvarn, Brus-heds och Starekullakvarnar, Hudene kvarnar med 10 par stenar samt Knipe eller Hofsbro kvarn.¹²⁾

Tekniska nyheter blev ibland konkurrensmedel, t ex de så kallade siktkvarnarna som installerades för att kunna framställa finare mjöl. När Knutse kvarn i Hudene begärde skattläggning på ett par stenar för siktmalning år 1863, framhöll kvarnägaren Johannes Pettersson att det blivit en tävlan bland alla kvarnar i regionen att skaffa sig ”mældelag” (kundkrets), och för att kunna behålla sitt gamla mældelag ansåg Pettersson att siktstenar var en nödvändighet. Synerätten instämde och tillstyrkte.¹³⁾

1851 fanns det bara 6 skvaltkvarnar kvar medan tullkvarnarna var 34 till antalet. De flesta av dessa stod på urgamla kvarnplatser där det tidigare funnits en skvaltkvarn. Det är lätt att tappa tidsperspektivet, men skvaltkvarnarna var faktiskt i bruk i 500 år – ett halvt årtusende!

1995 finns en enda vattendriven kvarn i drift, Stoms kvarn eller Hudene kvarn som den nu kallas. Den omtalas i jordeboken 1563 och här har alltså funnits kvarn i över 400 år.

Kvarnar i Vimleån

Vimleån bildar avlopp för sjöarna Sandsken och Sämsjön. Efter utflödet ur Sämsjön rinner den först norrut, sedan västerut och förenar sig med Nossan i Hudene socken. Ån har haft många namn beroende på i vilken socken man befann sig: Sämån, Säms bäck, Vimleån, Sibbarps å och Källungaån. Under sin färd norrut bildar Vimleån inga imponerande fall för kvarndrift, men kvarnbyggarna löste problemen genom att bygga dammar och använda underfallshjul som inte kräver några ansenliga fallhöjder.

På *Sämsholms* ägor, där ån har sin början, finns inga spår efter fotkvarnar. Det dröjde till 1875 eller 1876 innan vattendrivna anläggningar byggdes, först stärkelsefabrik och benstamp, kort därefter kvarn och såg. Anläggningen blev inte så långlivad utan lades ned 1911 eller 1912.

I samma socken fanns nästa kvarnställe vid *Sverkelstorp*, i äldre tider en frälsegård under greve Christopher Gyllenstierna, under 1800-talet tillhörande Sämsholm. I den närliggande Vimleån hade gården år 1699 en fotkvarn, som på 1800-talet byggdes om till tullkvarn. Vattenfallet var ytterst obetydligt, bara 11 tum (0,27 m), men räckte i alla fall till för att driva kvarnens vattenhjul. 1856 ersattes detta med ett jättelikt hjul av 5 m diameter och fallet höjdes för att kunna driva ytterligare ett par kvarnstenar.¹⁴⁾ Kvarnen sköttes av en yrkesmjölnare. Vägen mot Sämsholm gick tidigare längre västerut och korsade ån vid kvarnplatsen, där man kan se grundstenarna efter kvarnen och en såg. Genom dämningen vid kvarnen bildades

Fig 3. Tage och Valter Johansson utanför sin kvarn, Vimle kvarn, i samband med dess nedläggning 1 januari 1976. Denna kvarn byggdes år 1934 och ersatte en vattenhjulsdriven kvarn från 1865. Foto Lennart Mårtensson, Borås Tidning (BT 31.12.1975).

Fig 4. Sibbarps kvarn omkring 1910 - 1915. Längst till vänster Sibbarps ägare Klas Svantesson, en kund med sina söner och i dörroppningen mjölnaren Karl Nilsson. På trappan står de två mjölnardrängarna. Foto Richard Sandberg.

ett stort vattenmagasin i en sänka ovanför kvarnen, men marken odlades upp på 1880-talet och i samband därmed lades kvarn och såg ned.

Från Sverkelstorp är det inte långt till *Vimle*. På laga skifteskartan över Vimle by 1848 - 1850 ser man hur husen ligger samlade i en klunga på kullarna väster om Vimleån, där byn under ett par hundra år hade tre kvarnar i rad. Kvarnarna finns med i Kvarnkommissionens protokoll 1699 som fotkvarnar. De byggdes alla om till hjulkvarnar i mitten av 1800-talet men var fortfarande små kvarnar med bara ett par stenar. Yrkesmjölnare skötte alla tre kvarnarna.¹⁵⁾

Trots alla förändringar finns fortfarande en del av den gamla kvarnkulturen kvar i denna vackra by. Den sydligaste av de tre kvarnarna, Vimle Gategårdens kvarn, låg i Säms socken och är nu borta, men man kan fortfarande se grundstenarna vid den forna kvarnplatsen. Vimle Skattegårds kvarn moderniserades 1865 av häradshövding Hasselrot på Sämsholm och har under 1900-talet levat kvar som Vimle kvarn.¹⁶⁾ Kvarnstenarna drevs med vattenhjul till 1934, då turbiner fick ersätta "vasshjulen". Bröderna Tage och Valter Johansson tog vid som mjölnare efter sin far 1934 och drev kvarnen till 1976, då den lades ned.¹⁷⁾ Kvarnen och kvarndammen finns ännu kvar helt intakt som en fin kulturmiljö. (Fig 3)

Följer man ån från Vimle kvarn kommer man strax till ytterligare en kvarnplats intill vägen mot Eriksberg, en skylt markerar platsen. Här låg tidigare Vimle Västergårds tullmjölkvarn, som ägdes av kammarherre H Fock på Höverö. Kvarnen revs vid sekelskiftet och kvarnfallet kom under vatten då Vimle kraftstation byggdes 1919. En turbin från Borås Mekaniska Verkstad drev generatoren, men den snurrar inte längre, kraftstationen såldes på 1940-talet och är nu nedlagd. Maskinhuset och kraftverksdammen är dock kvar och bildar en idyll där kniporna trivs.¹⁸⁾

Efter ytterligare ett par kilometers färd utefter ån kommer man till *Bjälkareds* kvarnplats. Här fanns 1699 en fotkvarn tillhörande greve Axel Lilja på frälsegården Bjelkared. Kvarnen fick en mycket måttlig skatt av Kvarnkommissionen, bara en halv skäppa spannmål om året, eftersom den tydligen var bristfällig. I protokollet skrevs "af helt ringa willkor".

1858 hölls syn på platsen eftersom kvarnen utan tillstånd byggts om till hjulkvarn. De lantbrukare som hade marker vid ån ovanför kvarnen förklarade att de helst såg kvarnen utrivna, eftersom deras madängar då skulle kunna dikas ut och odlas upp till åker i stället för att översvämmas vid vårfloden. Synen slutade med att kvarnen fick fortsätta sin verksamhet, men så småningom segrade i alla fall jordbrukets intressen och kvarnen lades ned.¹⁹⁾ Nu visar en skylt var kvarnen stått.

Efter Bjälkared gör Vimleån en sväng mot nordost och når en kilometer senare *Sibbarp*. Vid den gamla häradsvägen ligger Sibbarps kvarn, årtal 1890 ovanför den vackra pardörren visar att kvarnen faktiskt är över 100 år gammal. För övrigt såg jag att en hästsko satt fastspikad ovanför dörren – i gamla tider ansågs ju järn och stål hålla de onda makterna borta. (Fig 4)

Tidigare fanns två stora vattenhjul på kvarnväggens utsida, det ena var i bruk till 1948 fast turbiner funnits att tillgå i femtio år.²⁰⁾ Trots vinterns problem med nedisning av vattenhjulen var de flesta kvarnägare konservativa, de såg fördelar med den gamla tekniken och behöll den i det längsta.

Första gången kvarn omtalas i Sibbarp var 1699. Kvarnkommissionen konstaterade då att den var öde och anmärkte att den inte kunde byggas upp på grund av dess ringa fall. 1727 byggdes en liten skvaltkvarn, men 1743 var kvarnen åter öde och befallningsmannen berättade att den aldrig skall kunna byggas upp igen ”för ringa falls skull”.^{21,22)}

1890 byggdes den nuvarande kvarnen av Svante Johansson och hans son Klas Svantesson. De insåg att ett tidsenligt kvarnverk inte kunde byggas på den gamla kvarnplatsen och lät därför gräva en kanal längs Vimleån på en sträcka av ett par hundra meter samt flyttade kvarnen söderut, varigenom fyra meters fallhöjd erhöles. Genom den högre fallhöjden kunde de använda överfallshjul som utnyttjade vattenkraften bättre än underfallshjul. Kvarnen hade en anställd mjölnare och anlätades av många i orten liksom ramsågen som byggdes 1904. 1967 lades verksamheten ned, men nuvarande kvarnägare använder idag turbinen för att producera elektricitet, så Vimleåns energi utnyttjas ännu även om kvarnstenarna stannat. Vid Sibbarps gård har också bedrivits lantbruk.

Kullakvarn ligger en kilometer nedanför Sibbarps kvarn vid vägen mellan Sibbarp och Källunga (Fig 5). Förutom kvarnen finns här också ett sågverk uppfört 1895, två bostadshus och stallbyggnad. Omkring 1865 köpte Anders Andersson Kullakvarn och rustade upp den. Han köpte även Hårdakvarn i närheten.

Anders Andersson var först mjölnare på Sverkelstorp och arrenderade sedan Druvofors kvarn i Borås, där han blev den siste mjölnaren innan fabrik byggdes. Han flyttade då till Ålgårdens kvarn som han arrenderade i fem år. En dag kom en bonde som ägde Kullakvarn till Ålgården med ett lass säd, och det slutade med att Anders Andersson köpte Kullakvarn av honom.²³⁾

Alfred Andersson och Anders dotter Amanda Andersson övertog kvarnen 1881 och drev den till 1925 då de överlät den till sin son Sven, vars son Sture Andersson blev den siste mjölnaren innan kvarndriften lades ned 1957.

Förutom kvarn- och sågrörelse har Kullakvarn också haft jordbruk. Kvarnen har gamla anor, den omtalas redan i jordeboken 1608, men först i mitten av 1800-talet blev den tullkvarn. Från 1840 till 1910 drevs den med två vattenhjul, sedan med turbin.

Fortsätter man vägen mot Källunga korsar man efter ett par kilometer Vimleån på en vacker valvbro. Till vänster skimtar man kvarndammen och den röda kvarn- och sågbyggnaden vid *Hårdakvarn* samt ett vitt bostadshus. (Fig 6)

Kvarndriften här upphörde omkring 1965, men sågverket är igång och där bedriver ägaren Rune Andersson sågning på samma sätt som han och hans far gjort i

Fig 5. Kullakvarn omkring 1952. Vid kvarntrappan Sven Andersson och sonen Sture.

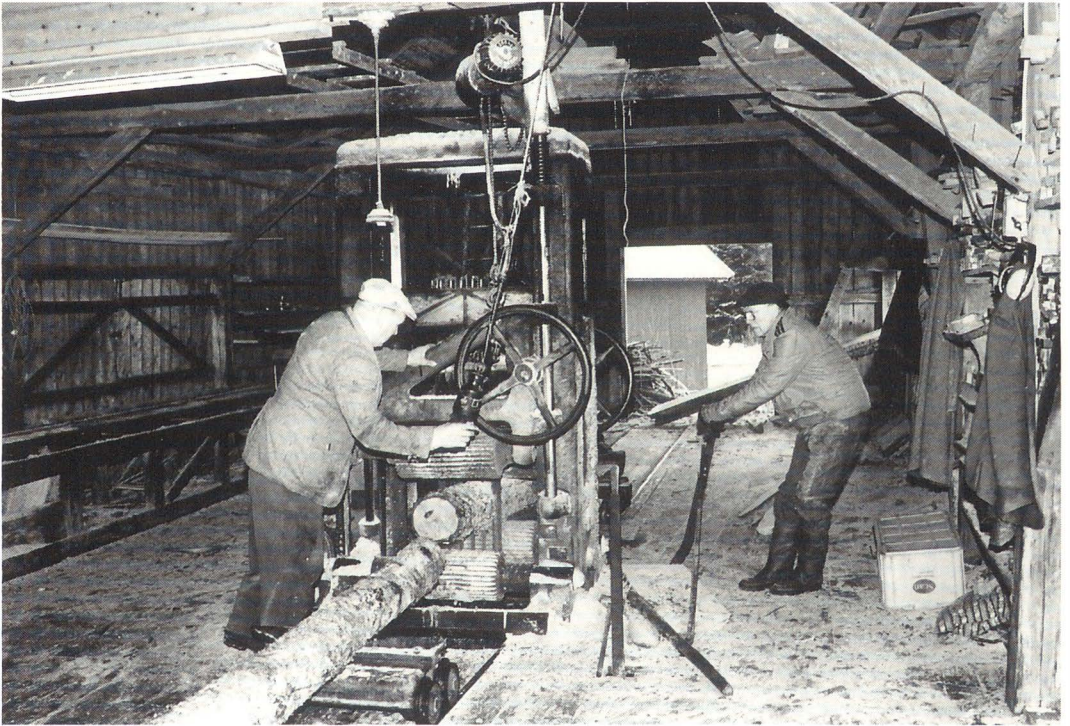

Fig 6. Rune Andersson, Hårdakvarn, sågarbjörk tillsammans med Alf Ericsson, Tostared den 4 mars 1995. Foto Tore Lindström.

sextio år. Sågen byggdes år 1900 och hade redan då turbin som drev sågramen, det torde vara en av de första turbinerna i Gäsene härad. 1936 - 1937 installerades ny sågram och turbin och sedan dess har sågverket varit igång varje år och fungerar fortfarande perfekt. Rune och hans far Ture skötte ensamma såg och kvarn, det var säkert långa arbetsdagar. Ture Andersson arbetade som vanligt i sågen till sin sista sommar då han var 84 år, och nu fortsätter Rune Andersson, även om han passerat pensionsdagen för ett bra tag sedan. Han började arbeta då han var 14 år och har hållit på i 60 år. Hårdakvarn har också haft ett mindre jordbruk. Så sent som för två år sedan hade Rune två kor, men nu inskränker sig husdjuren till några höns.

Kvarnen har aldrig haft turbin, utan de tre stenparen har drivits av ett vattenhjul. Den bastanta hjulaxeln av ek sitter fortfarande kvar, men vattenhjulet gick sönder för ungefär 30 år sedan och då tyckte Rune att det var lämpligt att lägga ned kvarnrörelsen. Antalet kunder hade minskat, eftersom de flesta skaffat hemkvarnar, och lönsamheten gick ner.

Under kvarnens verksamma tid kom kunder med sina spannmålslass ända från Eriksberg, Alboga och Grolanda. Ofta stannade bönderna kvar tills deras säd var malen, och väntetiden som kunde bli dagslång fördrevs då i kvarnkammaren, där man ventilerade senaste nytt och berättade historier. För kundernas hästar fanns ett kvarnstall med fyra spiltor.

Rune Anderssons farfarsfar köpte Hårdakvarn omkring 1870, efter honom övertog sonen Alfred rörelsen, sedan tog Ture vid, och nu är det Rune som är fjärde generationen.

För länge sedan fanns i närheten ytterligare en kvarn, Källunga Biskopsgårdens kvarn, som låg i samma ström. På 1600-talet slogs de båda samman till en kvarn som behöll namnet Hårdakvarn, omtalad redan i jordeboken 1608.

Med hjälp av hembygdsföreningarna i Källunga och Skölvene pågår nu ett arbete för att bevara den gamla kvarnmiljön. Virke till ett nytt vattenhjul sågades före påsk 1995 och kvarnmaskineriet skall rustas upp, så snart mal nog kvarnstenarna igen – åtminstone ibland – för att visa hur det såg ut för 30 år sedan. Därmed är första steget taget att rädda en genuin kvarnmiljö med anor nära 400 år bakåt i tiden.

Källor

- 1 Från Borås och De Sju Häraderna 1954 s 37 - 44. Linnar Linnarsson: "Huda ström" och kvarnar.
- 2 Landsmålsarkivet Uppsala: ULMA 7006 s 10. A Henriksson, Kinnarumma 1934.
- 3 Sven B Ek: Väderkvarnar och vattenmöllor, s 99.
- 4 B E Hildebrand: Svenskt Diplomatarium del 5:2 nr 4203.
- 5 Västergötlands Fornminnesförenings Tidskrift II:8:133.
- 6 Ortnamn i Älvsborgs län del VI, Gäsene härad.
- 7 Åke Holmbäck: Kvarnkommissionerna s 137f.

- 8 Benämningen sågkvarn förekommer ännu i tyska och engelska språket, där det heter Sägemühle resp sawmill.
- 9 Landsarkivet i Göteborg (GLA), Häradsskrivaren i Kullings fögderi vol. 3, Jordrannsaking i Gäsene hd 1743 s 101 H.
- 10 Västgötabygden 5/1991 s 96 - 100, Åke Möller: De gamla spannmålsmått.
 1 tunna = 146,6 l
 1 kappe = 4,6 l (1 tunna = 32 kappar)
 1 skäppa = 29,3 l (efter 1638: 5 skäppor på tunnan)
 1 tunna råg beräknades väga 120 kg
- 11 Västgötabygden 3/1991 s 56 - 60, Lennart Jacobsson: Kulturnämnd på kvarnresor.
- 12 GLA: Häradsskrivaren i Kullings fögderi vol 4, Redogörelse över skattläggningsmål 1851.
- 13 GLA: samma volym, Skattläggningsmål 1863.
- 14 GLA: samma volym, Skattläggningsmål 1851 och 1856.
- 15 Borås Stadsbibliotek, Husförhörslängder Gäsene hd.
- 16 Älvsborgs Länsmuseum, Kulturhistorisk byggnadsinventering 36 Herrljunga kommun s 378.
- 17 Borås Tidning 21.12.1975.
- 18 GLA: Handlingar från Borås Mekaniska Verkstad.
- 19 Synerätsprotokoll 25 september 1858.
- 20 Samma som not 11 och 16 (s 374).
- 21 GLA: Häradsskrivaren i Kullings fögderi vol. 3 Extrakt av 1728 års jordrannsaktionsprotokoll s 55 H.
- 22 GLA: samma volym Jordrannsaktionsprotokoll 1743.
- 23 Borås Tidning 13.9.1950.

Fotografier och teckningar publiceras med benäget tillstånd av:

Ingvar Sandberg, Annelund (Sibbarps kvarn)

Borås Tidning (Vimle kvarn)

Sture Andersson, Lerum (Kullakvarn)

Carl-Otto Schander, Borås (teckningar av över- och underfallshjul)

Armaturfabriken TA i Annelund/Ljung

Arne Stendahl

TA
HYDRONICS
INCENTIVE GROUP

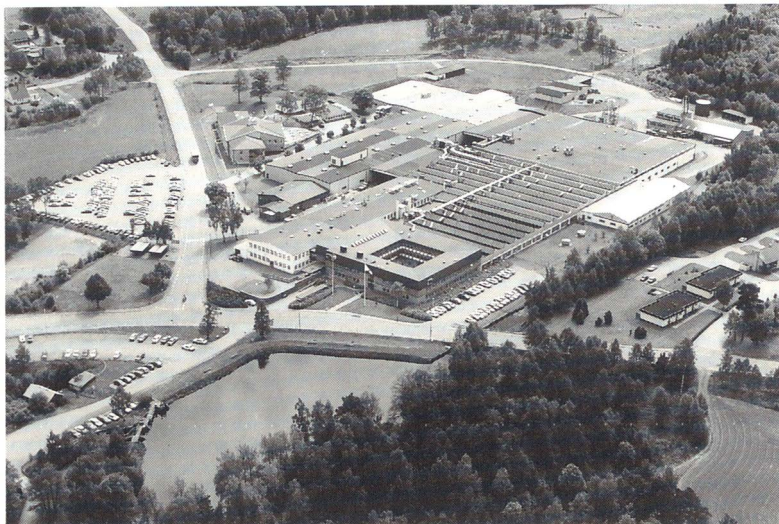

Fig 1. Fabriken i Ljung är en högmodern och effektiv anläggning som idag sysselsätter i medeltal 645 personer. Den totala lokalytan är 35 000 m².

En svensk idyll med världsrykte

Mitti Gäsene, som fr o m 1974 ingår i Herrljunga kommun, ligger Annelund, två km från stationsområdet Ljung, som också är ortens postadress. Det är ca fyra mil från Alingsås, Borås, Ulricehamn och Falköping. Villasamhällena Ljung och Annelund är idyllen med tillsammans omkring 1 400 invånare och naturen inpå knutarna. Där finns allt det väntade: låg- och mellanstadieskola, daghem, församlingshem, brandstation, idrotts- och simhall, bensinstation, post och bank. Där finns också det mest oväntade. Mitt i lugnet och småskaligheten reser sig en sjudande jätte: armaturfabriken, som i vardagslag kallas TA.

Här kan man skryta med att ha varit i branschen sedan 1875, och att idag vara en av Europas största tillverkare av VVS-armatur med ett världsrykte som står för kvalitet, uppfinningsrikedom och oslagbar kunskap. 645 kvinnor och män gör inte bara ett jobb i en fabrik och på ett kontor i Ljung. De håller också Sveriges roll som ledande industriland levande runt om i världen.

Före fusionen med Tour Agenturer AB 1977 var firmanamnet A H ANDERSSON & Co AB. Företaget benämndes då AH eller AHA. Därefter var firmanamnet TOUR & ANDERSSON AB (TA). Vid senaste årsskiftet (1994/95) delades TA upp i två helt separata bolag, varvid (hittillsvarande armaturdivisionen) Ljungfabriken med tillhörande filialfabrik i Kungsör bildar ett bolag med namnet TOUR & ANDERSSON HYDRONICS AB.

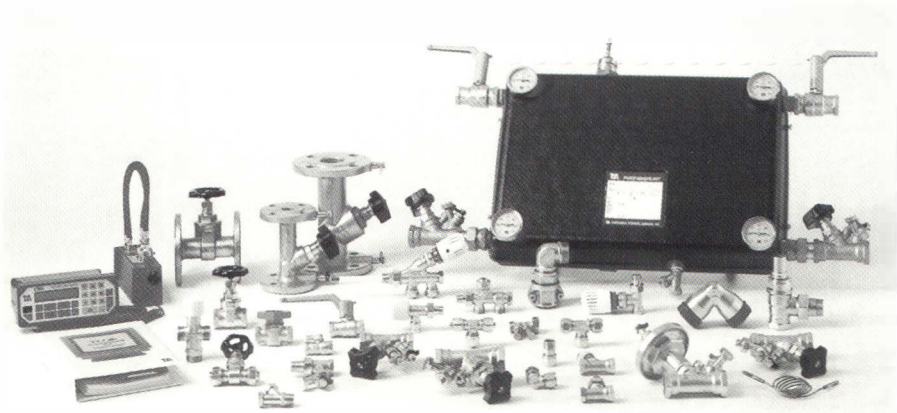

Fig 2. En målmedveten satsning på marknadsföring och produktutveckling har gjort TA världsledande inom VVS-armatur och injusterings.

Produkter för värme- och sanitetssystem

Flertalet av de produkter som tillverkas av TA är avsedda för värme- och sanitetssystem. Det är avstängningsventiler av typen skjut- och kulventiler. Det är injusteringsventiler, som balanserar flödet i värme- och kylsystem och därmed skapar ett jämnt och komfortabelt inneklimat. Det är termostatventiler och kopplingar för koppar-, stål- och plaströr. I tillverkningen ingår också brandarmatur – strålrör, kopplingar och grenrör. Så gott som all brandarmatur som används i Sverige kommer från TA. Parallellt med den här tillverkningen går dessutom en ström av legotillverkade produkter direkt till olika svenska företag. Storleken på verksamheten kan bäst beskrivas med att 200 ton VVS-ventiler och kopplingar lämnar fabriken i Ljung varje vecka. I sortimentet finns fler än 1 000 olika produktvarianter, och med dessa kan alla vattenburna system som normalt förekommer i en byggnad kopplas, balanseras och stängas.

Omkring 75 % av tillverkningen exporteras, dels via egna dotterbolag i 13 länder, dels via agenter i ytterligare ett 30-tal länder.

Dotterbolaget i Norge, som etablerades 1970, har fr o m 1979 även fabrik för tillverkning av stora avstängningsventiler.

Ett mänskligt tempo

Omkring 460 personer i medeltal, varav 28 i Kungsör, är sysselsatta i tillverkningen. Där finns verktygstillverkning, pressgjuteri, maskinverkstad, monteringsavdelning och olika lager. Jämfört med många andra tillverkande industrier i Sverige har TA-fabriken en mycket bra arbetsmiljö. Här finns ingen löpande-bandet-stress, inga fysiskt tunga arbetsmoment. Det är rent och snyggt, det är påtagligt många

kvinnliga medarbetare, och känslan av laganda och trivsel är äkta. Det finns flera exempel på familjer där tredje och fjärde generationens medlemmar nu är anställda på TA. På kontoren är ca 185 medarbetare, varav två i Kungsör, verksamma med utveckling, konstruktion, planering, inköp, marknadsföring, ekonomi m m.

Ingen prutning på kvaliteten

TA har alltid värnat om kvalitet, både när det gäller produkter, produktionsteknik, slutkontroll, utveckling och arbetsmiljö. Kvalitetstänkandet genomsyrar hela företaget. Redan 1986 certifierades fabriken i Ljung enligt kvalitetsnormen BS 5750, som numera motsvaras av kvalitetsnormen ISO 9001.

Ett exempel på kvalitetstänkande är de avstängningsventiler som Ljung-fabriken tillverkar. Varenda ventil som lämnar fabriken har noggrant testats, och den här allkontrollen avslöjar obönhörligt ev felaktigheter.

Ett annat exempel på kvalitetstänkande handlar om det allt aggressivare vatten som finns i industriländerna och som bokstavligen "äter" sönder VVS-armaturen. Följden är att vattenskador orsakade av läckande värme- och tappvattensystem svarar för kostnader på flera miljarder om året enbart i Sverige, de är t o m större än brandskadorna. För att minska problemet med vattenskador har TA utvecklat en egen patenterad legering, AMETAL, som ingår i de flesta armaturprodukterna. AMETAL, som under nära 30 år förbättrats i flera steg, är marknadens mest korrosionshårdiga legering och klarar med lätthet de krav på avzinkning som exempelvis England har, krav som är betydligt hårdare än i andra länder.

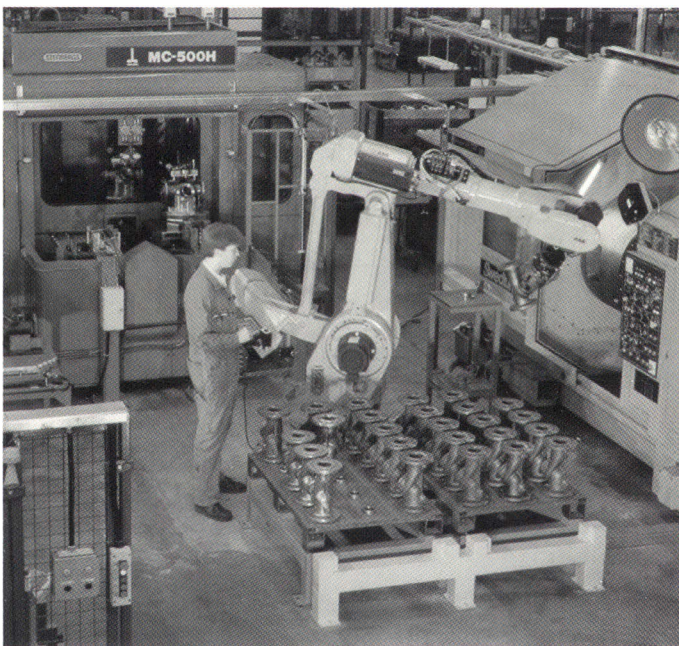

Fig 3. En modern fabriksinteriör.

Företagets grundare

Grundaren av såväl A H Andersson & Co i Annelund/Ljung 1897 som ett företag med samma firmanamn i Oslo 1875 var August Hilmer Andersson, som var född den 13 juni 1850 i Uddevalla. Han hade åtta syskon. I mars 1865 flyttade familjen till Vänersborg. A H avled den 1 december 1916, och han är begravd på Hovs kyrkogård. Han var ogift.

Tillverkningsprogrammet vid företaget i Oslo gällde också produkter för VVS-branschen. Företagen var fristående från varandra. A H var ensam ägare av båda. När A H tillfrågades om innebörden av ”& Co” i firmanamnet svarade han att det var med tanke på de anställda.

Fig 4. August Hilmer Andersson omkring 1909.

Företagets historia

August Hilmer Andersson startade i Norge

1875 fick Kristiania, som Oslo hette på den tiden, sin första hästspårvagn. Detta år avtäcktes i samma stad statyn av Karl Johan på slottsplatsen och Oscar II var unionskung med Fredrik Stang som statsminister. Kristiania hade ännu inte 100 000 invånare.

Det var detta år som August Hilmer Andersson startade sin anspråkslösa verksamhet på Övre Slottsgade 17 i Kristiania. A H kom till Kristiania 1870. Han arbetade en tid som svarvare och därefter hos en rörläggare. I Oslo byarkiv finner man också att i 1877 års skattelängd för Övre Slottsgade 17 finns Andersson & Johansen, gjörtlerer (gördelmakare). A H:s far Gustav Adolf Andersson var också gördelmakare, dvs han smidde metallband till tunnor. Det kan ha varit så, att A H under en tid i början hade en medarbetare som även var medansvarig och att de också ägnade sig åt gördelmakeri. Enligt 1882 års skattelängd för Övre Slottsgade 17 är A H:s årsinkomst 1 600 kr. Detta motsvarar omkring 2,5 gånger vad en vanlig arbetare hade i lön på den tiden.

1882 flyttade företaget till Normannsgade 47 i stadsdelen Kampen. 1893 anställdes Hans Martin Winther som kontorschef och bokhållare. A H hade hittills själv skött räkenskaperna. Under de första åren var ekonomin mycket ansträngd. Således fick man på avlöningsdagarna ofta skaffa erforderliga pengar genom kortfristiga lån. Perioden från mitten av 1890-talet till sekelskiftet var en särskilt besvärlig tid.

Efter hand blev den ekonomiska situationen bättre, beroende på att Winther ägnade sig åt ett mycket aktivt försäljningsarbete. A H, som mer och mer hade överlåtit ledningen av företaget till Winther, drog sig ofta tillbaka till Sverige, där han 1897 startade ett liknande företag med samma namn. 1899 sålde A H företaget på Kampen till rörläggare C M Mathiesen, men köpet gick tillbaka inom 6 månader. Därefter överlät A H ledningen fullt ut till Winther.

Trots många vanskligheter inom handel och industri började man se mera förhoppningsfullt på den framtida utvecklingen. Särskilt efter det att A H 1915 hade överlåtit företaget på förmånliga villkor till Winther. Villkoren för överlåtelsen bestod i ekonomiska framtida förpliktelser till förmån för A H personligen (2 000 kr per år), liksom till A H:s hushållerska, fröken Maren Nielsen, m fl. A H dog 1916.

Winther och hans barn och barnbarn drev företaget vidare. Under 1980-talet minskade verksamheten successivt av olika skäl och i december 1989 upphörde A H Andersson & Co A/S.

Första etableringen i Sverige

Enligt muntliga uppgifter startade A H Andersson fabrikation i Bäckefors i Dalsland 1889. En uppgift gör gällande att man där tillverkade bl a handtag för dörrlås. Den tjugoårige Wilhelm Carlsson från Mellerud började hos A H Andersson vid denna tidpunkt. Tre månader efter starten drabbades företaget av eldsvåda och därmed upphörde verksamheten. Carlsson flyttade därefter till A H:s företag i Kristiania.

A H Andersson & Co (AHA) i Annelund fr o m 1897

Gammal kulturbygd

Mitti Västergötland ligger Gäsene, och mitt i Gäsene finns Annelund. Förknippat med Annelund är Mörlanda, därför att det är intill Mörlanda som industrisamhället Annelund har vuxit upp. Mörlanda var under 1800-talet känt som en betydande marknadsplats.

Två gånger om året hölls en stor marknad med hemslöjdsalster, kreatur och myc-

Fig 5. Mörlanda en marknadsdag omkring 1900. Familjen Sandberg bodde i den vita byggnaden till vänster.

ket annat. Den 16 oktober 1905 hölls den sista marknaden, 1814 hölls den första. Fr o m 1984 anordnar Annelunds Idrottsförening "Mörlanda marknad" en gång om året, och tiotusentals personer besöker varje år marknaden. Gästgivaregården i Mörlanda, även kallad Mörlanda krog, förvandlades i början av 1900-talet till enbart handelsbod. Gästgivaregården inrymde även Gäsene Häradsrätts tingsplats åren 1753 - 1762.

Sedan 1959 finns en bensinstation på samma plats. På galgbacken, belägen öster om bensinstationen, hängs inte längre några förbrytare. Den sista avrättningen ägde rum omkring 1850, då en soldat vid namn Kwick hade anlagt mordbrand och fick sona sitt brott med döden. Bygden är rik på fornminnen. På företagets mark finns förutom galgplatsen även två gravfält, belägna mellan Hovs kyrka och fabriken. Dessa gravfält är ca 2 000 år gamla. På det ena finns en offersten som upptäcktes så sent som i början av 1900-talet. Fotografen Rickard Sandberg i Mörlanda var ute på jakt, och då han under ett pass satte sig på stenen och med foten kom att stöta bort lite mossa på den, blottades några runda fördjupningar. Det konstaterades snart att jägaren upptäckt en förut alldeles okänd offersten, som därtill var en av de märkligaste i sitt slag i hela Sverige. Den har 271 offerskålar, det största antal som i Sverige finns på en så liten sten.

Hela området från Annelund i öster till Ornunga och Närunga i väster kallades Svältorna ända fram till början av 1900-talet. I detta område hade ekskogarna skövats huvudsakligen under 1700-talet. Den upprepade svedjningen var också ödesdiger för skogen. Det hade förekommit skogsbränder också. Följden blev ofruktbara ljunghedar, och fattigdomen i denna trakt var mycket stor. Genom kungligt brev 1864 som följd av riksdagsbeslut blev tusentals tunnland skogsmark inköpta för

statens räkning, varefter en livlig skogsplantering började. Jägmästare O Gyberg var den som gjorde en betydande insats för genomförandet av skogsplanteringen och för att även få med bönderna på detta. Minnesstenen efter honom är rest vid Annelund. Mörlanda/Annelund ligger i Hovs församling. Hov betyder hednatempel, och detta säger oss också att det är en gammal bygd, som varit befolkad sedan mycket lång tid tillbaka.

Välkänd släkt

Slakten Sandberg är sedan mer än 150 år förknippad med Gäsene härad, i första hand med Mörlanda/Annelund i Hovs socken. Per Sandberg, född 1823 och död 1899, var den mest framgångsrike handelspionjären i slakten under förra seklet. Han var också riksdagsman och landstingsman. Han och hans maka Sara, född 1820 och död 1914, hade sex barn. Av dessa må här nämnas:

Ada (1852 - 1943), gift med köpmannen Daniel Mattsson i Uddevalla. Emil (1853 - 1925), anställd hos AHA från 1897 till 1919 som bokhållare, kallades de senaste åren disponent. Richard (1863 - 1958) blev fotograf. Richards son Stellan (f 1912) var anställd i AHA från 1934 till 1978. Stellans son Ingvar (f 1951) arbetar i företaget sedan 1971.

Fr o m mitten av 1800-talet arrenderade Per Sandberg den Kronan tillhöriga Mörlanda gård (Knipe med Hovsbrokvarn). Han startade förut nämnda gästgiveri och handel med alla sorters varor och förnödenheter. Mörlanda hade ett strategiskt läge i korsningen mellan vägarna mot tidigare nämnda städer. Dessutom ägde Per Sandberg gården Klådde, som senare kom att kallas Annelund. Namnet Annelund förekom redan i mitten av 1800-talet och användes parallellt med Klådde. I dagligt tal slog namnet Annelund genom i början av 1900-talet.

På Klådde byggdes någon gång på 1800-talet ett mejeri och 1851 ett för den tiden ytterst modernt svinhus. Svinhuset, som hade stenväggar, revs omkring 1960. Vasslan från mejeriet kom till användning vid svinuppfödningen. Per Sandberg var företagsam och samtidigt av den gamla patriarkaliska typen. Hans son Emil var en av de för sin generation typiska tekniskt intresserade. Betecknande är att ett av syftena med mejeriet var att jämsides utveckla en stärkelsefabrik. På den tiden användes stärkelse i hushållen i långt större omfattning än idag. Men man var kanske för tidigt ute. Mejeriet, svinuppfödningen och stärkelsetillverkningen gick inte så bra.

A H köpte gårdarna Klådde och Mörlanda

1891 hade Per Sandberg sålt Klådde till mågen Daniel Mattsson, som i sin tur sålde gården till A H 1897. Daniel Mattson tillhörde affärsmannasocieteten i Uddevalla. Man vet inte när och hur, men det torde vara ganska säkert att A H hade blivit bekant med Ada och Daniel Mattson i Uddevalla och att A H på så sätt fått veta att

gården Klådde var till salu. Under unionskrisen var det en besvärlig tid för en svensk företagare i Norge. Större delen av AHA:s produkter hade tidigare sålts till Sverige. Unionskrisen innebar svårigheter i dessa affärer.

Detta var kanske några av skälen till att A H köpte gården Klådde 1897 och startade samma slag av verksamhet som i Kristiania. Köpet omfattade fastigheten Klådde nr 1 med kvarn (även kallad Annelund) samt mjölkvarnen Lustorp nr 2 med på dessa fastigheter befintliga åbyggnader, vattenverk och kvarnfall jämte mejeribyggnad. Det fanns alltså en lämplig industrilokal, energiförsörjning genom vattenkraft och dessutom fanns det på fastigheten sand, som var lämplig för gjuteriändamål. Gjutsanden var sannolikt en viktig faktor. Priset var 28 000 kr, och arealen torde ha varit ca 48 hektar.

1906 fick A H möjlighet att vid auktion köpa gården Mörlanda (Knipe med Hovsbrokvärn 1:2) på ca 31 hektar av Kungl Domänstyrelsen för 17 000 kr. Mörlanda omfattade i princip all mark mellan ån Nossan i öster och kronoparken i väster. Det urgamla namnet Knipe tyder på att Nossans dalgång på denna plats bildar ett relativt trångt pass och liksom kniper ihop och på grund härav i gamla tider var lämpligaste platsen för överfart. Hovs bro, som också är en gammal överfartsplats, låg fram till 1956 rakt utanför norra fabriksgaveln på nuvarande vägs sträckning. Namnet Klåddes uppkomst har man velat förklara med att vägarna i dalgången ofta var våta och klibbiga och att man kanske inte gick torrskodd där.

Mejeriet blev fabrik

Mejeribyggnaden med 250 kvm lokalyta blev alltså fabrik för tillverkning av ventiler, kranar och kopplingar. Formning, smältning, kärnmakeri och gjutning skedde i samma lokal, och vid gjutning var lokalen så rökfylld att man endast såg några meter framför sig. Inte förrän 1913 fick smältningen egen lokal, och 1923 var det kärnmakeriets tur att få eget. I kärnmakeriet placerades de yngsta, 14 - 16-åringarna, som ansågs för unga att hantera en maskin. Deras arbetsmaterial var sand av ungefär samma konsistens som gjutsanden. Håligheter i gjutgodset framställdes genom insättning av torkade sandkärnor, svarande mot håligheternas form i det färdiga föremålet. Kärnorna formades i kärnlådor av trä i två halvkor, vilka som en gjutform omslöt en hålighet, svarande mot kärnans form. Värmen i lokalerna kom från en gammal ångpanna som eldades med koks. Expansionskärlet var en avsågad tunna som man fick fylla på med nytt vatten varje gång värmen hade varit för hög. På vintern var det ofta några minusgrader på morgonen. Längre fram på dagen höjdes temperaturen något. Fingrarna blev stela, och man smög in i det lilla rummet, där kärnorna torkades, och där stod man och värmdes i den blå koks-röken några minuter. I verkstaden fick man värmen från ett kamflänsrör som fanns utefter väggarna, och här var alltså förhållandena något bättre. Under vintern var dock temperaturen sällan över +10. Man eldade endast under de dagar som arbete

pågick. Under helgerna frös då vattnet i ledningarna och fick tinas upp med blåslampa.

Villkoren i övrigt för de anställda

Arbetskraften utgjordes av folk från bygden samt inflyttade. Under den första 20-årsperioden var samtliga landskap i Svea- och Götaland representerade. För att härbergära de inflyttade inreddes vad som kallades kasernen, dvs bostadsrum på fabriksvinden, där man bodde tre och fyra i varje rum. Vidare inreddes kök och utspisningslokaler. Den del av vinden som inte var vinterbonad användes som samlingslokal. På lördagskvällarna dansades där efter musik från ett tvåradigt dragspel. Resultatet blev att äktenskapen ökade, och firman fick lov att bygga bostadshus. Redan efter ett år från firmans start hade A H fått den första arbetarbostaden byggd och flera följde i rask takt.

Förhållandet mellan bönder och gjutare, som alla fabriksarbetarna då kallades, var inte det bästa i början. Framförallt de unga männen på gårdarna såg med oblida ögon att de utsocknes uppvaktade deras flickor. Många var vagabonderande yrkesarbetare, som levde livet med sprit och dans, de arbetade på vintern och på våren gick de på luffen igen. Undan för undan försvann dessa arbetare ur bilden, och en bofast och yrkeskunnig arbetarstam växte fram. "Gjutarna" hade hög status.

Fig 6. Fabriken vid sekelskiftet. På norrgaveln (till höger) skymtar den första tillbyggnaden, som blev gjuteriet med egen skorsten. Framför den syns de hjul som drev maskinerna. Från ett vattenfall ca 100 m nedströms i ån Nossan överfördes kraften till hjulen medelst linorna som syns i takhöjd. Ställinorna drevs av skovelhjulet i vattenfallet. Det fanns ett särskilt linverk som överförde kraften från ett vattenfall ca 75 m uppströms till verkstaden.

Vinden blev senare lagerlokal för modeller och färdiga kranar. Bostadsrummen blev arkiv och köksregionen modellsnickeri.

Antalet anställda den 11 mars 1899 var 34, och den totala lönesumman var vid den tidpunkten kr 534:64 för en tvåveckorsperiod. Högst betald var verkmästare Gustav Hedblom (ej släkt med nuvarande företagsledaren Bernt Hedblom) med 25 kr i veckan, samma lön hade också Wilhelm Carlsson. Gjutarnas medelinkomst var ca 7 kr per vecka. En som hette Martin Andersson hade samma vecka 9:35 för 65 timmars arbete. De övriga bäst betalda hade ca 5 kr per vecka, och de som bodde på fabriksvinden 3 - 4 kr samt fri bostad. Arbetstiden var från kl 6 på morgonen till kl 18 med rast 9 - 9.30 och 13 - 14. Under tiden september till dagen före julafton arbetade man till kl 21 med rast 17.30 - 18. Denna rast inräknades i arbetstiden. Det var en sorts övertidsersättning.

Villkoren för företaget

Trots de lågalönerna hade företaget stora ekonomiska svårigheter. A H fick teckna en livförsäkring, som belånades i bank. Pengar lånades även från privatpersoner. Då företaget inte var med i någon organisation och arbetarna inte var fackligt organiserade, hölls företaget utanför storstrejken 1909, vilket kanske i viss mån hjälpte till att öka försäljningen och förbättra ekonomin. 1913 byggdes en ny kvarn med elektricitetsverk. Förut hade belysningen av lokalerna skett med fotogenlampor, men nu installerades elljus. De under bilden på föregående sida beskrivna linbanorna slopades. Elektriciteten blev drivkraften. Även företags bostäder fick elektriskt ljus 1918 till ett pris av 8 kr per lampa och år. Eftersom vattnet inte räckte, släcktes ljuset klockan halv elva på kvällen. För att klara driften på sommaren inköptes en lokomobil, som var i tjänst till 1929, då elkraft började levereras från Trollhätte Kraftverk. Omsättningen på arbetskraft var stor, och lönerna ökade sakta. Under första världskriget infördes dyrtidstillägg med en krona per dag. Någon tanke på att organisera sig hade man inte, delvis beroende på arbetskraftens rörlighet men också på att de äldsta arbetarna närde en förhoppning att A H skulle testamentera företaget till arbetarna. Dessa förhoppningar grusades vid A H:s död 1916.

Sådan var han, August Hilmer Andersson

Hur var då A H i sin krafts dagar, och hur upplevde man honom? Han hade den personliga kraft som var en förutsättning för att kunna utöva chefskap på den tiden. De som arbetade under honom gav honom goda vitsord som chef. Han var visserligen sträng, men rättvis, och det fanns en ton av beundran hos många gamla pensionärer, då de berättade hur han högre, rak i ryggen och elegant klädd inspekterade gjuteri och verkstad. Han skötte sitt företag enväldigt och var dess direktör, inköps- och försäljningschef i en person. Ett par gånger om året lät han skjutsa sig till järnvägsstationen och for till Göteborg på försäljningsresa. Han

gjorde bra produkter och var tydligen omtyckt av sina kunder, och än i dag har företaget kunder som gjorde sina första inköp hos AHA i Ljung vid sekelskiftet.

A H var en patriarkalisk företagsledare. Han var dessutom en utmärkt sångare, en inte oäven kompositör, en målare inte helt utan begåvning och – kanske främst – en stor teaterälskare.

Han startade teaterverksamhet bland sina arbetare i Annelund, och han spelade själv med i "Rika Morbror", "Hittebarnet" och andra liknande dramer ur den då så populära August Blanches rika produktion. En gång, när en av de medverkande damerna i en teaterpjäs hade blivit gravid och inte kunde försätta att medverka, blev A H så arg att han befallde att pjäsen skulle läggas ner. A H anordnade gärna gästtabud. Vid ett tillfälle bjöd han även sina anställda med familjer på något så modernt som en resa. Det var sommaren 1902 som man begav sig ut på resa till Trollhättan.

Några anställdas hågkomster från början av seklet

En av de gamla anställda från den tiden, Axel Ekman, har bl a berättat: "A H var en fin karl. Han kunde vara både folklig och putslustig. Ernst Hassel, en av mina kamrater, som också var religiös och nykterist och hade en vacker sångröst, blev uppbjuden en kväll till A H tillsammans med mig. Jag spelade cittra. Kom upp i kväll så skall vi spela och sjunga, sade A H. Då gubbar skall jag inte ta fram glaset, utan då skall vi ha oss en riktig sångarafton. Så blev det också. Jag kommer ihåg att vi sjöng visan om 'Gamla farmor' och den där 'Krigarn vilar sig i mark och skog...' och många andra. När vi gick hem, gav han mig en bok av Pontus Wikner och sade: Ekman som är en allvarligt sinnad människa skall läsa den här. Det är en verkligt fin och klok bok. Det var den också", sade Axel Ekman, som började arbeta i Annelund den 20 april 1899. I slutet av 1922 lämnade han sin anställning och flyttade till Vårgårda. Axel Ekman byggde Hasselbacken 1 1904 och bodde sedan där. Fastigheten ägdes av A H.

Vid samtal med Axel Ekman återkom han ofta till cykeln. Vi som tillhör en senare generation kan knappast förstå vad cykeln betydde för landsbygdens folk, när den kom. Eftersom Ekman hade två mil mellan arbetet och hemmet drömde han om att kunna skaffa sig en velociped. Vid en marknad på Mörlanda passade han på att fråga efter arbete hos AHA. "A H sade att jag kunde börja dagen därpå. Under de tre gesällåren skulle jag få fem kronor i månaden i lön och mat och sängplats. Sängkläder får du hålla med själv, och sedan får du tio kronor i månaden. Arbetstiden är sex till sex, sade A H. Jag var själagläd, även om jag tänkte att det skulle ta lång tid att tjäna ihop till den där cykeln. Men sedan visade det sig att vi fick så mycket overtid, från sex till nio, och vi fick en krona var kväll för det, att det gick fortare med cykeln än jag vågat hoppas. Så kunde jag köpa hem en Dürkoppmaskin med rullkedja och handbroms. Den kostade 200 kr, och det var mycket pengar på den tiden. Det fanns inget frinav, så jag smidde ett par krampor och monterade på

framgaffeln och satte upp fötterna på dem, då det gick utför. Det var den första cykeln i Annelund, men det kom snart fler. Min fru var den första som fick en riktig damcykel. Den hade böjd ram och kjolskydd.”

Axel Ekman blev så småningom morfar till de under 1960- och 1970-talen mycket framgångsrika tävlingscyklisterna Gösta, Erik, Sture och Tomas Pettersson, Fåglum. De kallades Fåglumsbröderna och blev världsmästare 1967, 1968 och 1969 på 10 mil lagtempo.

En annan av företagets trotjänare hette Nils Levinsson. Hur var då villkoren för en nyanställd pojke 1907? Nils Levinsson, som var född 1893 på torpet Svenstorp ca 6 km från Annelund, har bl a berättat att när han hade fyllt 14 år, förhörde sig hans far hos verkmästare Hedblom om Nils kunde få börja i kärnakeriet som kärnpojke. Svaret blev positivt. Då han bodde långt från fabriken och hade lång väg att gå, fick han börja en halv timme senare på morgonen. Han kom så väl ihåg den första arbetsdagen. Gjutarna höll på att tömma gjutflaskorna, fotogenlamporna flämtade och svarta gubbar rörde sig i den ångande lokalen. Han kände sig lite rädd i början. Man fick stå med mössan i hand inför sina överordnade. Inte underligt att socialismen fick anhängare bland de unga, men det skulle ändå dröja ett tjugotal år innan fackförening bildades. Han satt i gjuterilokalen och arbetade, och för att klara kylan värmden han tegelstenar att ha jämte sig på arbetsbänken. Rutinen var att någon av de äldre kärnpojkar skulle lära upp nybörjarna. Den första timpen var 14 öre. Han arbetade som kärnpojke i fyra år och blev sedan svarvare, alla kärnpojkar dröm.

”På den tiden söps det alldeles otroligt här som på andra ställen. På Mörlanda gästgivaregård fanns det öl, porter och brännvin till låga priser. År 1902 bildades Logen 2009 Livets lycka av IOGT. A H som själv inte precis var avhållsam skänkte 300 kr till den nystartade föreningen, ett avsevärt belopp vid sekelskiftet”. Nils Levinsson slutade 1966 efter 59 års tjänst, den längsta tid som någon haft vid fabriken i Annelund.

Helmer Johansson, född 1900, började första gången när han var 13 och ett halvt år, men fick sluta efter två månader, då han var för ung. När han fyllde 14 år den 13 maj, fick han åter börja som kärnpojke och fick 12 öre i timmen. Han har berättat att när han fick sin första avlöning lämnade han hela beloppet till fadern, men han fick femtio öre tillbaka för egna behov. Förhållandena i gjuteriet förblev oförändrade med undantag av att smältrummet kom att ha en två våningar hög lanternin efter ombyggnaden 1913. Det ingick i kärnpojkaras uppgift att öppna och stänga lanterninfönstren uppe under taket, ett hälsovådligt arbete. Man fick klättra upp för en stege mot väggen och sedan balansera på plankor runt väggarna utan skydd, allt under det att luften var blå av koksroken. Ofta drabbades man av zinkfrossa, då man ömsom frös eller svettades. Efter två år fick Helmer börja svarva med Axel Ekman som läromästare. Det var vanligt att en äldre svarvare fick ta hand

om en ny och lära upp honom. Denna metod upphörde, när ackord infördes.

Helmers far var Carl Johansson, och han var anställd hos AHA 1898 - 1932. Carl och Helmer är omnämnda i A H:s innehållsrika testamente. A H framför där sin önskan att Helmer måtte bli Wilhelm Carlssons måg. Carl hade också sonen Evert, som var anställd hos AHA 1919 - 1971. Både Helmer och Evert har barn och barnbarn i AHA:s tjänst.

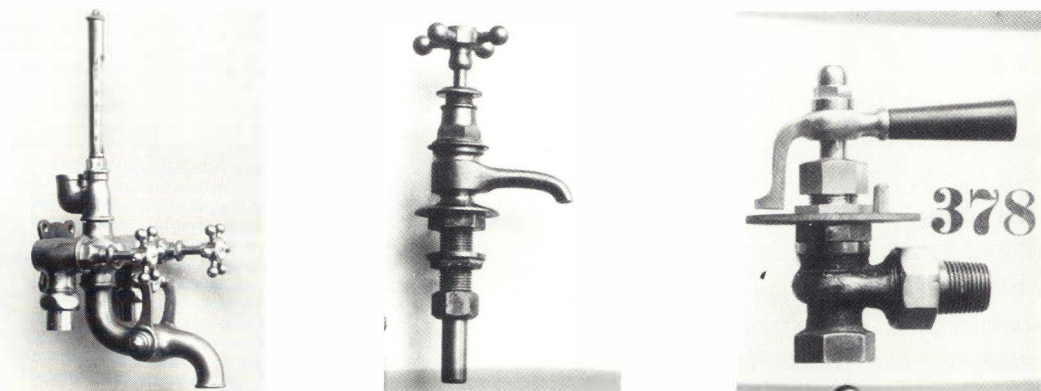

Fig 7. Produkter ur katalog över Bad- och Wärmelednings Armatur 1908. Från vänster: badkarsblandaren "Brage", tvättställskran och värmeledningsventil.

"Kunglig hovleverantör"

Emil Sandberg var med från början. Han var bokhållare och förde böckerna 1897 och många år därefter. Den första fakturan som kunde bokföras i den gamla kundboken är daterad den 7 december 1897. Kunden hette A Rundqvist & Co, Stockholm. Fakturan upptog följande:

An 20 st servisföreningar á 1:45		29:-
20	no 78 á 1:85	37:-
20	3/8 no 4 1:80	36:-
6	no 59/ á 10:80./ 7 1/2 %	<u>59:94</u>
		161:94

Ilgods franko Stockholm.

En annan order från denna tid måste ha varit fabrikör Anderssons stolthet. Samtliga ventiler till den första värmeledningen på Stockholms slott tillverkades av AHA i Ljung. Vid sekelskiftet tycks Oscar II ha funnit gemaken kyliga, och man kan lätt föreställa sig betydelsen – för fabrikören och de anställda – av att kungens värmeledning reglerades med AHA-ventiler.

Från denna tid finns en replik bevarad från A H, en replik som talar om kvalitets-

medvetande och personlig självkänsla. – ”Den sista gången får inte kunna dras åt för hand, kom ihåg det, jag vill inte ha mitt namn utskämt.” Dessa egenskaper kom säkert till nytta, när A H sålde sina produkter. Försäljningen skedde då som nu till ett relativt litet antal kunder, och A H skötte själv kontakten med kunderna. Resorna gick oftast till Göteborg. Där hade han sina bästa vänner, både som affärsman och privatperson. Affärsverksamheten präglades av sällskapligt umgänge över bordets fröjder, och A H, som var en typisk oskarian, skapade goodwill för sitt företag och sig själv som generös värd, artig gäst och pålitlig leverantör.

Omsättningen under A H:s tid

Affärens gick stadigt framåt. Den gamla kundboken är för länge sedan fullskriven och arkiverad. Utvecklingen under de första åren framgår av följande tabell:

År	Årsomsättning, kr	Antal anställda
1897	488	9
1898	39 217	24
1902	74 214	35
1907	139 696	37
1912	127 348	40
1915	131 955	40
1917	261 930	42

Fr o m 1912 överlät A H alltmer firmans skötsel till disponent Emil Sandberg, riksdagsmannens son, som redan från starten hade skött kontorsarbetet i den nya fabriken. Vid sin sida hade Sandberg Gustaf Hedblom, som ansvarade för produktionen.

I samband med att A H planerade kvarnbygget beslutade han också att bygga en större villa på höjden väster om kvarndammen. Då han en förmiddag kom dit för att inspektera, fann han att arbetarna, som höll på med grunden, satt inne i ett förråds-skjul och spelade kort. Han blev ursinnig och gav dem avsked. Det blev inget fortsatt byggande. Rester av grundmuren finns kvar.

Åter till födelsestaden

A H köpte istället 1912 en villa, Lilla Hellevigsgatan 1 i Uddevalla, där han slog sig ned. Platsen var väl vald mitt emellan fabrikerna i Annelund och Kristiania. Priset för villan var 50 000 kr. Den testamenterades senare till Uddevalla stad.

Med flaggor i händerna brukade barnen i Annelund ta emot A H, när han kom från Uddevalla eller Kristiania på besök. Han ordnade fester för barnen på gräsplanen vid fabriksvillan – på ungefär samma plats där barnen från företaget daghem numera har sin lekplats. Efter att ha försetts med flaggor fick de tåga iväg till Mörlanda. När de kom tillbaka, var det dukat långbord.

August Hilmer Anderssons sista tid

Under 1915 besökte A H endast sporadiskt Annelund, och från sommaren 1916 upphörde besöken helt, beroende på ohälsa. Efter en tid förstod man att sjukdomen var allvarlig, och Wilhelm Carlsson kallades till Uddevalla, där han stannade tills ett meddelande kom att A H avlidit den 1 december. Han hade uttalat en önskan att bli begravd på Hovs kyrkogård och så skedde den 9 december 1916, sedan kroppen stått på lit de parade i magasinet, där de anställda och övriga tog ett sista farväl. Magasinet var den byggnad intill fabrikörsvillan som blev biograf 1925.

Det allmänna samtalsämnet var hur det skulle bli med äganderätten till fabriken. Många gånger hade A H talat om att han skulle tänka på sina gamla arbetare, något som hade gjort dem nöjda med arbetsförhållandena. Det var inte bara Emil Sandberg och Gustav Hedblom utan även de mest optimistiska bland arbetarna som kände sig som blivande fabrikörer. Nyfikenheten på testamentet var mycket stor, när Wilhelm Carlsson kallades till Uddevalla för att närvara vid testamentets uppläsande. Meddelandet om testamentets innehåll blev ett smärtsamt uppvaknande för optimisterna. I testamentet föreskrevs att Carlsson skulle vara ensam ägare till fabriken och gården. Det var ett mycket omfångsrikt testamente med en hel del kuriösa bestämmelser, av vilka många sattes ur spel genom formuleringar som utmynnade i att Carlsson hade rätt att efter gottfinnande verkställa de propåer som fanns angivna.

Epoken med Wilhelm Carlsson 1916 - 1938

Wilhelm Carlsson och hans familj

Wilhelm Carlsson föddes i Holms församling i Mellerud 1869. Han hade fyra syskon. 1895 gifte han sig med Anne Marie (kallades Anna) Hermansen. Hon var född i Norge 1872 och avled i Annelund 1944. Carlsson avled i Annelund 1951. De har sitt sista vilorum på Hovs kyrkogård. Carlsson anställdes av A H i Bäckefors 1889, men eftersom verksamheten där blev mycket kortvarig, flyttade han sannolikt omkring 1890 till A H:s fabrik i Kristia-

Fig 8. Wilhelm Carlsson, 1947.

nia. För året 1892 finner man i Folkeregistreret dreier (svarvare) Wilhelm Carlsson med adress Normannsgade 42, belägen intill fabriken på Kampen. Till Annelund kom Wilhelm och Anna Carlsson 1897. Där föddes döttrarna Thelma (1898) och Ragnhild (1901).

Problemen tornar upp sig

A H Anderssons "arvtagare" Wilhelm Carlsson var en försynt man, en som aldrig bråkade i onödan. "Han visste precis hur han ville ha det, när det gällde arbetet, och om han sa till om något, så var det vänligt och bestämt. Det var väl just det som gjorde att vi respekterade honom och lydde honom utan att han behövde ta till hårda ord. Dessutom visste vi att han kunde varena detalj i de olika arbetsuppgifterna lika bra som någon av oss, och det ingav ju respekt". Så har han beskrivits av sina medarbetare. Carlsson hade följt A H nära nog från början, varit med om branden i Bäckefors, stått ut med hårda år i Kristiania och hjälpt till att sätta igång i Annelund. Det är uppenbart att A H hade stort förtroende för Carlsson, och under den period som följde, med den moderna tidens inbrott och med svåra ekonomiska bakslag efter första världskriget och på trettioalet, lyckades han vidmakthålla företaget. Dessutom drabbades denne godmodige och välvillige man av interna motsättningar och rättsliga processer, som orsakade bekymmer och svårigheter för honom personligen och för företaget. I slutet av 1930-talet blev det en ändring på förhållandena, och då kunde han också lämna över till en ny företagsledare.

Carlsson var inte intresserad av det administrativa arbetet. Han fortsatte även sedan han blivit företagsägare som förut med bl a modelltillverkning. Emil Sandberg och Gustav Hedblom fick även fortsättningsvis handha den verkställande ledningen av företaget.

Under 1917 hade firman ett gott år. Då yrkade Sandberg och Hedblom att 20 % av årets vinst skulle utbetalas till arbetarna. Detta kunde dock inte Carlsson gå med på. A H:s bror Axel Erenius krävde nämligen att få livräntan på 2 000 kr per år utbytt mot ett engångsbelopp, och i enlighet med A H:s testamente var det också ytterligare legat som Carlsson hade att betala. Dessutom hade Carlsson varit nödsakad att erlægga betydande belopp i stämpel- och arvsskatt.

1918 och 1919 var orderingången dålig, och boksluten för dessa år visade stora underskott. Många arbetare fick under denna tid sluta. En del fick arbete på en mosse i Molla. Lån mot säkerhet i inteckningar togs, först ett lån på 60 000 kr och därefter flera. Den ekonomiska situationen för företaget var nu utomordentligt allvarlig, och den 26 november 1921 avsånde Carlsson en ansökan till Kungl Maj:t med begäran om tillstånd att utan hinder av bestämmelsen i A H:s testamente helt eller delvis få försälja fastigheterna. Kungl Maj:t lämnade den 21 april 1922 ansökan utan bifall. Det blev först den 18 december 1942 som Kungl Maj:t som svar på en ansökan av den 26 augusti godkände att försäljning av fastigheter fick ske.

Om familjen Lindberg på Mörlanda/Knipe

Handlanden Gustaf Lindberg drev affärsrörelse i Broddarp och därefter i Hudene och Skölvene, där han avled 1913. Gustaf och Hilda Lindberg hade tio barn. Den 8 december 1913 kom änkan Hilda och barnen till Annelund, där hon drev affären med hjälp av Erik Bodin. De äldsta barnen flyttade förmodligen inte med. De första åren bodde familjen på nuvarande Armaturvägen 17, senare på Mörlanda. Bodin, som 1918 gifte sig med Lindbergs dotter Maria, övertog och drev affären på Mörlanda till 1962. 1948 flyttades affären över till en ny byggnad, som företaget uppfört. Den gamla anrika handelsboden revs, och 1959 byggdes en bensinstation på samma plats. Fru Hilda Lindberg var efter den tidens förhållanden mycket förmögen. Hennes son Nils hade efter en tid börjat uppvakta Carlssons dotter Thelma, något som inte sågs med blida ögon av fru Lindberg. Därför skedde träffarna mellan de två ofta i smyg. Det var inte ståndsmässigt med en arbetarflicka, men sedan Carlsson blivit fabrikschef och företaget ägare ändrades förhållandena, och Hilda Lindberg blev en ivrig tillskyndare av en förening mellan de två. De hade känt varandra ända sedan de åtnjöt gemensam konfirmationsundervisning 1912. Förloving eklaterades i oktober 1917, och Nils Lindberg började en anställning på AHA den 7 januari 1919, en anställning som varade till 1938. Lindberg blev fabrikschef och kallade sig disponent. Han var även kommunal förtroendeman, kommunalnämndens ordförande, nämndeman m. m. Eftersom Carlsson hade stora ekonomiska bekymmer, kan det antas att även han hade flera skäl att se positivt på att få Lindberg till måg. Lindberg hade egen förmögenhet, arv efter fadern. Sigge Lindberg, en bror till Nils, började sin anställning i AHA den 20 februari 1919, och han var kvar till augusti 1932. Han hade administrativa arbetsuppgifter.

Konkurs hotar

Relationerna mellan Carlsson och hans närmaste medarbetare Sandberg och Hedblom var utsatta för många påfrestningar. Den 22 februari 1919 upphörde Sandbergs anställning i företaget, och antagligen var det ungefär vid samma tidpunkt som Hedblom slutade. Nils Lindberg, som nyligen hade börjat i företaget, fick klart för sig att den ekonomiska krisen skulle bli akut, när ett antal växlar förföll till betalning, eftersom Carlsson saknade likvida medel. Krisen utlöstes, men då ingrep fru Lindberg på Mörlanda. Hon vidtalade två av traktens mera välbeställda personer, nämligen Klas Svantesson från Sibbarp i Skölvene och August Bengtsson från Norra Säm att tillsammans med henne ställa upp som borgensmän. Den dag, då växlarna skulle lösas, blev dramatisk. Banken i Ljung hade öppet till klockan tre på eftermiddagen. Fru Lindberg och Svantesson satt i verandan på Mörlanda och väntade på Bengtsson, och Carlsson hade en hästskjuts klar utanför. Bengtsson syntes inte till, och tiden gick. Bengtsson hade ångrat sig och tänkte inte ställa upp, men då han ändå hade ärende till Ljung, kom han åkande på vägen. Fru Lind-

berg fick se honom, skyndade sig ut och fick efter en stunds övertalning in honom i verandan. Efter ytterligare övertalning av fru Lindberg och Svantesson skrev han på borgensförbindelsen, och Carlsson kunde kasta sig upp på kärran, varefter hästen fick springa för allt vad den var värd till Ljung. Sandberg och Hedblom, som var väl medvetna om den ekonomiska krisen, befann sig på banken. Fem minuter i tre kom Carlsson med borgensförbindelsen. Därmed kunde han lösa växelskulderna. Han klarade alltså av att fullgöra sina förpliktelser, och han var fortfarande ägare till fabriken. Sedan den dagen togs inga lån förrän efter andra världskriget, då den stora expansionen började.

Processer om arrende

Den 6 november 1914 hade upprättats ett förnyat arrendekontrakt, varvid A H hade utarrenderat till Emil Sandberg Knipe med Mörlanda på ett år (14 mars 1915 - 14 mars 1916). Arrendeavgiften var 10 kr för hela året. Underhållskostnader för den jordägaren tillhörande ladugården på Mörlanda skulle arrendatorn stå för. Jordägarens byggnad, i vilken handelsboden inrymdes, ingick inte i avtalet. Senare blev detta arrendeavtal uppsagt av Carlsson, varefter följde flera processer om arrendet och dithörande ärenden. Sandberg tycks ha förlorat dessa.

Etablering av fackförening

Fortsättningsvis var Sigge och Nils Lindberg de som var företagets ledare. Sigge hade mer eller mindre övertagit Emil Sandbergs uppgifter, och Nils hade övertagit Gustav Hedbloms. 1921 hade orderingången börjat öka igen, och de förutvarande arbetarna fick komma tillbaka och nya anställdes. Krav på ackorden ställdes, men då Sigge Lindberg ansåg att Axel Ekman inte skulle klara av att hålla dessa nere, anställdes en ny verkmästare. Under de närmaste åren förekom ofta diskussioner om lönerna, men någon överenskommelse lyckades man inte uppnå. På våren 1927 ställde företagsledningen nya krav på ackordssänkningar. I det skedet bildade arbetarna en verkstadsklubb. Av den skrivelse, som företagsledningen tillställde arbetarpersonalen i september 1927, framgår att man hyste farhågor för företagets existens på grund av fackföreningen, att kraven på en grundlön på 83 öre per timme avvisades, att lönerna sedan gammalt i regel fastställts efter ålder och behov och inte efter uppdelning mellan yrkesarbetare och andra, att timlönen förutom naturförmåner även i fortsättningen skulle vara högst 65 öre och lägst 23 öre (tillämpades för pojkar i konfirmationsåldern), att arbetstiden var 52 timmar per vecka för den som fyllt 18 år, att trettondedagsafton och pingstafton var vanliga arbetsdagar, att en veckas semester beviljades under midsommarveckan och att avlöning utbetalades varannan lördag. I slutet av oktober 1927 kunde äntligen ett avtal skrivas under.

Depressionen

1929 blev återett år med minskande orderingång. Några åtgärder vidtogs inte utan man lät produktionen fortgå som vanligt med den följderna att lagren ökade oroväckande. Trots de dåliga tiderna skedde 1930 en tillbyggnad av gjuteriet med vindsvåning och ny modellverkstad till stor glädje för Carlsson, som under hela tiden stått för modelltillverkningen. Den rådande depressionen drabbade företaget hårt. Dagen före julafton 1932 blev en mycket dyster dag för de anställda. Två tredjedelar av dem permitterades och de övriga (gifta arbetare) fick arbeta tre dagar i veckan. Det blev svårt för många, då inget arbete fanns att få, och arbetslöshetsunderstödet endast var 10 kr per vecka och utgick bara under tio veckor. Så länge man fick understöd samlades man hemma hos kassören på fredagseftermiddagarna, dels för att kvittera ut sina 10 kr och dels för att diskutera och spela kort. De kommunala myndigheterna gjorde i allmänhet inget för de arbetslösa. Detta bekräftades när avdelningsstyrelsen gjorde en uppvaktning hos kommunalnämndens ordförande, som var Nils Lindberg. Det var först den 23 augusti 1933 som de permitterade fick återgå till arbetet i full utsträckning. Vintern i början av 1934 blev det dock inskränkningar i arbetstiden igen. Då blev det fyra dagars arbetsvecka. Först under sommaren 1934 var krisen över.

Förutom krisen för företaget var det också kriser inom bl a Thelmas och Ragnhilds äktenskap. Carlsson och hans norskfödda hustru Anna hade fått nog av de ekonomiska bekymren för företaget och alla rättsliga processer och problem inom familjen. Hustru Anna ville gärna flytta tillbaka till Oslo. Enligt avtal av den 10 augusti 1932 sålde Carlsson med godkännande av Anna sin fabriks- och handelsrörelse jämte tillhörande egendom för ett belopp av 300 000 kr till dåvarande mågen Nils Lindberg. Detta belopp skulle betalas med 100 000 kr vid avtalets underskrivande samt med samma belopp den 1 januari 1933 och den 1 januari 1934. Lindberg fullgjorde likviden såvitt angick det först angivna beloppet på 100 000 kr, varvid delvis användes medel som fanns disponibla för firmans rörelse. Efter någon tid återbetalade Carlsson vad Lindberg hade tillskjutit av egna medel. I fabriksrörelsen gjordes allt klart för flyttning. Ägodelarna packades i stora lådor. Då ingrep på nytt gamla fru Lindberg på Mörlanda och förklarade att det inte fick bli någon flyttning. Skandalen skulle bli för stor. Nils Lindberg underlät att registrera sig som ägare av företaget, som han alltså inte heller betalt något för. Inte heller senare, när förhållandena blivit bättre, vidtog han några sådana åtgärder, kanske av skattetekniska skäl. Han hade också egen förmögenhet, och han ville nog inte ta några risker som kunde äventyra den.

Stora förändringar

Efter det Sigge Lindberg lämnat företaget 1932 var Nils Lindberg ensam som ledare under Carlsson. Carlsson ändrade sig vad gällde försäljningen och flyttningen.

Affärerna hade under en tid gått något bättre. Han stod kvar som ägare. Det kan på goda grunder antagas att Göte Berntson började få ett visst inflytande och hade synpunkter på utvecklingen och att han ingrep mot försäljningen och den tilltänkta flyttningen. Berntson hade börjat i företaget som kontorist den 4 augusti 1930.

Inom familjen Carlsson skedde stora förändringar. Ragnhild, som fått sin skilsmässa från Sigge Lindberg klar 1937, gifte sig 1938 med Göte Berntson, som därigenom fick en starkare ställning inom företaget. Påsken 1938 gick även Nils och Thelma skilda vägar. Nils var från denna tidpunkt sjukskriven. I januari 1939 hade Nils återvunnit hälsan så pass att han ansåg sig kunna återta sin tjänst. Han infann sig på kontoret, och under åberopande av överlåtelseavtalet ville han nu övertaga hela företaget och få bort såväl Carlsson som Berntson. Carlsson sa nej och hävdade att avtalet inte trätt i kraft. Resultatet blev att Nils Lindberg fick gå. Detta resulterade i en process som varade under åren 1942 - 1945 och slutade i Hovrätten och hos Kungl Maj:t. Carlsson vann i samtliga instanser, då Nils Lindberg inte kunde visa att han fullföljt överenskommelsen. Processen gällde också löne- och anställningsvillkor, låneärende och kontomellanhavanden. Bl a redogjorde Nils Lindberg i en av sina inlagor till Gäsene Tingslags Häradsrätt för de svåra lågkonjunkturåren fr o m 1919. Han beskrev hur företaget då ofta stod utan medel för utbetalning av löner och hur han då lånade av anhöriga eller tog av sitt fadersarv. Sådana försträckningar återbetalades efter längre eller kortare tid.

Epoken 1938 - 1966 med Göte Berntson som företagsledare

Expansion

Göte Berntson, som kom till AHA 1930, vann snart ägarens, Wilhelm Carlsson, förtroende. Vid sidan av fabrikschefen Nils Lindberg blev Berntson kontors- och affärschef. Företaget hade då stampat på samma nivå med omkring 40 - 50 anställda och med samma utrustning i nära tre decennier. Världsdepressionen föranledde i Ljung som överallt en djup svacka i början av 1930-talet. Men 1934 ljusnade konjunkturerna. De tillfälliga gårdskarlarerna återgick till produktionen och nya krafter anställdes. När Berntson köpte den första stångautomatsvarven, inleddes en ny mekaniseringsepok för Ljungfabriken. Nog förekom skällsordet "brödtjuvar" om de nya maskinerna, men de äldre arbetarna tystade snart ner sådan opposition, ty de behövde bara peka på resultatet. Redan efter ett par tre år var arbetarstyrkan nära nog fördubblad, produktionen likaså, lokalerna blev bättre och arbetet mindre slit-samt. För transport av gods de två km till Ljungs järnvägsstation hade lastbilen just ersatt hästen. Expansionen gjordes utan att pengar lånades. Berntson hade också vunnit de anställdas förtroende.

Fig 9. Göte Berntson (1907 - 1966).

Disponenten gifter sig

På våren 1938 fick han det viktigaste förtroendet av alla, nämligen ett ja från Ragnhild, ägaren Carlssons dotter. Samtidigt utsågs den nyblivne svärsonen till ledare för företaget med den självklara titeln disponent. Ragnhild var uppvuxen bland trojänarna och deras familjer. Berntson blev genom henne väl insatt i deras situation och hade stor respekt för "gubbarnas" skicklighet, trofasthet och människovärde. Allteftersom företagets ekonomiska styrka växte kom Berntsons starka sociala ambitioner alltmer i dagen. Med åren medverkade han till att ett stort antal bostadslägenheter kom till stånd, och han underlättade också villabygandet för åtskilliga anställda.

Världskrig

Så kom kriget och Berntson var mycket aktiv i arbetet att ställa produktionen i försvarets tjänst, inte minst vad gällde brandarmatur. Under krigsåren, utan möjligheter till utlandsresor, blev det tid för ett lyckligt familjeliv. Fru Ragnhild var ett ovärderligt stöd, och dottern Ulla växte upp som deras ögonsten. Det var en inspirerande miljö i den nya disponentvillan för att planera för efterkrigstiden. Det var då (1941) som Bertil Regnér från Tour Agenturer AB kom för att se vad Berntson och hans fabrik, som började sticka upp i branschen, gick för. Det visade sig då att båda sysselsatte sina tankar med samma sak, nämligen att planera efterkrigstiden för sina företag. När sedan Regnér och Berntson formade sina strategier, blev resultatet stora tekniska slag, såsom shuntventilen VTR och radiatorventilen RVO. Balanseringsventilen STA och kopplingar kom också på programmet. Så småningom kom en tredjedel av AHA:s produktion att levereras till Tour Agenturer AB.

Familjeföretaget blir aktiebolag

Den 13 mars 1939 hade A H Andersson & Co förvandlats till aktiebolag. Den dagen registrerades nämligen AB W Carlsson med ett aktiekapital på 10 000 kr. Den 1 februari 1943 registrerades ändring av bolagets firma till A H Andersson &

Fig 10. De anställda våren 1941. 92 är med på bilden. 15 var frånvarande, av vilka de flesta i militärtjänst p g a kriget. Den första kvinnan som anställdes var Brita Ågren.

Rad 1: Ernst Hassel, Algot Långberg, Nils Levinsson, Adolf Larsson, Anton Långberg, Herman Hermansson, Ture Åberg, Tage Åberg, Brita Ågren g. Åberg, Ragnar Nordell, Wilhelm Carlsson, Göte Berntson, Axel Ljungkvist, Gustav Larsson, Carl Nilsson, Barthold Johansson, Johan Svensson, Gösta Larsson (Mörland), Erik Nilsson (Nerborn)

Rad 2: Evert Johansson, Yngve Larsson, Bertil Svensson, Gustav Sander, Hugo Jansson, Sven Nyström, Allan Larsson (Eckervald), John Hermansson, Verner Carlsson, Folke Andersson (Ljungfors), Bengt Bengtsson, Gustav Nilsson, Jules Nyman, Knut Arvidsson, Linus Nordberg, Elof Johansson, Hjalmar Andersson

Rad 3: Folke Martinsson, Allan Bayard, Olle Bayard, Bertil Carlsson, Erik Karlsson, Karl-Georg Nilsson, Mats Nilsson, Gustav Björling, Tage Wallin, Vincent Bartholdsson, Arne Hermansson, Erik Hermansson, Tage Andersson, Bengt Isaksson, Torsten Ljungkvist, Hugo Bayard, Agne Sahlén, Bror Björnberg, Karl-Gustav Holm

Rad 4: Åke Martinsson, Ture Nilsson, Helge Wängqvist, Helmer Johansson, Reinhold Nilsson, Göte Johansson, Gösta Bayard, Folke Karlsson, Harry Larsson, Arvid Larsson, Karl Holm, Stanley Svensson, Stellan Sandberg, Sverker Wängqvist, Åke Bartholdsson, Isidor Oskarsson, Harry Henriksson, Karl Arvidsson, Yngve Johansson

Rad 5: Bengt Johansson, Pelle Nyman, Erik Johnsson, Ragnar Andreasson, Bror Fredriksson, Lage Svensson, Erik Larsson, Erik Holmén, Åke Ahlgren, Arne Nilsson, Herbert Johnsson, Gunnar Johansson, Anders Samuelsson, Gunnar Andersson, Stig Larsson, Gustav Isaksson, Sture Carlsson, Bengt Frantzich

Co AB. Samtidigt höjdes aktiekapitalet med 140 000 kr till 150 000 kr, varvid Carlsson tecknade samtliga de nya 1 400 aktierna. Aktierna på nominellt 140 000 kr utgjorde likvid till Carlsson för företaget. Fastigheterna ingick inte. De blev kvar i Carlssons ägo. Beloppet 140 000 kr, som motsvarade skillnaden mellan bokförda värden av tillgångar och skulder (fastigheterna undantagna) vid utgången av 1942, ansågs vara mycket förmånligt för bolaget, då värdet på de bokförda tillgångarna understeg det verkliga. Detta innebar att det fanns dolda reserver, som beräknades garantera rörelsens soliditet.

Vid bolagsstämman 1944 redovisades att Wilhelm Carlsson hade 1 494 aktier, Ragnhild Berntson 2, Thelma Plomgren 2, Göte Berntson 1 och Erik Plomgren 1 (Thelmas make i hennes andra äktenskap), dvs summa 1 500. Den 28 april 1944 fördelade Carlsson aktierna i bolaget till sina barn och barnbarn genom gåvobrev.

Vid bolagsstämman 1945 redovisades därför aktiernas fördelning på följande sätt: Ragnhild Berntson 376, Thelma Plomgren 376, Ulla Berntson 373, Lennart Lindberg 373 (son till Thelma och Nils), Göte Berntson 1 och Erik Plomgren 1, dvs summa 1 500 aktier. Därmed hade Carlsson av sagt sig en stor del av sitt inflytande i företaget.

Pensioner till arbetarna

1949 avsattes 50 000 kr till den fria pensionsstiftelsen. 1950 etablerades Wilhelm Carlssons pensionsfond för hos A H Andersson & Co AB anställda, och samtidigt avsattes 75 000 kr till denna fond. Under 1951 beslutade man även att överföra till sistnämnda fond de 14 900 kr som Carlsson på sin tid hade avsatt. Enligt stad

Fig 11. Verkstaden 1944.

garna för denna fond var ändamålet att förverkliga framlidne fabrikören A H Anderssons i testamente den 6 juli 1915 uttalade önskemål om ekonomiskt bistånd på ålderdomen åt de arbetare, som var anställda vid bolagets fabrik i Annelund, Ljung, då fabriken övergick till fabrikör Wilhelm Carlsson. Dessa arbetare skulle ha företrädesrätt till pension från stiftelsen. Det beslöts i december 1950 att pensionsförbindelser skulle utfärdas till de tretton trotjänare som hade varit i tjänst när A H avled.

Personalbostäder byggs

Vid styrelsesammanträde under 1945 beslutade bolagsstyrelsen att sex tvåfamiljs-hus skulle byggas, kostnadsberäknade till sammanlagt 210 000 kr. Dessa bostadshus färdigställdes under 1946 och 1947. Ny affärsbyggnad vid Mörlanda, kostnadsberäknad till 120 000 kr, blev klar 1948, och Erik Bodin kunde flytta över från den gamla anrika men uttjänta affären till den nya. Det blev också en charkuteri-affär i den nya byggnaden. Charkuterilokalen hyrdes av Rich Kvarnström & Co, som hade sin huvudaffär i Ljungs stationssamhälle. De gamla 1700-talsbyggnaderna på Mörlanda revs 1950 och 1953. Under åren 1949 - 1964 byggde bolaget ytterligare ett antal personalbostäder. Det sista bostadshuset, som uppfördes i företagets regi, var det s k kedjehuset (Boråsvägen 2 - 12) med 16 lägenheter. AHA kom efterhand att äga och förvalta ca 85 lägenheter, fördelade på över 20 byggnader. De flesta av dessa bostadsfastigheter såldes 1979 för 2 Mkr (motsvarande ungefär taxeringsvärdet) till Herrljunga kommun, som fr o m 1980 tog över ansvaret för bostadsförsörjningen.

I början av 1950-talet betingade en fullt modern 2-rumslägenhet på 60 m² 110 kr per månad i hyra i bolagets bostäder. Det fanns då alltjämt ett fåtal äldre omoderna lägenheter, för vilka man betalade 8 kr resp 12 kr i hyra per månad.

Kvarnen, gården, bion mm

Ett antal s k driftsfrämmande verksamheter tillhörde AHA, och dessa började man avveckla under 1960-talet.

I början av seklet ansågs väl inte jordbruksdriften och kvarnrörelsen som driftsfrämmande, men under 1950-talet blev det alltmer klart att företaget enbart skulle ägna sig åt sin huvuduppgift, nämligen tillverkning och försäljning av teknisk armatur. Som främmande för fabriksverksamheten betraktades kvarnrörelsen (Annelunds kvarn), jordbruksdriften (Annelunds gård), biografverksamheten (Ljungs bio), bostadsförvaltningen inkl affärsbyggnaden, ett mindre vattenverk, ett mindre sågverk, eldistribution och bensinstation. Bensinstationen utarrenderades 1959, liksom kvarnen och gården. Sålunda avvecklades dessa verksamheter (även arrendena) efter hand.

1957 fick Berntson styrelsens bemyndigande att avyttra mark för bostadsbebyg-

Fig 12. Annelunds kvarn omkring 1915. Mjöltnare Engman, drängen Jakobsson.

gelse. Detta resulterade i att under 1959 - 1961 byggdes 15 egnahem på mark som kommunen köpt av bolaget och sålt vidare till anställda. Flera villor har tillkommit under åren därefter. Kommunen förvärvade också mark från bolaget för vattentäkt och reningsverk samt anlade vatten- och avloppsledningar. AHA hade tidigare haft ansvaret för vatten och avlopp. Bolaget och kommunen träffade även överenskommelse om att kommunen skulle ombesörja rivning av den gamla brandstationen samt bygga ny på mark som bolaget upplät. Den nya brandstationen kom även att innehålla bastu och simhall. Under 1960-talet såldes tomt till Hovs församling för församlingshem. Villa Forshyddan, som bl a hade varit bostad för mjöltnare, hade varit belägen på samma tomt.

Beträffande Annelunds gård kan nämnas att de huvudsakliga inkomsterna kom från försäljningen av mjölk, dels till mejeriet i Ljung och dels till anställda. 1952 betalade mejeriet ca 35 öre per kg för mjölken, direktförsäljningen inbringade ca 38 öre per liter. Under 1930-talet kostade mjölken 6 öre per liter. På gården fanns 16 kor, tjur, häst och grisar i början av 1950-talet.

Med sina 72 platser var Ljungs bio en av Sveriges minsta. Den var belägen mellan disponentvillan och ladugården. Byggnaden var uppförd 1890 för att användas som magasin. Under första världskriget användes byggnaden av Livsmedelskommissionen som sädesmagasin. Den blev lokal för IOGT-logen m m för att 1925 bli biolokal. Källarutrymmet under biografen användes under de senare åren för lagring av potatis. Bion upphörde 1969, och byggnaden revs 1987.

50-årsjubiléer

Den 1 november 1947 firade företaget i Annelund 50-årsjubileum. Det blev första gången som anställda med minst 25 tjänsteår firades och belönades. Jubiléet inled-

des med att fabriken hornmusikkår på förmiddagen konserterade på fabriksgården. Därefter var det samling i den blomsterprydda övre svarvsalen, där disponent Göte Berntson välkomsthälsade. Kyrkoherde Herbert Karlsson talade och erinrade om att den gångna 50-årsperioden omfattat två världskrig och en industriell utveckling som man inte kunnat ana tidigare. Företaget hade följt med i denna utveckling i all synnerhet under det senaste decenniet. Han erinrade också om vad företaget betytt för kommunen i socialt och ekonomiskt avseende. Därefter utdelades gåvor till de 19 anställda, vilka arbetat vid företaget i 25 år och mer. Gåvorna bestod av pendyler och fickur. Dessutom fick samtliga anställda gratifikationer motsvarande 10 kr för varje tjänsteår. Mottagarnas tack tolkades av svarvaren Ernst Hassel, som varit anställd vid företaget i 49 år. Han förklarade att mottagarna glädde sig åt denna form av gåva i stället för medalj. Till sist sjöng Hovs manskör, som huvudsakligen var rekryterad från fabriken, "Morgon" av Eklöf. Sedan bar det iväg i bilar till Hovs kyrkogård, där man samlades vid grundarens, August Hilmer Andersson, grav för att hylla minnet av honom. Jubileumsfirandet var därefter förlagt till kyrkan, där manskören först sjöng "I himlens rymd din konung kallar" av Peterson-Berger. Med psalm 502:1 (i nya psalmboken 291:1) som utgångspunkt höll kyrkoherde Karlsson en betraktelse, i vilken han framhöll vikten av att det över mödans dag får falla ljus från evighetens värld. Högtidligheten avslutades med solosång av i företaget anställda Heinz Isaac, som sjöng "Tonerna" av Sjöberg och "Land du välsignade" av Alfvén. På kvällen var supé anordnad i Tingshuset för de anställda. Även då höll Hassel ett tal, i vilket han erinrade om de primitiva förhållandena i början (sekelskiftet), då avlöningen uppgick till 5 kr i veckan och arbetsdagen varade från 6 till 18.

Den 30 juli 1957 fyllde Berntson 50 år. Då samlades personalen på morgonen utanför disponentvillan för att hylla chefen. Byggmästare Harry Sjögren, som hade hand om de pågående utbyggnaderna vid fabriken, uppvaktade genom att låta en fin blomsteruppsättning falla ned med fallskärm från det flygplan han befann sig i och som kretsade i luften ovanför villan.

Slut på epoken med Göte Berntson som företagsledare

Under året 1957 byggdes 1 200 m² kontorslokaler och 1 800 m² verkstadslokaler. Utbyggnad av verkstadsutrymmena fortsatte under 1961 - 1964 med ca 7 000 m². Såväl vid invigningen 1957 som 1964 medverkade landshövding Mats Lemne.

Den 31 januari 1966 avled Göte Berntson. För AHA:s del medförde de 30 årens expansion fram till 1966 en fyrdubbling av antalet anställda, från mindre än 100 till över 300, en 50-faldigad omsättning, från mindre än 1 Mkr till ca 30 Mkr med en lönsamhet som de senare åren tillhörde toppskiktet i landet.

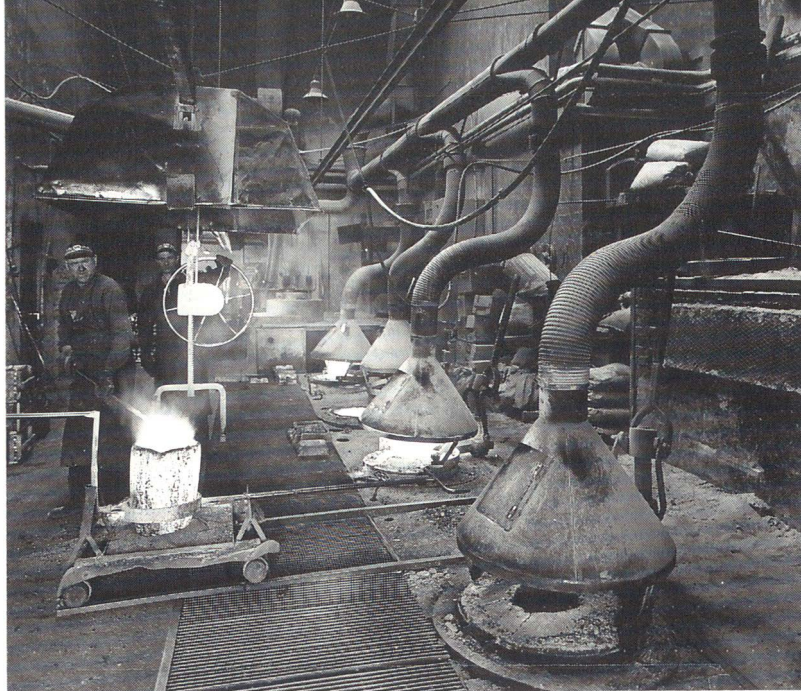

Fig 13. Bild från tiden före 1965 - 1966 års modernisering i sandgjuteriet, då man bl a tog bort golvugnarna.

Incentive AB blev ägare till AHA 1966

Familjeföretagets era slut

Det fanns ingen i ägarfamiljerna som var beredd av att ta fortsatt ledar- och ägaransvar för bolaget. Det blev därför aktuellt med en försäljning av aktierna, och därmed tog företagets 50-åriga era som familjeföretag slut. I början av 1966 uppgick AHA:s aktiekapital till 900 tkr. De två ägarfamiljerna hade 4 500 aktier vardera. Efter extra bolagsstämma och styrelsesammanträde den 4 juli 1966 offentliggjordes att det var Incentive AB som per den 1 juli 1966 hade köpt aktiemajoriteten, dvs 8 254 aktier. Dessa utgjorde 91,7 % av samtliga aktier. 14 089 tkr betalade Incentive för dem. Lennart Lindbergs aktier ingick inte i affären. Han stod kvar som aktieägare i bolaget till 1970. Till styrelse utsågs Incentives VD Sten Gustafsson, direktör Sven Malmström, direktör Lennart Lindberg, sjökapten Nils-Hugo Åkesson och bankdirektör Erik Leijonhufvud som suppleant. Gustafsson blev ordförande.

Incentive bildades 1963 på initiativ av Marcus Wallenberg med målsättningen att medverka till att företag, bl a familjeföretag, med inneboende växtkraft, fick möjlighet till vidare utveckling samt att bidra till att vetenskapliga och tekniska framsteg blev kommersiellt utnyttjade. Vad gäller Incentives utveckling av AHA kom tonvikten de första åren att ligga på marknadsföringen. I Incentive ingick Vetenskapliga rådet. Detta omfattade ett femtontal av Sveriges skickligaste professorer på olika

områden och var en betydelsefull tillgång för de anslutna företagen

1975 blev AHA helägt dotterbolag till Incentive. Tour Agenturer AB, som hade blivit Incentiveägt 1970, fusionerades med AHA 1977. Tour Agenturer AB hade kontor i Stockholm och fabrik i Västerhaninge. Namnet på det nya bolaget blev Tour & Andersson AB (TA). Tour Agenturers VD Jörgen Caspar blev VD i TA. Han efterträddes 1983 av Lennart Wahlgren, som i sin tur efterträddes 1992 av Bernt Hedblom.

Tidigare hade Nils Byggeth varit företagsledare i AHA från slutet av 1966 t o m 1970, Karl-Erik Hallberg 1971 - 1977 och för TA Armaturdivisionen Bernt Hedblom 1978 - 1992, Lennart Lundberg 1992 - 1994.

Den 1 januari 1995 delades Tour & Andersson AB i två bolag, nämligen Tour & Andersson Control AB i Västerhaninge och Tour & Andersson Hydraulics AB i Ljung med Bernt Hedblom som VD för det sistnämnda bolaget.

AHA:s verksamhet fördubblas, och huvudkontoret flyttas

Genom ett avtal mellan moderföretaget Incentive och Saab-Scania, som ägare till NAF (Nordiska Armaturfabrikerna AB), övertog AHA den 1 januari 1970 NAF:s anläggningar i Kungsör och fördubblade därmed tillverkningskapaciteten. I likvid härför erhöll Saab-Scania 30 % av aktierna i AHA. Syftet med fusionen var att nå fördelar genom samordning av produktion och marknadsföring. Med detta köp fick bolaget åter sanitetsarmatur på programmet, vilket man hade haft tidigare till någon gång på 1910-talet. Tillverkningen av sanitetsarmatur i Kungsörfabriken upphörde dock 1984. Större delen av fabriken i Kungsör såldes senare och fr o m 1991 återstår endast den verkstadshall som uppfördes 1974.

Den 1 april 1970 flyttades AHA:s huvudkontor från Annelund/Ljung till Borås. Förutom ekonomiavdelningen flyttades även marknads- och utvecklingsavdelningarna. Efter påbyggnad av Ljung-kontoret med 1 300 m² återflyttades kontoret 1979.

Något om vad Incentive-epoken hittills inneburit

Den epok, som inleddes 1966 med Incentive som ägare, har bl a inneburit att mycket stora investeringar har gjorts årligen. Några siffror som säger något om utvecklingen:

Antalanställda 1966 ca 300 och 1995 ca 645 (i medeltal) och med dotterbolagen utomlands ca 900, omsättning 1966 30 Mkr och 1994 580 Mkr och inkl dotterbolagen 875 Mkr. Efter investeringar i byggnader, som omfattat 17 000 m² under åren 1973 - 1989, är nu den totala lokalytan ca 35 000 m². Dessutom finns i Kungsör 2 160 m². Vid starten 1897 fanns 250 m². I lokalytorna ingår den under 1989 uppförda byggnad, som inrymmer personalrestaurang, daghem för anställdas barn, hälsovård och konferenslokaler. Maskininvesteringarna fr o m 1966 har uppgått till

belopp mellan 1 Mkr och 33 Mkr per år, 1994 var beloppet över 25 Mkr. I beloppen ingår betydande satsningar på datoriseringen inom administration, produktion och konstruktion. Investeringar i utbildning är också viktigt. Den första tvååriga inbyggda verkstadsskolan kom till stånd 1959 i samarbete med kommunen. Den upphörde efter några år. 1979 startades en ny verkstadsskola, där utbildningen var ettårig. 1989 blev utbildningen, som ingår i gymnasieskolan, åter tvåårig. Fr o m 1995 har utbildningen ökat till tre år.

Dotterbolag har etablerats. Det första var dotterbolaget i Norge som startades 1970.

Snart 100 år

Armaturfabriken, som utvecklats till en av de största industrierna i den södra delen av Älvsborgs län, är ett exempel på hur sysselsättning kunnat ordnas på landsbygden, när behovet av arbetskraft i jordbruket minskat. Fr o m slutet av 1800-talet har folk från bygden tagits emot och anställts, och på så sätt har dessa inte tvingats att flytta till städerna. Det finns även anställda som bor i grannkommunerna Borås, Ulricehamn, Floby, Vårgårda, Alingsås och andra orter. Fram till 1940-talet bestod personalen nära nog uteslutande av män och pojkar. Idag består en hög andel av arbetsstyrkan av kvinnor.

Det verk, som August Hilmer Andersson startade vid sekelskiftet, har vuxit ut i en omfattning, som varken grundaren eller hans efterträdare Wilhelm Carlsson kunnat drömma om. Företaget har under sin mångåriga tillvaro mött olika vindar, seglat i medvind under goda tider, andra gånger mött motvind och varit nära sitt fall. Efter alla vedermödor under för länge sedan förflutna tider är det nu ett i högsta grad livskraftigt företag som närmar sig sitt 100-årsjubileum. Vad företaget nått fram till och är idag framgår av presentationen i inledningen till denna historik. Företaget har i socialt och ekonomiskt avseende mycket stor betydelse framförallt för Gäsene-bygden och Herrljunga kommun. Detta framhölls vid 50-årsjubiléet, och det gäller i ännu högre grad idag.

Sponsorer

Följande företag och institutioner har genom generösa bidrag gjort det möjligt för De sju häradernas kulturhistoriska förening att ge ut årsboken Fässingen 1995. Föreningen framför sitt varma tack.

Borås Sparbank

Eriksbergs församling

Eriksbergs socken är känd sedan medeltid och omnämnd i den äldre västgöotalagen. Eriksberg har genom tiderna haft ett traditionsbundet samband med den Erikska kungaätten som anses ha ägt arvegods i socknen och uppfört den gamla medeltidskyrkan som en familjehelgedom år 1153.

Eriksberg har också en yngre kyrka, uppbyggd 1884 genom donationsmedel som kom socknen till del efter garverifabrikören Johan Östergren, som var född i socknen 1820. Ritningen till denna kyrka utfördes av den kände arkitekten Helgo Zettervall. I dagligt tal kallas den ”den nya kyrkan” och är högrest, stor och rymlig med sittplatser för ca 500 personer.

Eriksbergs nya kyrka. Foto hembygdsf. i Eriksberg-Mjäldrunga-Broddarp.

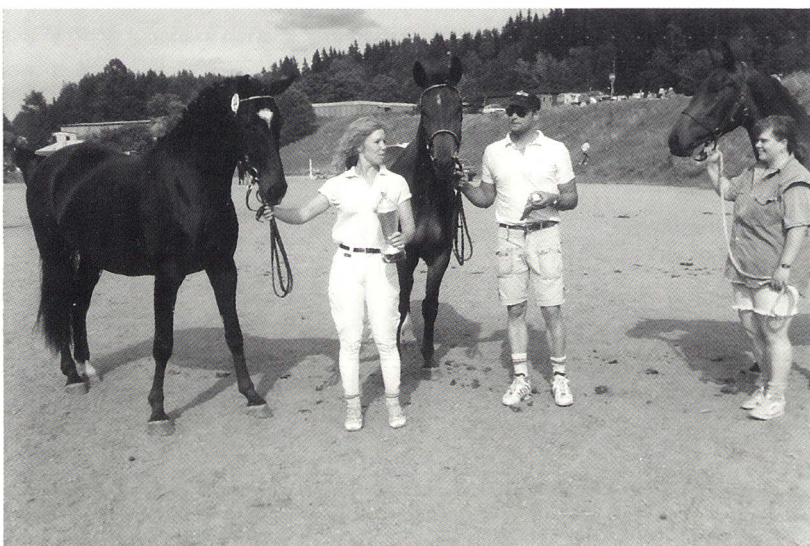
Gäsene Hushållningsgille

Hushållningssällskapet i södra Älvsborg är en organisation utan politiska och kommersiella förtecken som alltid haft som målsättning att arbeta för en levande landsbygd.

I takt med att små gårdar köps upp och slås samman till större enheter riskerar landsbygden att tömmas på människor. Därför är det viktigt att andra arbetstillfällen skapas som ersättning. Hushållningssällskapet arbetar med det mesta som har med landsbygden att göra. Det är en rådgivande organisation som kan svara på frågor om allt från mat till företagande. Organisationen arbetar inte enbart för lantbrukare utan stöttar även mindre företag på landsbygden.

Gäsene Hushållningsgille står för det lokala arbetet och omfattar socknarna Albo-ga, Od, Öra, Broddarp, Eriksberg, Mjäldrunga, Grude, Molla och Vesene.

Gäsene Hushållningsgille delar årligen ut ett stipendium för välförtjänt hästavels-arbete.

Ann-Louie Melltoft i Öra med tre prisbelönta hästar vid premieringen 1994.

Gäsene Mejeriförening u.p.a.

Sparbanken i Alingsås

Tour & Andersson Hydronics AB

En företagshistorik finns på sid 106.

De sju häradernas kulturhistoriska förening

Årsberättelse 1994

Styrelse

Ordförande t o m årsmötet 1995:

Fil. mag. Göran Stenbäcken.

Ledamöter

Utsedda t o m årsmötet 1995:

Herr Karl-Erik Blomqvist, Advokat Lars Hallkvist, Stadsarkivarie Lars Johansson, Länshemslöjdskonsulent Ingrid Strömvall, Konsulent Svening Svenningson.

Ledamöter

Utsedda t o m årsmötet 1996:

Fotograf Ingemar Jansson – vice ordförande, F. d. Museiintendent Meje Josefson, Mätningstekniker Sture Johansson, Fil. kand. Britt-Marie Sundblad, Museiintendent Carola Östmark.

Anders Larson – adj. ledamot, Margaretha Persson – adj. sekreterare, Kirsti Balström – adj. kassör.

Revisorer

Aukt. revisorn Karl-Erik Wängnerud och bankdirektör Olof Franzon med aukt. revisorn Jan-Erik Larsson som revisorssuppleant.

Valberedning

Åke Svensson (sammankallande), Yngve Magnusson och Bengt Östmark.

Margit Hörstadius donationsfond

Birger Larson, Mona Björk och Eva Hallström.

Styrelsesammanträden

Föreningens styrelse har under 1994 sammanträtt den 31 januari, 20 april, 13 juni, 12 september samt den 7 november.

Föreningen har under året haft 331 medlemmar och 10 ständiga medlemmar.

Årsmöte

Årsmöte hölls den 7 maj i Mossebo sockenstuga. Avgående ordföranden Birger

Larson tilldelades föreningens förtjänstplakett i silver, bl a för mångårigt värdefullt arbete i föreningens styrelse.

Det tillkännagavs att förtjänstplaketter i brons tilldelats följande personer: Karl-Axel Svensson, Hökerum, Bengt Samuelsson, Hökerum, Einar Ödman, Limmared, Thomas Johansson, Limmared och Brita Carlsson, Skene.

I anslutning till årsmötet ledde kyrkvärd Valdemar Josefsson en rundvandring i Mossebo kyrka och berättade dess historia. Vidare gjordes ett besök på Mossebo Stommen, där ägaren Olle Montelius berättade om den gamla gården, troligtvis med anor från 1600-talet

Verksamhet

Mycket glädjande var, att föreningen kunde komma ut med en årsbok – ”Fässingen” – även under 1994, denna gång innehållande artiklar med Kinds härad som övergripande tema. Ekonomiskt möjliggjordes projektet genom bidrag från Borås kommun, Borås Sparbank och olika företag i Kinds härad. Den s k sponsorgruppen inom styrelsen kan se tillbaka på en framgångsrik verksamhet i sammanhanget.

Den 7 november hade föreningen sitt s k höstmöte med ett mycket välbesökt föredrag av Dan Korn i Ramnakyrkan. Vid ett efterföljande samkväm i Fällhultsgården stod bl a morotspannkaka på menyn. Föreningen var också medverkande med viss försäljning vid Borås Museums traditionella julmarknad i december.

Margit Hörstadiuskommittén har beslutat att från utställningen ”Textila Magiker” med Sheila Hicks, USA, och Junichi Arai, Japan, inköpa följande: Sakaino, Kiryu, Japan, tröja, assymetrisk, silverfärg, 8.400 kr samt textil nr 21 i katalogen: Varp, blandning av polyester belagt med aluminium, 3.360 kr. Från utställningen ”Båg och Våg” har ”Dräll”, handvävd av Kazuyo Nomura inköpts, 8.750 kr och från utställningen ”Fritt broderi” har ”Tjernobyl – Till minne” av Elsa Agelii inköpts, 7.200 kr. Dessutom har Nobelservetter och Idaduk inköpts från Textilmuseet, 700 kr.

Margit Hörstadiusfonden beslutade 1993 att ianspråktaga 4.350 kr för inköp av ”Mondrian-eko”, design Ylva Kongbäck samt ”Halmatta” av Lena Håkansson från utställningen ”Bondens guld” på Textilmuseet.

Styrelsen har under året ianspråktagit fondmedel med 4.680 kr ur allmänna fondavkastningen som bidrag till Britt Åstrands deltagande i kursen ”Fajans eller flintgods” på Nordiska museet.

Styrelsen beslutade 1993 att ianspråktaga 12.000 kr ur allmänna fondavkastningen till inköpt av silverragusked av Lorenz Vick 1783.

Ekonomi

Beträffande föreningens ekonomi hänvisas till resultaträkningar samt balansräkningar för föreningen och fondförvaltningen.

De sju häradernas kulturhistoriska förening

RESULTATRÄKNINGAR	1993	1994
<i>Föreningens intäkter</i>		
Annonsintäkter årsboken	0:00	40.000:00
Anslag från Borås kommuns kulturnämnd för årsboken	0:00	20.000:00
Medlemsavgifter	200:00	34.675:00
Försäljning av böcker	30.925:00	9.748:00
Gåvor	765:00	1.099:00
Övriga intäkter	<u>548:00</u>	<u>0:00</u>
	32.438:00	105.522:00
För mycket reserverat för årsboken	33.750:00	0:00
Avkastning av förvaltade fonder att disponeras för föreningens verksamhet	<u>11.680:87</u>	<u>22.100:00</u>
Summa intäkter	77.868:87	127.622:00
 <i>Föreningens kostnader</i>		
Årsboken	0:00	107.489:00
Jubileumskostnader	15.027:75	0:00
Inköp av böcker	10.890:00	9.700:50
Porto	6.005:00	4.194:00
Sammanträden och årsmöten	2.720:00	3.446:00
Revision	7.500:00	7.500:00
Övriga kostnader	<u>14.522:24</u>	<u>7.165:00</u>
Summa kostnader	56.664:99	139.494:50
Resultat av föreningsverksamhet	21.203:88	-11.872:50
 <i>Avskrivningar</i>		
Avskrivning på kontorsdatorn	-3.323:00	0:00
 <i>Finansiella intäkter och kostnader</i>		
Intäktsränta	8.461:81	6.999:61
Kostnadsränta på avsättning för Tekomuseum	<u>-2.400:00</u>	<u>1.830:00</u>
Resultat av finansiella intäkter & kostnader	6.061:81	5.169:61
Årets resultat	23.942:69	-6.702:89

BALANSRÄKNINGAR	1993	1994
<i>Tillgångar</i>		
Kassa och bank	154.158:78	232.982:14
Div. fordringar	8.125:00	45.068:00
Museiföremål	1:00	1:00
Fastigheten Hökerum 1:33	1:00	1:00
Byggnader i Ramnaparken, Borås	1:00	1:00
Inventarier	<u>1:00</u>	<u>1:00</u>
Summa tillgångar	162.287:78	278.054:14
 <i>Skulder och eget kapital</i>		
<i>Skulder</i>		
Diverse skulder	38.820:75	159.460:00
Avsättning för Textilmuseet	<u>36.608:20</u>	<u>38.438:20</u>
	75.428:95	197.898:20
 <i>Eget kapital</i>		
Ingående eget kapital	62.916:14	86.858:83
Årets resultat	<u>23.942:69</u>	<u>-6.702:89</u>
Summa eget kapital	86.858:83	80.155:94
 Summa skulder och eget kapital	162.287:78	278:054:14

Hembygdsföreningarna

Bollebygds härad

Björketorps Sockens Hembygdsförening: Ivar Andersson, Gingsered,

430 64 HÄLLINGSJÖ

Bollebygds Hembygds- och Fornminnesförening: Rolf Linuson, Ringvägen 12,

517 34 BOLLEBYGD

Hultafors Intresse & Bygdegårdsförening: Paul Orrestrand, Hultafors 1283,

517 00 BOLLEBYGD

Töllsjö Fornminnesförening: Arne Johansson, Töllsjö, Ekåsen, 517 93 TÖLLSJÖ

Ödenäs Hembygdsförening: Kersti Ingeborn, Ödenäs 4619, 441 95 ALINGSÅS

Gäsene härad

Gäsene Hembygds- och Fornminnesförening: Magnus Johansson, Hermanstorp 4610, Od,

520 30 LJUNG

Hudene Hembygds- och Fornminnesförening: Lena Lindeberg, Lindebacke,

Hudene, 524 92 HERRLJUNGA

Jällby Hembygds- och Fornminnesförening: Rune Nordner, Jällby,

520 30 LJUNG

Närunga-Ljur missionsförsamling: Curt Sävenstrand, Åred 4191,

447 94 VÅRGÅRDA

Odqvist's Släktförening: Sture Odqvist, Förtroligheten, 412 70 GÖTEBORG

Skölvne Hembygdsförening: Gun Larsson, Sötestorp, Skölvne,

524 93 HERRLJUNGA

Stiftelsen Gäsene Tingshus: Bertil Säll, Mörlandavägen 1 C, 520 30 LJUNG

Svältornas Fornminnesförening: Marianne Lindh, Björnebro 3483,

447 93 VÅRGÅRDA

Kinds härad

Ambjörnarp's Hembygdsförening: Bengt Carlsson, Hjortronstigen 5, 514 93 AMBJÖRNARP

Dalstorps-Nittorps Hembygdsförening: Bengt Josefsson, Gumpebo Norrgården,

514 95 GRIMSÅS

Dannike Hembygdsförening: Sture Gustavsson, Jättebo, 516 94 DANNIKE

Gällstads Hembygdsförening: Bror Eriksson, Boråsvägen 21, 520 10 GÄLLSTAD

Hillareds Hembygdsförening: Göran Karlsson, Gälared, Åsendal, 512 90 HILLARED

Håcksviks Hembygdsförening: Erik Larsson, Bäck, 330 26 SMÅLANDS BURSERYD

Kalvs Hembygdsförening: Tage Bengtsson, Hässelhult, Kalv, 510 60 ÖVERLIDA

Kindgillet: Bengt Lorentzon, Hallstenshagen 39, 421 56 VÄSTRA FRÖLUNDA

Limmareds Hembygdsförening: Thomas Johansson, Trumpetvägen 8,

514 32 TRANEMO

Ljungsarps Hembygdsförening: Tore Nilsson, Sanfrid Welinsg. 6,

532 33 SKARA

Ljushults Hembygdsförening: Erik Hökås, Hökhult, 510 53 APLARED

Långhems Hembygdsförening: Gunhild Engström, Skolgatan 5,

510 91 LÅNGHEM

Månstads Hembygdsförening: Gösta Larsson, Skogshöjd, Månstad,

510 90 LIMMARED

Mårdaklevs Naturskyddsförening: Aina Nilsson, Hagaberg,
510 62 MÅRDAKLEV
Sexdrega Hembygdsförening: Mattias Johansson, Svenljungavägen 19,
512 77 SEXDREGA
Sjötofta Hembygdsförening: Lars Borssén, Gäddvägen 6, Sjötofta, 514 00 TRANEMO
Svenljunga Hembygdsförening: Ingemar Jansson, Box 106,
512 23 SVENLJUNGA
Tranemo Hembygdsförening: Stig Rylander, Trollgatan 28, 502 35 BORÅS
Tvärreds Hembygdsförening: Bertil Gardell, Hasselvägen 12, 520 11 VEGBY
Ölsremma Hembygdsförening: Isaac Orre, Lindvägen 16, Ölsremma,
510 95 DALSTORP
Örsås Hembygdsförening: Arthur Jansson, Holm 3235, 512 00 SVENLJUNGA
Östra Frölunda Hembygdsförening: Margaret Johansson, Lillegårdsvägen 18, Östra Frölunda,
510 60 ÖVERLIDA

Marks härad

Berghems Hembygdsförening: Arne Kilén, Solsättersvägen 23 A,
511 96 BERGHEM
Fritsla Natur- och Hembygdsförening: Ulrika Svensson, Tyvik, 510 20 FRITSLA
Hajoms Hembygdsförening: Lennart Andersson, Nyhagen, 511 97 HAJOM
Hyssna Hembygdsförening: Arne Arnell, Björsåker, 510 22 HYSSNA
Kinna Hembygdsförening: Knut Carlsson, Övre Kammarbergsvägen 14,
511 57 KINNA
Kinnarumma Hembygdsförening: Sven Hassel, Hyltenäsvägen 8,
515 35 VISKAFORS
Seglora Hembygdsförening: Berit Karlsson, Hultaliden, 515 93 SEGLORA
Skene-Örby Hembygdsförening: Brita Carlsson, Varbergsvägen 41,
511 62 SKENE
Surteby-Kattunga Hembygdsförening: Maj-Lie Callheim, Oagården,
510 13 BJÖRKETORP
Sättila Hembygdsförening: Ingemar Alfgården, Alvsgårdsvägen 9, 510 21 SÄTILA
Torestorps Hembygdsförening: Inga-Maj Abrahamsson, Abborrhult,
511 93 TORESTORP
Tostareds Hembygdsförening: Sven Johansson, Kullen, Tostared, 510 13 BJÖRKETORP
Öxabäcks Hembygdsförening: Anna Gabrielsson, Backa, 511 95 ÖXABÄCK
Öxnevalla J.U.F. avd., 510 10 HORRED

Redvägs härad

Blidsbergs Hembygdsförening: Inger Forsberg, Box 64, 520 24 BLIDSBERG
Dalums Hembygdsförening: Eric Claesson, Hagtornsvägen 18, 520 25 DALUM
Gullereds-Strängsereds Hembygdsförening: Bertil Johansson, Hjälmsered, Gullered,
523 97 ULRICEHAMN
Kölaby Hembygds- och Fornminnesförening: Eva-Lisa Törnqvist, Åviken,
520 26 TRÄDET
Liareds Hembygdsförening: Mats Svensson, Backgården, Liared, 523 91 ULRICEHAMN
Timmele Hembygdsförening: Birgitta Molander, Skogsgården, 523 92 TIMMELE

Vedens härad

Bredareds Hembygdsförening: Ann-Marie Ödvall, Röhl, Bredared,
513 91 FRISTAD

Fristads Hembygdsförening: Ann-Britt Boman, Spireavägen 5, 513 35 FRISTAD

Hedareds Byalag: Thure Wemmeus, Skogstorp, 505 92 HEDARED

Sandhults Hembygdsförening: Gun Johansson, Pl 153, 510 40 SANDARED

Tämta Hembygdsförening: Magnus Persson, Tämta Skattegården,
513 93 FRISTAD

Vänga Hembygdsförening: Arthur Svensson, Vänga, 513 92 FRISTAD

Ås härad

Brämhults Hembygdsförening: Roland Persgården, Hedvigsborgsgatan 6,
502 55 BORÅS

Gingri Hembygdsförening: Kjell-Åke Carlsson, Gingri, Björkhamra,
513 95 FRISTAD

Grovare-Fänneslunda Hembygdsförening: Åke Levhammar, Ekängen,
520 15 HÖKERUM

Rångedala Hembygdsförening: Åke Claesson, Bygatan 74, 516 93 RÅNGEDALA

Södra Vings Hembygdsförening: Märtha Gustavsson, Sjöbredared,
520 15 HÖKERUM

Toarps Hembygdsförening: Gösta Henriksson, Snödroppsvägen 5,
516 30 DALSJÖFORS

Äspereds Hembygdsförening: Uno Hallabro, Dalshester Söahagen,
516 92 ÄSPERED

Borås

Borås Hembygdsförening: Berit Johansson, Klinteg. 5, 502 33 BORÅS

Hembygdsföreningen Westergyllen: Gunvor Pettersson, Torstensongatan 1,
502 33 BORÅS

I 15/Fo 34 Regementsmuseet, Box 852, 501 15 BORÅS

Viareds Natur- och Hembygdsförening: Sture Magnusson, Frälsegårdsgatan 3,
505 94 BORÅS

Ulricehamn

Brunns Hembygdsförening: Anna-Lisa Carlsson, Munkhättan, Brunn,
523 90 ULRICEHAMN

Grönahögs Hembygdsförening: Gösta Ullberg, Nyarpsvägen 17, 523 96 GRÖNAHÖG,

Ulricehamns Hembygdsförening: Meje Josefson, Box 80, 523 22 ULRICEHAMN

DE SJU HÄRADERNAS KULTURHISTORISKA FÖRENING

har till uppgift att inom häraderna Bollebygd, Gäsene, Kind, Mark, Redväg, Veden och Ås, samt Borås och Ulricehamn befrämja kulturminnesvård, dokumentation samt konst- och kulturhistorisk forskning. Speciellt intresse skall riktas mot bygdens textila tradition.

Stöd oss i vår verksamhet genom att bli medlem. Medlemskap berättigar till bl a Föreningens årsbok och till fritt inträde vid de kulturhistoriska museerna. Årsavgiften är f n 100 kr samt 50 kr för ytterligare familjemedlem.

